de vrije fries

Jaarboek
uitgegeven door het Fries Genootschap
van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde
en de Fryske Akademy

Tweeënzestigste deel (1982)

Redactie: C. Boschma, Ph. H. Breuker,
W. Dolk, S. ten Hoeve, J. J. Huizinga (voorz.),
J. P. Janzen (secr.), J. J. Kalma, H. Kingmans,
K. Sikkema, J. Swart
Redactieadres:
Turfmarkt 24 (Fries Museum) Leeuwarden

Wumkes.nl

B.V. Handelsdrukkerij van 1874, Leeuwarden

1982

Nr. 612

Wumkes.nl

Inhoud

Peter Karstkarel, Harlingen ontmantelt zich 7
Pieter Jan Tichelaar, Fries tinglazuur aardewerk in het Fries Museum 19
C. Boschma, Van der Kooi en het Koninklijk Huis 32
M. G. Buist, E. H. Waterbolk: in Fries om utens 37
IJnte Botke en Jan Pieter Janzen, Gesprek met E. H. Waterbolk 41
Tity de Vries, Eigen dracht is fleur en pracht 53
G. P. Alders en E. Kramer, Onderzoek naar de resten van een middeleeuwse "stinswier" onder Zweins 65
S. Sybrandy, Jitris de Catechismus fan Karel Roorda 80
S. J. van der Molen, Aandacht voor het Friese boerenhuis .. 81

Panorama van Friesland 1981

A. J. Wijnsma, Bestuurlijke ontwikkelingen 103
J. ter Welle, Economie 108
A. Bokma, De lânbou en it buorkjen 111
K. Sikkema, Rekreaasje en milieu 114
P. Wiersma, Waterstaat 120
J. W. van Wijnen, Sport 122
P. Hemminga, Kultuer 125
C. P. Hoekema, Geestelijk leven 129
A. H. Joustra, Underwiis 133
Tineke Steenmeijer-Wielenga, Fryske taal- en letterkunde 137
S. ten Hoeve, Monumentenzorg 143
J. J. Huizinga, Geschiedenis 150

Jaarverslagen

Fries Genootschap, 153e verslag, over 1981 155
Nieuwe leden 157

Stichting Het Fries Museum, Jaarverslag 1981 158
Fries Museum 160
Educatieve Dienst 167
Fries Munt- en Penningkabinet 168
Lijst van aanwinsten 173
Lijst van aanwinsten Prentenkabinet 178
Lijst van aanwinsten Textielafdeling 180

Wumkes.nl

Personalia medewerkers en redacteuren

G. P. Alders (1953), archeologisch assistent provincie Noord-Holland, publiceerde over middeleeuwse bewoningsgeschiedenis en archeologie.
A. Bokma (1917), lânboukundige oplieding, einredakteur Fries Landbouwblad.
C. Boschma (1928), studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis te Amsterdam en Utrecht (prom. 1976), directeur Fries Museum, publikaties op het gebied van kunst- en museumgeschiedenis.
IJnte Botke (1942), studeerde geschiedenis te Groningen (doct.ex. 1967), docent lerarenopleiding te Leeuwarden/Groningen.
Ph. H. Breuker (1939), studearre Nederlânsk (MO-B 1969, kand.eks. 1975) en Frysk (dokt.eks. 1979), wittenskiplik amtner Fryske Akademy, publisearre oer skiednis, nammekunde en literatuer.
M. G. Buist (1925), studeerde geschiedenis te Groningen (prom. 1974), hoogleraar aan de Rijksuniversiteit aldaar, publikaties op het gebied van de economische en contemporaine geschiedenis.
W. Dolk (1925), ambtenaar Gemeentearchief Leeuwarden, publiceerde op lokaal-historisch terrein.
P. Hemminga (1946), studearre sosiale wittenskippen te Grins (dokt.eks. 1972), direkteur Fryske Kultuerried, publisearre oer fragen it provinsiale belied oangeande.
C. P. Hoekema (1909), studeerde theologie te Amsterdam (1936), predikant te Hallum en Haarlem, publiceerde over de geschiedenis van deze doopsgezinde gemeenten.
Sytse ten Hoeve (1945), direkteur Frysk Skipfeart Museum, publisearre oer lokale skiednis, tsjerkeskiednis, monumintesoarch, tsjerkeynrjochting en ambachtskeunstners.
J. J. Huizinga (1934), studeerde geschiedenis te Leiden (prom. 1973), docent lerarenopleiding te Leeuwarden, publikaties over Nederland in de negentiende eeuw.
Jan Pieter Janzen (1945), studearre skiednis yn Grins (dokt.eks 1971), leraar skiednis te Ljouwert, redakteur fan De Strikel, publisearre oer in pear Nederlânske politisi fan nei 1945.
A. H. Joustra (1922), studearre pedagogyk (MO-B 1956, dokt.eks. 1963), skriuwer fan de Provinsiale Underwiisried fan Fryslân.
J. J. Kalma (1907), studearre téology yn Leiden, stie fan 1932 oant 1963 as dûmny yn alle fiif classes fan Fryslân, publisearre oer tsjerkeskiednis, sosiale skiednis en folkslibben.
Peter Karstkarel (1945), studeerde kunstgeschiedenis te Groningen (doct.ex. 1981), documenteert beeldende kunst en architectuur in Friesland, recensent Friesch Dagblad en Trouw, publiceerde over kunst en architectuur.
Hugo Kingmans (1923), hoofd Educatieve Dienst Fries Museum, publiceerde over museale en muzikale onderwerpen.
E. Kramer (1947), studeerde sociale geografie en prehistorie te Groningen (doct.ex. 1978), was tijdelijk als archeoloog verbonden aan het Fries Museum.
S. J. van der Molen (1912), ûnderwizersakte (1932), journalist, publikaasjes oer folks- en geakunde, Fryske en streekskiednis.
K. Sikkema (1918), wie saaklik direkteur Fryske Akademy en dêrfoar journalist, publisearre oer hjoeddeiske Fryske ûnderwerpen.
Tineke Steenmeijer-Wielenga (1946), studearre Nederlânsk (kand.eks. 1968) en Frysk (dokt.eks. 1970), wittenskiplik assistinte FLMD, resinsinte Fryske literatuer Leeuwarder Courant, wurke mei oan de útjefte fan de sammele fersen fan Schurer, Postma en Troelstra.
Jan Swart (1912), studearre yndology yn Utert (prom. 1939) en skiednis yn Amsterdam (dokt. eks. 1952), wie bestjoersamtner en leraar, is dosint skiednis oan de Noardlike Leargongen.
S. Sybrandy (1942), studearre klassike talen oan de VU (dokt.eks. 1967), haad Katalogusôfdieling UB Grins, publikaasjes oer de ynfloed fan de klassiken yn Fryslân.
Pieter Jan Tichelaar (1928), studeerde scheikunde te Delft, directeur Tichelaars Koninklijke Makkumer Aardewerk- en Tegelfabrieken BV, publiceerde over (Makkumer) aardewerk.
Tity de Vries (1953), studeerde geschiedenis en textiele werkvormen aan de Lerarenopleiding Ubbo Emmius (1979), waarna de studie geschiedenis in Groningen werd vervolgd, geeft geschiedenis in Drachten.
Hans ter Welle (1952), studeerde ruimtelijke economie in Rotterdam, stafmedewerker Economisch-Technologische Instituut voor Friesland, publikaties over recreatie en arbeidsmarkt.
P. Wiersma (1922), studeerde staatsrecht en economie, ambtenaar Provinciale Waterstaat van Friesland, medewerker aan verschillende publikaties.
J. W. van Wijnen (1937), Academie voor Lichamelijke Opvoeding (1964) en studie sociale pedagogiek, directeur Friese Sportraad.
Arend Jan Wijnsma (1928), hoofd Bureau Voorlichting Provincie Friesland, daarvoor journalist, is columnist van de Friese Kerkbode.

Herkomst illustraties

Aerophoto Eelde	16
Piter Doele	127
Fotoarchief Provincie Friesland	106 en 147 (Frans Andringa), 130 (T. Hoogendorp), 144
Fotodienst Fries Museum	12, 19 t/m 30, 159
Fries Landbouwblad	113
De Friese Veefokkerij	61
Friesch Dagblad	15, 118, 123
Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum	139
Heerenveensche Koerier	60
J. D. de Jong	56
Koninklijk Huisarchief	33
Leeuwarder Courant	115, 124
Paul Vogt	85, 87
S. J. van der Molen	92
Museum der Rijksuniversiteit Groningen	43
F. C. D. Popken	63
Stichting Historisch Boerderij Onderzoek	83, 98
Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau	34, 35
P. Wiersma	121

Wumkes.nl

Harlingen ontmantelt zich

Ontwikkelingen van de Harlinger stadsrand in de negentiende eeuw

Peter Karstkarel

Inleiding

"In 1462 is de stad Harlingen door eenen verschrikkelijken brand bijna geheel in den asch gelegd. – Dezelve, daarna weder herbouwd zijnde, is, door toenemende welvaart en toeloop van vreemdelingen welke zich alhier ter exerceering van hun bedrijf nederzetten, herhaalde malen moeten uitgezet en vergroot worden en wel in de jaren 1543, 1579 en 1580 in welk laatst jaar het weder nieuw opgebouwde dorp Almenum, in 1515 door de krijgsbenden der Gelderschen afgebrand, binnen de stadsmuren is getrokken. – Onder de grootste watervloeden welke deze stad gedurig hebben geteisterd dienen vooral genoemd te worden die van 1570 en van 1825, noch versch in het geheugen. Sedert en tengevolge van laatstgenoemde watervloed zijn te Harlingen gebouwd twee kapitale zeesluizen of sassen".

Onder de kop "Merkwaardigheden" is het bovenstaande te lezen in een statistiek van de toestand van de stad Harlingen over het jaar 1839 [1]. Het kan gelezen worden als een samenvatting van wat er met de stad gebeurde in de periode dat zij binnen enge gemeentegrenzen, of concreter: binnen een ring van verdedigingswerken geklemd was. Die gordel bestond overigens niet uit stenen muren, maar uit een gebastioneerde aarden wal [2]. Juist toen de statistiek werd samengesteld trad Harlingen het tijdperk van de nieuwste geschiedenis binnen. De structuur van de binnenstad mag sindsdien op de dempingen na nauwelijks gewijzigd zijn en de ruimtelijke ontwikkelingen zouden nog ongeveer zestig jaar binnen de wallengrens beperkt blijven, toch werd aan de randen van de stad spoedig duidelijk dat Harlingen ingrijpend aan het veranderen was.

De meeste gepubliceerde nederzettingsgeschiedenissen van steden en dorpen in Friesland geven de gebeurtenissen uit de vorige eeuw slechts beknopt weer. Juist die ontwikkelingen zijn fascinerend, omdat toen processen op gang werden gezet, waarvan thans niet alleen de al dan niet gelukkige resultaten te merken zijn, maar waardoor bovendien de latere gang van zaken mede is bepaald. Harlingen is hier gekozen als voorbeeld, omdat deze stad veel verschillende mogelijkheden gebruikte om de ruimtelijke vrijheid te benutten [3]. Die vrijheid werd geboden door de nationale overheid die bij de wijziging van de landsverdedigings-strategie de vestingen die in het nieuwe model niet meer van belang waren toestond om te gaan ontmantelen. Voor de steden die deze toestemming in de laatste decennia van de negentiende eeuw ontvingen is de wettelijke regeling wel te achterhalen, maar bij de steden die al in de eerste helft van de eeuw met de ontmanteling begonnen, bv. Harlingen, is de juiste toedracht (nog) niet geheel duidelijk.

Evenmin is de reden van de afgravingen bekend. Er waren enkele steden, bv. Groenlo, die de vestinggronden geheel ongemoeid lieten om ze te verpachten als weiden. Bijna alle andere steden ontmantelden de wallen wel geheel of gedeeltelijk zodra ze in de gelegenheid werden gesteld. Vaak waren er in de propvolle steden economische en sociale functies die om ruimte schreeuwden, maar in andere gevallen werd er ontmanteld omdat het in de tweede eeuwhelft spoedig een gewoonte werd om de steden van de knellende vestinggordels te ontdoen. Arnhem, Haarlem, Utrecht en Leeuwarden begonnen al in de jaren 1820 en zullen zowel met de daad als met de wijze waarop deze ten uitvoer werd gebracht voor-

beelden zijn geweest voor andere steden. Harlingen, waar ook vroeg met de ontmanteling werd begonnen zonder dat er een dringende reden voor aangewezen kan worden, heeft mogelijk het Leeuwarder voorbeeld willen volgen. Hier werd het vroegst vergraven gedeelte, de Noorderwal (1843), dan ook pas achttien jaar later voor een nieuwe functie in gebruik genomen.
De zuidelijke zijde van de fortificaties, waarvoor de graafwerkzaamheden in 1845 begonnen waren, werd in de jaren 1860 tot 1880 ten behoeve van verkeersvoorzieningen totaal veranderd, zodat aan die stadsrand de oude toestand niet meer is te herkennen. In dit beknopte bestek is het niet nodig om op de aanleg van de spoorweg (1863) en die van de Nieuwe Willemshaven (1877) in te gaan, omdat deze voorzieningen in de afgelopen eeuw van zulk groot belang voor Harlingen zijn geweest, dat ze al vaak zijn beschreven [4].

Ontmanteling

Harlingen is steeds een centrum van waterverkeer geweest en de stadspoorten staan gedurende de eerste tientallen jaren van de negentiende eeuw – in tegenstelling tot bv. Leeuwarden – het wegverkeer nog nauwelijks in de weg. De straatweg van Groningen naar Leeuwarden van 1830 wordt pas in 1842 naar Harlingen verlengd. De waterpoorten (bij de Bildt- en Snekerpoorten en het Franekereind) ervaart men evenmin als obstakels voor het waterverkeer. Het zijn dan ook geen verkeersargumenten die het stadsbestuur doen besluiten om de stadspoorten te doen slopen. Het bestuur draagt in 1834 de aannemer D. G. Boorsma op om een plan te maken voor herstel van de Franekerpoort. De opknapbeurt van het 250 jaar oude gebouw zal ruim elfduizend gulden vergen, sloop slechts een kleine zestienhonderd gulden. Enkele vooraanstaande bouwkundigen, onder wie Jacob Romein uit Leeuwarden, verrichten nog enkele inspecties en spoedig valt het besluit om de poort te slopen. In de volgende jaren worden de andere stadspoorten geamoveerd: de Kerkpoort (ook Snekerpoort genoemd), de Zuiderpoort, de Bildtpoort, de poort bij de Franekerpijp, het Noorderhoofdpoortje en tenslotte, pas in 1882, de Havenpoort.
Buiten de Franekerpoort ten noordoosten van de stad vindt kort voor het begin van de sloopactiviteiten de eerste ruimtelijke ingreep plaats. Tussen 1826 en 1829 worden er verschillende koninklijke besluiten gepubliceerd die het begraven in de kerken verbieden en de plaatsen met meer dan duizend zielen gebieden om buiten de bebouwde kom terstond begraafplaatsen in te richten. Harlingen tracht nog met argumenten dat er op het kerkhof van de grote kerk (de dom van Almenum) nog voldoende plaats is en dat er buiten de wallen geen geschikt terrein van voldoende hoogte te vinden is, maatregelen te voorkomen [5]. Toch heeft de stad ten noorden van de weg naar Midlum een stuk grond moeten inrichten tot dodenakker. De Israelieten hebben dan binnen de zuidwestelijke dwinger, eens een onderdeel van het in 1580 gedemolieerde kasteel, al een begraafplaats, die tot in onze eeuw op deze plek gehandhaafd bleef.
Het blijft niet bij het slopen van de stadspoorten, maar er wordt ook gesproken over de afgraving van de vestingwallen. In de herfst van 1842 stichten enige notabelen van Harlingen een fonds met het doel om "aan mingegoede arbeiders, door werk onderhoud te

Wumkes.nl

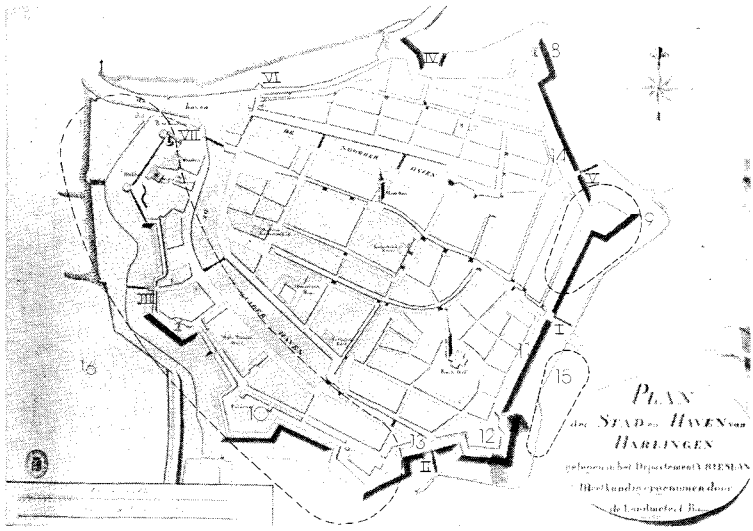

Handschriftkaart Harlingen (1811). De cijferaanduidingen zijn toegevoegd:
I Franekerpoort.
II Kerkpoort of Snekerpoort.
III Zuiderpoort.
IV Bildtpoort.
V Poort Franekerpijp (Franekerend).
VI Noorderhofpoortje.
VII Havenpoort.
8 Noorderdwinger.
9 Oosterdwinger (latere Engelsetuin).
10 Plaats latere Zaklinnenfabriek.
11 Oostelijk gordijn (gasfabriek).
12 Zuidoosterdwinger (Stationsziekenhuis).
13. Prinsentuin (Zomersociëteit).
14. Plaats latere "klimschool".
15 Singel (scholen, herenhuizen, schouwburg).
16 Plaats latere havenwerken en spoorwegen.

verschaffen". In totaal wordt voor ƒ 783,– ingetekend en de stadsbouwmeester, G. van Bijleveld jr., verzoekt namens de groep gegoeden een toelage van het stadsbestuur. De gemeente schrijft dan voor ƒ 600,– in [6]. Begin 1843 besluit de gemeenteraad tot de vergraving van het stadsbolwerk ten noorden van de Franekerpijp. Een commissie zal in overleg met de stadsbouwmeester de werkzaamheden regelen "zoo dat op den 10 Januarij 1843 een aanvang met de voorn. vergraving werd gemaakt, waarom in de loop dier week bereids 139 arbeiders het nodige brood verdienden en ƒ 93,46 aan gen. arbeiders uitbetaald werd daar de behoefte in deze stad noch zeer groot was en bleef, en de aangestelde arbeiders zich zeer ordentelijk en vlijtig gedroegen". Het getal werklieden kan in de weken die volgen zelfs uitgebreid worden. De werkzaamheden vergen vier weken; ruim 200 arbeiders hebben er gezamenlijk ƒ 1362,73 arbeidsloon mee verdiend.
Aan het slot van de rapportage schrijft de genoemde commissie: "Voorzeker is door het geven van dezen arbeid aan vele menschen het nodige brood gegeven, en heeft men vele voor die nijpende armoede bewaard waaraan zij anders zeker ten prooi ware geworden. Verre weg de meesten waren dankbaar voor de genoten arbeid en verzochten mij de tolk hunner gevoelens te zijn en de commissie namens hen te bedanken voor de goede behandeling en nodige onderstand". Uit een later verslag van de voortgezette werkzaamheden blijkt overigens dat de commissie wel degelijk het breder economisch belang inziet: "de betaalde gelden hebben eene geruime tijd aan een goed aantal verarmde inwoners dezer stad werk en brood verschaft, en zijn merendeel bij de neringdoende burgerij teruggekeerd, vermeerdering aanbrengende van vertier dat men anders in den winter veelal moet derven".
De commissie besluit, na de vermelding dat de 5090 kubieke ellen grond volgens de begroting tot een hellend vlak is afgegraven, het verslag met de wens dat het werk voortgang moet vinden. Als dat niet dadelijk kan gebeuren, dan moet het toch binnen een of twee jaar "omdat het plek grond in deze toestand blijvende de stad aan die zijde een haveloos en ongunstig inzicht zal geven". Zij pleit dan ook voor een nadere vergraving van het zuidelijk gedeelte aan

de Franeker zijde en die kant van de stad te verfraaien met "de welige groei van het plantsoen volgens den deskundigen Robaard". Lucas Pieters Roodbaard blijkt voor ƒ 25,– een plan voor de beplanting gemaakt te hebben. De aanleg van het park dat later de Engelsetuin genoemd zou worden, zou ongeveer ƒ 500,– gaan kosten; het voortgezette graafwerk ƒ 324,–. De commissie verdedigt de plannen, omdat de brug over het Franekereind – een houten brug die er na de sloop van de weg- en waterpoort was geslagen – kan vervallen, hetgeen ƒ 400,– met het bijkomende jaarlijkse onderhoud bespaart. Bij de aanleg van de Engelsetuin in februari en maart 1843 vergt het arbeidsloon het dubbele van het begrote bedrag, maar het plantsoen (de beplanting) beduidend minder dan geraamd was. Het plantsoen wordt geleverd door de firma Wijbren Krijns en Comp. te Joure, toen al een eeuw lang de belangrijkste kwekerij van Friesland [7].

Werkverschaffing

In 1843 is de ontmanteling van de vestingwerken van Leeuwarden nagenoeg voltooid. Op het oostelijk gedeelte na is er gekozen voor plantsoenering en Leeuwarden behoorde hiermee met Haarlem en Utrecht tot de eerste steden die een "stadswandeling" rond de oude stad aanleggen. Met de uitnodiging aan Roodbaard profiteert Harlingen van diens ruim twintig jaar lang in Leeuwarden vergaarde ervaringen. Naast het waken voor de goede staat van de haven moet gedurende de negentiende eeuw de armenzorg een van de belangrijkste opgaven van de Harlinger overheid geweest zijn. Mogelijk hebben de Harlinger notabelen het uitvoeren van de vergravingen als werkgelegenheidsproject geleend van Leeuwarden. Er is verder wel enige nijverheid, maar gezien de verslagen en rapporten van gemeente- en armbesturen zijn de arbeidsmogelijkheden vooral in de winter toch erg beperkt geweest [8].
In de al eerder genoemde statistiek van 1839 (Harlingen moest toen 7753 inwoners in 1873 woningen huisvesten) staat in een beknopt overzicht van de nijverheid vermeld "de onlangs opgerichte aanzienlijke zaklinnenfabriek alwaar koffiebalen voor de Nederlandsche Handelsmaatschappij worden vervaardigd en aan ongeveer 250 à 300 behoeftige personen werk wordt verschaft". Dit bedrijf is gevestigd binnen de zuiderdwinger op de plaats waar nu de Zeeweg loopt. Voor de werkgelegenheid ondersteunt de plaatselijke overheid bovendien een steenklopperij en een vlasbrakerij. De zaklinnenfabriek komt voort uit de zg. carlspinnerij die in elk geval al in 1819 bestaat. In de gebouwen van dit bedrijf worden de werkzaamheden voortgezet van de op 10 november 1834 nieuw opgerichte maatschappij, waarvan Jan van Hulst de president van de directie wordt [9]. Het bedrijf houdt de werkverschaffing als eerste doel en blijft gedeeltelijk van overheidssteun afhankelijk. Voor de nieuwe inrichting van de gebouwen wordt in 1835 ƒ 1000,– renteloos van de stad geleend en een jaar later ten behoeve van een belangrijke uitbreiding ƒ 10.000,– van de staat op dezelfde condities. Voor deze lening heeft de gouverneur van de provincie gunstig geadviseerd. De fabriek boekt in de volgende tientallen jaren gunstige resultaten; de stad past jaarlijks slechts ƒ 200,– bij en stelt de gebouwen ter beschikking. Gedurende de jaren van 1835 tot ongeveer 1880 werken er tijdens de wintermaanden een kleine 300 behoeftigen (onder wie veel schippers); in de zomer-

Waterland

maanden loopt dit getal terug tot 50 à 75 personen. Als het vernieuwde bedrijf tien jaar functioneert, wordt de dwinger met de wallen van het zuiderbolwerk vergraven. De fabriek is dan al uitgebreid en draait zeer bevredigend. Of de vergraving van de dwinger opnieuw volgens een werkgelegenheidsplan gebeurt, is niet duidelijk geworden. De ontmanteling van Harlingen moet tussen 1872 en 1875 voltooid zijn geweest. In september 1872 wordt een werkman die bij het afgraven van het bolwerk is bedolven door verschuivende aarde, in het dan net in gebruik genomen ziekenhuis verpleegd. Dat ziekenhuis staat op de nauwelijks afgegraven zuidoostelijke dwinger. Maar al veel eerder konden stukken van de vergraven stadswal in gebruik worden genomen voor allerlei nieuwe functies [10].

Volkshuisvesting

In het eerste jaarverslag van de gemeente Harlingen (van 1851, de stad heeft dan 8778 inwoners) wordt gemeld dat het uit medisch oogpunt wenselijk is dat de woningen voor de mindere volksklasse verbeterd en vermeerderd worden. Weer zijn het de gegoeden die de initiatieven nemen. Zij richten de Vereeniging tot het bouwen van woningen voor den arbeidenden stand op, de eerste bouwvereniging in de havenstad. Spoedig zal de vereniging zich bedienen van een nog roerender naam: Vereeniging tot verschaffen van betere en gezondere woningen aan den arbeidersstand te Harlingen. Zij wordt opgezet als naamloze vennootschap, waarvan de statuten bij koninklijk besluit van 12 april 1859 zijn goedgekeurd (gepubliceerd in het Staatsblad nr. 22 van 1859). Het aandelenkapitaal bestaat uit negentig aandelen van ƒ 200,–, die vier procent rente per jaar opbrengen. In het oprichtingsjaar gaat het bestuur gelijk ƒ 3000,– van het kapitaal gebruiken om de eerste vier woningen te bouwen aan de westkant van de voormalige Bildtpoort. De woninkjes die aanvankelijk ƒ 0,90 huur moesten opbrengen zijn in het najaar van 1981 gesloopt. In 1860 wordt de eerste serie woningen op de afgegraven vestingwallen gebouwd. Op 2 oktober van dat jaar besluit de raad om de gemeentegrond voor 99 jaar voor één gulden per woning per jaar aan de vereniging in erfpacht af te staan. Deze veertien woningen komen aan wat later de Noorderwal genoemd wordt. In 1861 volgen daar nog vier huizen en in 1866 en 1871 nog zes en acht huizen aan de Noordergrachtswal.

De gemeente stelt de grond niet beschikbaar, omdat zij meent dat de arbeiders een goede en gezonde woonomgeving behoeven, maar (zoals uit de raadsverslagen is op te maken) omdat er geen andere, economisch sterkere functies naar deze vrijgekomen ruimte dingen. Intussen is het aandelenkapitaal van de bouwvereniging in 1866 verhoogd tot ƒ 24.000,–; het zal in de jaren die volgen nog aangroeien tot ƒ 40.000,–. De woningen moeten gemiddeld ƒ 1,10 huur doen. De kapitaalverschaffers helpen met deze activiteiten niet de armste werklieden die ze met werkgelegenheidsprojecten van brood hadden voorzien – die hadden met het graafwerk nauwelijks een gulden per week verdiend – maar de "knapste lui uit den werkenden stand en enkele zeevarenden". De vereniging bouwt op de voormalige gordijnen ter weerszijden van de noorderdwinger nog eens vier en drie woningen. Bovendien worden er achter de werf Welgelegen vier huizen gebouwd, in de Caspar di

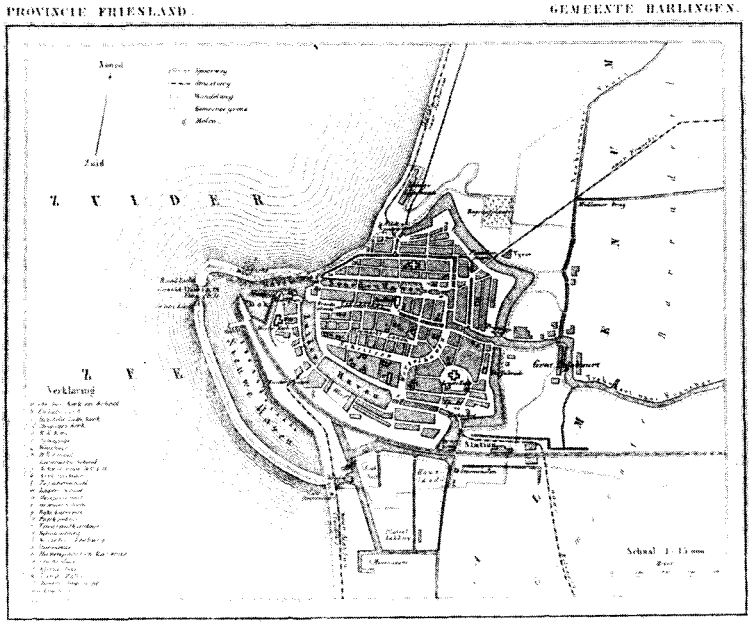

Harlingen en omgeving. Kaart J. Kuijper, uitgegeven door H. Suringar (1875).

Roblesstraat op het terrein waar eens de zuiderdwinger lag. In het begin van de twintigste eeuw bouwen particulieren en de bouwverenigingen "Harlingen" en "Patrimonium" er vele series huizen. De hele zuidwestelijke rand van de stad is dan al totaal van karakter veranderd. Dit als gevolg van de aanleg van de spoorweg en het graven van de Nieuwe Willemshaven [11].

De bouwvereniging met de lange naam was een van de vroegste in ons land. Kort voor 1859 waren vergelijkbare initiatieven alleen nog maar genomen in grote steden als Amsterdam, Arnhem, Utrecht, Schiedam, 's-Gravenhage en Leeuwarden. De vroegste plannen werden in Harlingen gerealiseerd in een tijd dat het gemeentelijk gebied nog beperkt was tot de stad binnen de vestinggracht. Tot ongeveer 1861, toen de spoorweg werd aangelegd, lag de gemeentegrens met Barradeel nog in de stadsgracht. Er viel niet te denken aan stadsuitbreidingen en de woningbouwplannen moesten wel binnen of op de voormalige bolwerken uitgevoerd worden [12].

Nog ruim voor de woningwet ontwerpt de toenmalige gemeentearchitect, C. C. van Rijsbergen, het eerste uitbreidingsplan voor Harlingen. Het gaat dan in 1877 om het gebied tussen de oude trekvaart naar Franeker en de spoorweg. Van Rijsbergen ontwerpt twee modellen voor een wegenstructuur (beide met een centrale lus) met aanliggende bouwkavels [13]. Na enige voorbereidingen worden de plannen en voorwaarden tot gronduitgifte in de raadsvergadering van 8 augustus 1878 vastgesteld. Naast voorwaarden over riolering, rooilijnen e.d. wordt ook geëist dat de kopers binnen enkele jaren daadwerkelijk tot de bouw overgaan en de plannen daartoe eerst ter goedkeuring aan B en W voorleggen. De grondprijs is, afhankelijk van de ligging, bepaald op ƒ 5,– tot ƒ 8,– per vierkante meter. De belangstelling is kennelijk gering geweest, want pas omstreeks de eeuwwisseling worden in een niet erg hoog tempo villa's en herenhuizen aan de singel langs de oostelijke stadsgracht gebouwd.

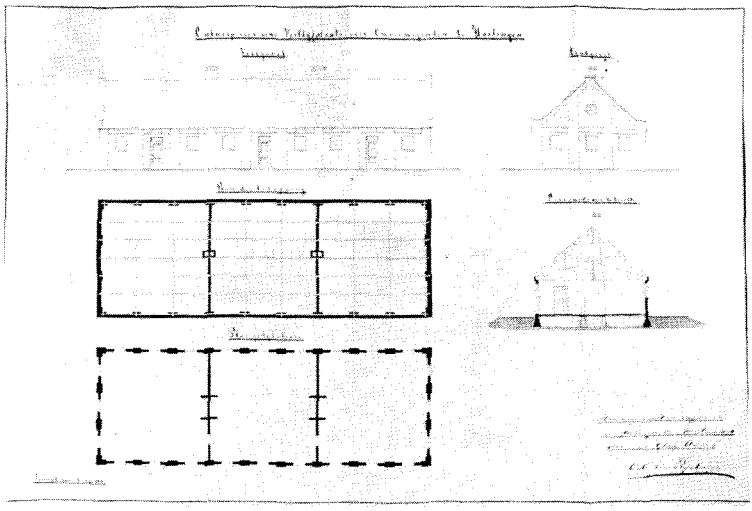

Allemanshuis. Bouwtekening gemeentearchitect C. C. van Rijsbergen (1876).

Meer naar het oosten is het de bouwvereniging met de lange naam die de eerste volkswoningen in dit gebied tot stand brengt. In 1898 en 1901 laat zij negen en acht huizen aan de Admiraal Stellingwerffstraat optrekken. In die omgeving worden tot 1911 nog negentien woningen door deze vereniging gebouwd. Daarna wordt de volkswoningbouw in deze buurt verder overgelaten aan de twee bouwverenigingen die Harlingen er sinds de woningwet (1901) bijgekregen had, "Harlingen" en "Partrimonium", die voor de tweede wereldoorlog niet alleen dit gebied volbouwen, maar ook dat tussen de Trekvaart en Midlumerweg en de landtong tussen de Zuiderhaven en de Nieuwe Willemshaven [14].

Van de vele manieren waarop er bij de ontmantelde Nederlandse steden gebruik wordt gemaakt van de vrijgekomen grond is woningbouw niet de meest voorkomende. Als er al plannen zijn in deze richting, dan gaat het om villaparken of kaden met herenhuizen. Het bouwen van volkswoningen komt vrijwel niet voor, die komen in het vrijgehouden schootsveld rond de vestingsteden, de zg. kringen, en dan nog op de minst gunstige plaatsen, waar de grond het minst hoeft op te brengen. Harlingen is niet alleen vroeg met deze wijze van georganiseerd bouwen, maar deed het op buitengewoon gunstige plaatsen. De ligging van de woningen op de Noorderwal en aan de Noordergrachtswal had als bijkomend, maar moeilijk te overschatten formeel resultaat, dat de structuur van dat stadsdeel een nieuw accent kreeg dat toch verwees naar de historische situatie [15].

Op de dwinger zelf komen als apotheose de uitdrukkingen van de weldadige zorg: het Algemeen Armhuis en de barak voor besmettelijke ziekten. Het Algemeen Armhuis, in Harlingen beter bekend als het Allemanshuis (ook wel: Brakerijen), wordt in 1876 naar ontwerp van de gemeentearchitect C. C. van Rijsbergen gebouwd. Een groep van ongeveer vijftig daklozen huist tot dan met hulp van het Algemeen Armbestuur in een gebouw dat volstrekt ongeschikt voor bewoning is. Bovendien wil de gemeente de grond die na sloop vrijkomt, gebruiken voor een gebouw ten dienste van de justitie. Herhuisvesting lukt niet "wijl zij tot het uitvaagsel der maatschappij behorende, door slordigheid, onreinheid en vernielzucht eene woning die zij betrokken hebben in zoodanigen

Wumkes.nl

toestand brengen, dat die binnen zeer korten tijd voor anderen ten eenen male onbewoonbaar wordt". B en W stellen op 14 maart 1876 de raad met deze argumenten voor om een verblijfplaats voor de daklozen te bouwen. Ze werden letterlijk naar de marge van de stad gedreven, maar het was stellig een van de mooiste plekken. De architect maakt voor het nieuwe Allemanshuis een plan dat op ongeveer ƒ 6.500 sluit. Een ander plan komt duizend gulden goedkoper uit, maar dan is de schuur van hout en zal het ongedierte alle kans krijgen en het brandgevaar niet gering zijn. In april kan het "stenen" plan aanbesteed worden; de Harlinger timmerman Murk Lamminga zal de armenkazerne voor een paar gulden meer dan de begroting bouwen [16]. Tot omstreeks de eeuwwisseling is het gebouw bewoond door mensen die anders dakloos geweest zouden zijn en het gebouw heeft, ogend als een arsenaal, tot ongeveer 1922 op de Noorderdwinger gestaan [17].

Onderkomens voor verpleging, energie, ontspanning en onderwijs

Het is niet duidelijk geworden wanneer op deze Noorderdwinger een loods voor het vlasbraken gebouwd wordt, maar in het jaarverslag van de gemeente over 1866, waarin nog geconstateerd wordt dat Harlingen geen gast- of ziekenhuizen of krankzinnigengestichten rijk is, wordt gemeld dat bij de pokken- en later de cholera-epidemie een aanzienlijke som gelds moet worden uitgegeven om de vlasbrakerij geschikt te maken als cholera-hospitaal. Dat gebouw heeft nog lang als barak voor besmettelijke ziekten dienst gedaan. Op een kaart van 1885 wordt het nog als hospitaal aangeduid, terwijl er dan al een echt ziekenhuis bestaat [18].

Ook ten zuiden van het Franekereind wordt het gebied van de geslechte wallen spoedig ten nutte gemaakt. In 1857 wordt er door The North of Europe gaslight & coke Company Limited aan het water nabij de Turfkade een gasfabriek gesticht. Vóór 1877, als het contract af zal lopen, zijn er bij de gemeente plannen om de fabriek die tot de vroegste van Friesland gerekend moet worden, over te nemen, maar de koopster en de verkoper kunnen het dan over de prijs nog niet eens worden en pas op 6 november 1897 wordt de overname geregeld [19]. Het fabriekscomplex werd van 1921 af uitgebreid met een electriciteitsbedrijf. Het andere nutsbedrijf dat zich in allerlei steden veelal op particulier (vaak medisch) initiatief ontwikkelt in het laatste kwart van de vorige eeuw, dat voor de drinkwatervoorziening, ontbreekt dan nog in de havenstad, waar de schepen die op Engeland varen op de terugweg drinkwater als ballast meenemen. Wel wordt er vlak over de stadsgracht en ten zuiden van de Midlumerweg een verswatervijver gegraven en is er in de bouwverordeningen uit de vorige eeuw opmerkelijk veel aandacht voor regenwaterbakken en welputten. Pas in 1931 wordt Harlingen, dat al langer op het Friese waterleidingnet is aangesloten, op een aanvaardbare manier van water voorzien. Dan wordt de watertoren gebouwd die een regelmatige druk in de leidingen garandeert [20].

Een van de notabelen van Harlingen, Sijbren Hoekstra, koopt in april 1872 het stationskoffiehuis met sociëteitszaal. Dit gebouw was in 1864 naar ontwerp van de gebroeders J. en J. Posthuma te Harlingen op de zuidoostelijke dwinger gebouwd. Een deel staat Hoekstra belangeloos af aan de nog niet officieel gestichte Vereeniging tot oprichting en instandhouding van het verpleeggesticht

Noordergrachtswal (1981). Van de rij volkswoningen resteert nog een kleine groep, aangeduid als Het Kasteel.

te Harlingen. Op 25 mei 1872 wordt de eerste patiënt al in het voormalige koffiehuis verpleegd. Hoewel het gebouw nog niet berekend is op de nieuwe functie en de nodige organisatie nog ontbreekt, is dit het moment waarop de institutionele ziekenzorg aanvangt. Voor ƒ 3.500,– wordt het gebouw in het najaar onder architectuur van de Posthuma-broers verbouwd. In mei 1873 volgt de officiële oprichting van de vereniging die bij koninklijk besluit van 9 juli 1873 wordt goedgekeurd. In 1877 zijn er kennelijk financiële moeilijkheden. Het bestuur treedt met de gemeente in overleg om een regeling te treffen over de verpleging van armlastige zieken. Uit deze onderhandelingen blijkt overigens dat de inwoners van Harlingen ten gevolge van het te verwachten besmettingsgevaar nog huiverig tegenover het ziekenhuis staan. In hetzelfde jaar gaf men een toneeluitvoering om er de kosten van de ziekenverpleging mede te kunnen dekken; een actie die maar liefst ƒ 1100,– op blijkt te brengen. Hoekstra is aanvankelijk secretaris, later president van het ziekenhuisbestuur. Als hij in 1881 zijn zilveren bruiloft viert, biedt hij het "verplegingsgesticht" ook het gebruik aan van het gebouw der sociëteit Concordia, grenzend aan het ziekenhuis. Na zijn overlijden in 1899 blijkt Hoekstra de vereniging ƒ 10.000 nagelaten te hebben. De helft van dit bedrag moet besteed worden aan een fonds voor niet-armlastigen, die toch de kosten van de verpleging niet kunnen opbrengen [21].

De plannen van Hoekstra om de sociëteit Concordia aan het ziekenhuis te schenken moeten in zekere kringen bekend zijn geweest. Bij de voormalige Kerkpoort (ook Snekerpoort) en ten zuiden van de Rozengracht blijkt een groep ingezetenen in 1877 een geschikte plek gevonden te hebben voor het stichten van een zomersociëteit. In de krant wordt bericht dat er in de havenstad behoefte is aan een dergelijk gebouw met een biljart- en een leeszaal en met bovendien een zaal die zevenhonderd personen kan bevatten. De buitensociëteit is inderdaad spoedig gebouwd in het gebied dat vaak als Prinsentuin wordt aangeduid [22].

Zo is de voormalige vestingring van het noordwesten tot aan de spoorweg- en havenwerken in het zuidwesten bijna geheel in gebruik genomen voor nieuwe sociaal-maatschappelijke functies. Bij-

Wunken.nl

na, want tussen de volkswoningbouw aan de Noordergrachtswal en de voormalige Franekerpoort wordt in 1873 nog een gymnastiekschool, bij de Harlingers beter bekend als de klimschool, gebouwd. Andere nieuwe onderwijsinstellingen worden later aan de buitenzijde van de stadsgracht, aan de singels gebouwd: in 1901 begint de ambachtsschool er met 33 leerlingen en in 1914 wordt er vlak bij de nieuwe Zeevaartschool in gebruik genomen. In 1912 is aan die singel op de hoek bij het Franekereind de nieuwe schouwburg verrezen die het verbrande houten gebouw aan de Rozengracht verving.

Conclusie

De stadsrand zag er de laatste tientallen jaren niet al te florissant uit. Geen van de vele functies, op de Engelsetuin na, voldeed meer aan de honderd jaar geleden gestelde doelen. De zomersociëteit werd afgebroken en in de jaren 1930 werd op die plek de Julianaschool gebouwd. Het ziekenhuis, hoe fraai ook gelegen op de zuidoostelijke dwinger, voldeed niet meer. Helaas is daar na de tweede wereldoorlog nog een bungalow tegen (!) de dwinger aangebouwd, een misplaatsing die waarschijnlijk moeilijk ongedaan kan worden gemaakt. Het complex van de gasfabriek raakte grotendeels haar functie kwijt en de volkswoningen in het noordoosten voldeden bij lange na niet meer aan de gebruikelijke wooneisen. De gasfabriek en de naastgelegen industriële bebouwing, alsmede de meeste van de volkswoningen werden gesloopt. Deze sloop heeft tijdelijk grote gaten in de oostelijke stadsrand geslagen. Harlingen is niet slechts een haven met een stadskern die uit al dan niet gedempte grachten met historische bebouwing bestaat, maar een fascinerende nederzetting die uit twee kernen, Harlingen en Almenum, en enige zestiende-eeuwse uitbreidingen is gegroeid, een nederzetting die omvest is geweest met een wallengordel die aan de oostelijke zijde nog voortreffelijk te herkennen is. Over de voormalige vestinggracht zijn in de vorige en in het begin van onze

Luchtopname Harlingen vanuit het oosten (1981). Voorgrond: de gerenoveerde Trebol-wijk. Midden: oostelijke stadsgracht met op voormalige wallen, v.l.n.r. ziekenhuis, terrein vroegere gasfabriek, Turfkade, Franekereind en Engelsetuin. Daarachter: wallen waar vroegste volkshuisvesting plaatsvond.

eeuw bruggen geslagen die tezamen een staalkaart aan mogelijkheden van ijzeren bruggebouw bieden.
Harlingen is veel meer dan een haven en een stadskern die uit rustieke grachtjes bestaat. De in dit artikel geschetste ontwikkelingen hebben ruimtelijke gevolgen gehad. Het is wenselijk dat er van de Harlinger stadsrand een beschrijvende analyse verschijnt[23]. In het kader van het rehabilitatieplan van de Harlinger binnenstad in het algemeen en van het bestemmingsplan voor Almenum en de bouwplannen voor het noordoosten in het bijzonder zal er gewerkt worden aan de revitalisatie van ook de zuidelijke, oostelijke en noordelijke stadsranden. Het is gewenst dat daarbij niet alleen rekening zal worden gehouden met de vestingbouwkundige gegevens uit het verre verleden, maar ook met de sporen van de ontwikkelingen gedurende de negentiende eeuw binnen dit gebied.

Noten

1. G.A.H. nr. 1939 (Gemeentearchief Harlingen; de nummering is van: H. T. Obreen,*Harlingen. Intventaris der archieven* (Bolsward, 1968).
2. In de *Atlas van historische vestingwerken in Nederland*, deel 1, de provincies Groningen, Friesland en Drente (uitgegeven door de Stichting Menno van Coehoorn, z.j.) staat op blz. 13 de vesting Harlingen beschreven. De belangrijkste versterkingen zijn aangebracht tussen 1580 en 1582 en de wallen werden in 1597 gebastioneerd door Adriaen Anthonisz., wiens zoon Adraen Metius wiskunde doceerde aan de Hogeschool te Franeker. Zie ook: H. T. Obreen, "Harlingen".*Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond LXIX* (1970) 73-88.
3. Andere ontmantelingsvoorbeelden worden gegeven in de catalogus (gedenkboek) van de tentoonstelling over de Nederlandse vestingbouw in het Rijksmuseum te Amsterdam in mei 1982. Over de plantsoenering van vestingwerken: Elisabeth Cremers, Fred Kaaij en Clemens M. Steenbergen, *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw* (Delft, 1981). Op de blz. 92-105 wordt Leeuwarden behandeld.
4. E. van Hinte. *Sociale en economische geografie van Harlingen* (diss., Harlingen, z.j., 1936) verschillende plaatsen; D. A. Postema, *In en om Harlingen* (Harlingen, 1938) 61-62; J. Poort Jzn., *Harlingen in de loop der eeuwen* (Harlingen, 1954) 23-25; D. P. Keizer, "Bestendig in werking", *De Vrije Fries* LVII (1977) 36-44; dezelfde, *De Kamer neemt de vrijheid* (Leeuwarden, 1977) versch. pl.
5. G.A.H. nr. 3210.
6. G.A.H. nrs. 3324 en 3325. Hierin verslagen en rapporten van de vergraving van de wallen aan de oostzijde. Die van de vergraving bij de voormalige Zuiderpoort in nr. 3326.
7. *Lucas Pieters Roodbaard, architect van buitengoederen.* Tentoonstellingscatalogus Fries Museum 1979. Roodbaards betrokkenheid bij de Engelsetuin te Harlingen was toen nog niet bekend. Krijns leverde ook plantsoen voor de Prinsentuin te Leeuwarden in 1822; zie genoemde catalogus, blz. 28 en 34 (noot 8).
8. Van Hinte, 22-28. G.A.H. nrs. 1939-1952, 3469-3620 en 4421-4791.
9. G.A.H. nrs. 3423 en 3424. In het stadhuis van Harlingen zijn twee, kennelijk op de keramiekfabriek van J. van Hulst vervaardigde, gedenkschalen aanwezig die in 1859 het 25-jarig bestaan van de zaklinnenfabriek gedenken.
10. Zie voor het ongeval de betreffende krantenberichten. Het ontbrak mij aan tijd om alle verslagen van B. en W. en de Raad op dit punt te raadplegen; steekproeven brachten niet de gewenste gegevens aan het licht.
11. S. Stratingh Tresling, *Het bouwen van arbeiderswoningen* (Haarlem, z.j., ca. 1870) (het enige mij bekende exemplaar, zonder de bijgevoegde platenatlas, in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht). Een uitstekend overzicht van de volkshuisvesting in Harlingen verscheen vorig jaar:*Van Havenweg tot Trebol. Uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Bouwvereniging Harlingen* (Harlingen, 1981).
12. Zie over de grenzenkwestie de inleiding (i.h.b. blz. 7) van Obreen, Harlingen.

Wumkes.nl

13. G.A.H. nr. 3235
14. Egbert J. Hoogenberk. *Het idee van de Hollandse stad. Stedebouw in Nederland 1900-1930 met de internationale voorgeschiedenis* (diss., Delft, 1980) 227, is over de uitbreidingen van Harlingen niet alleen beknopt en onvolledig, maar ook onzorgvuldig. Een goed overzicht biedt: *Van Havenweg . . .* (noot 11). Zie verder: D. A. Postema. *In en om Harlingen*, 31-33.
15. Het is daarom teleurstellend dat er bijna niets meer van rest. De huizen op de Noorderwal werden in maart 1981 gesloopt en veel van die aan de Noordergrachtswal werden in het midden van de jaren-1970 al afgebroken. Een behoorlijk bouwplan voor dit gebied was er toen nog niet, totdat een architectenteam het als studieobject adopteerde. De plannen, welke de historische gegevens redelijk respecteerden, zijn intussen blijven slepen en het gebied ligt er nu structuur- en dus troosteloos bij. Zie *Friesch Dagblad* 16 en 18 februari, *Leeuwarder Courant* 9 februari,*Het Harlinger Nieuwsblad* 9 februari en de *Harlinger Courant* van 21 februari, allemaal uit het jaar 1978.
16. G.A.H. nrs. 1193, 4517, 4523 en 4529.
17. Nadat het Allemanshuis gesloopt werd, heeft de bouwvereniging Harlingen in 1928 op die plaats aan het Grachtswalplein een rij arbeiderswoningen doen bouwen op een wijze die de historische structuur meer respecteert dan de plaatsing van drie dubbele burgerhuizen die er na de laatste oorlog gebouwd werden.
18. G.A.H. nr. 3262: situatie van het terrein van de Noorderdwinger, dienst 1885.
19. G.A.H. nrs. 1193, 3283, 3420-3422 en 4357-4358. Van Hinte, a.w. (noot 7), 214. Leeuwarden kreeg in 1845 een gasfabriek, Sneek in 1858, Bolsward en Drachten in 1862 en Workum in 1866. Opmerkelijk is het dat in 1866 drie gas-ingenieurs uit Harlingen in de *Leeuwarder Courant* adverteren, t.w. Meijer en Ferwerda op 4 mei en P. J. Geijkema op 25 mei.
20. Peter Karstkarel. *Watertorens in Friesland* (Leeuwarden, 1980) 23-25.
21. G.A.H. nr. 3208, advertentie *Leeuwarder Courant*, 29 maart 1864, berichten in deze krant van 6 en 13 april 1877. Harry Drost en Bas den Oudsten. *100 jaar ziekenhuis, 100 jaar bouwen in Harlingen* (Harlingen, z.j.). De sociëteit "Concordia et Constantia" op het Rapenburg moet niet verward worden met de (houten) stadsschouwburg die enkele passen verder aan de Rozengracht lag en die omstreeks 1908 in vlammen opging. De geschiedenis van de vermakelijkheidsvoorzieningen te Harlingen vraagt om verder onderzoek.
22. *Leeuwarder Courant*, 24 augustus 1877. De geraamde kosten bedroegen ƒ 25.000.
23. Aan Don Hoffman te Harlingen die een onderzoek naar de stedebouwkundige ontwikkelingen van zijn woonplaats is begonnen dank ik waardevolle aanwijzingen. Durk Nota, die voor de Fryske Akademy de sociaal-economische geschiedenis van Harlingen en de geschiedenis van de grofkeramische sector van de laatste eeuwen bestudeert, is mij met gegevens behulpzaam geweest. De heren Wiersma en Kwast te Harlingen hebben mij op een hartelijke wijze toegang tot de archiefstukken verschaft.

Fries tinglazuur aardewerk in het Fries Museum

Pieter Jan Tichelaar

Inleiding

Gedurende een vrij korte periode van zijn lange rijke leven heeft Nanne Ottema (1874-1955) met ambitie majolica verzameld en beschreven. Van zijn hand verschenen in *De Vrije Fries* van 1918 tot 1924 drie opstellen over dit onderwerp. Het eerste, uit 1918 [1], geeft een beschrijving van een groot aantal scherven van keramiek en glas gevonden bij het graven van de Leeuwarder jachthaven in 1916. Dit artikel werd nog hetzelfde jaar geheel bewerkt opgenomen in het tijdschrift *Oude Kunst* [2]. Het tweede artikel, uit 1920, geschreven aan de hand van de collectie Fries tinglazuur aardewerk in het Fries Museum, is tot vandaag de enige oorspronkelijke bron van onze kennis van de Friese gleibakkerijen [3]. In het derde artikel [4] worden aan de hand van veel archiefonderzoek lijnen geschetst van de verbindingen tussen Antwerpse gleibakkerijen en die in de Noordelijke Nederlanden. In deze publikatie van 1924 worden nog enkele interessante gegevens over de geschiedenis van de Harlinger fabrieken aan het eerder gepubliceerde toegevoegd.

In 1900 had dr. A. Pit voor het eerst de aandacht gevestigd op de groep keramiek die wij vandaag kennen als Noordnederlandse majolica. In 1918 werd in het Stedelijk Museum te Amsterdam een tentoonstelling ingericht, waar ook oud aardewerk stond opgesteld. De samenstellers van de gids van deze tentoonstelling vermelden van enkele schotels dat "de afkomst niet geheel vast staat", doch dat velen "van Friesche schotels spreken". Ottema wijst er op dat reeds in die dagen handelaars en verzamelaars met beslistheid spreken over "Makkumsch" aardewerk, waarmee bedoeld wordt Nederlands tinglazuur aardewerk, dat zich in vorm, kleur en beschildering onderscheidt van het "Delfts".

Als eerste verzamelaar van Fries aardewerk heeft hij het eigen karakter er van onderkend en anderen getracht daarvan te overtuigen. Tegenover de "weifelmoedigheid van de officiële wetenschap, die in catalogi en gidsen" op dit punt tot uiting komt stelt hij in zijn tweede opstel een veelheid van gegevens die het Friese tinglazuur aardewerk in één slag een vaste plaats in de geschiedenis van de Nederlandse keramiek bezorgen.

De erkenning van Ottema's markering van deze plaats heeft niet direct geleid tot waardering van het produkt. Zo schrijft Hudig in 1929 in zijn handboek *Delfter Fayence*, Ottema's artikel als bron gebruikend: "Das Blau ist in Friesland etwas härter und geht in den Schattenpartien fast in Schwarz über. Das Weisz ist besonders kalt. Dasselbe gilt auch für spärliche feinere Ware, die aus Friesland stammt. Sie ist ein Ableger (d.w.z. jonge loot) der Delfter Fayence" [5]. Bespreking van de twee fouten die Hudig hier maakte valt, ofschoon verleidelijk, buiten het bestek van dit opstel.

1

2

Wunken.nl

Voor zo ver valt na te gaan heeft Ottema na 1924 weinig aandacht meer besteed aan aardewerk. Zijn liefde voor de keramiek heeft zich naar een ander terrein verlegd. Wel zorgde hij er in 1949 voor, dat twintig oude stukken Fries aardewerk uit zijn bezit, in bruikleen bij het Fries Museum en het Museum Princessehof, als groep werden getoond op de grote tentoonstelling *Nederlands Aardewerk* in het Haags Gemeentemuseum [6]. Een veel belangrijker bijdrage tot de kennis van het Friese aardewerk was echter de jubileumtentoonstelling *Wat Friese gleiers bakten*, op initiatief van dr. A. Wassenbergh in 1960 in Makkum ingericht bij gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van de aardewerkfabriek van de familie Tichelaar [7]. Voor het eerst waren meer dan tweehonderd stukken Fries aardewerk bijeen, waardoor de tentoonstelling een verrassend beeld gaf van omvang en verscheidenheid, van de kwaliteit en bovenal van het eigen karakter van het produkt uit de Friese gleibakkerijen van 1700 tot 1900.
Daar de tijd van voorbereiding van de tentoonstelling beperkt was en dientengevolge het geografisch onderzoekgebied ook, werd verondersteld, dat het aantal bewaard gebleven stukken veel groter moest zijn dan voorheen werd aangenomen. Gestimuleerd door deze gedachte zijn reizen door Europa gemaakt, waarbij talrijke stukken konden worden opgespoord en bestudeerd. Dr. M. van den Akker en Jan Pluis hebben veel bijgedragen tot de verworven inzichten die het mogelijk maken in het navolgende de verzameling Fries tinglazuur aardewerk in het Fries Museum te beschrijven tegen de achtergrond van een aanmerkelijk breder inzicht in het produkt dan de vorige beschrijver in 1920 mogelijk was.
Met betrekking tot een aantal stukken kunnen wij thans vermoedens uitspreken over de plaats van herkomst al is daarbij behoedzaamheid op zijn plaats. Hier geldt nog onverkort hetgeen de pionier Ottema in 1918 schreef: "Ook hier moeten echter eerst meer gegevens verzameld worden vóór eventueel verband met vroegere werkplaatsen kan worden bewezen" [8].

De fabrieken

Na de publikaties van Ottema zijn geen nieuwe bijzonderheden bekend geworden, die het door hem geschetste beeld van de geschiedenis van de Friese gleibakkerijen wijzigen of aanvullen. Ottema noemt de volgende fabrieken:

Leeuwarden

1. 1616 - 1621 Simon Toenis van der Pijp

3

4

Wunker.nl

5

Harlingen

2. Zuidzijde Schritsen

1598	Steffen Gunter en familie
1621	Simon Toenis van der Pijp
	?
?	Jan Aerts en Jeltie Jacobs
1681	Pytter Pytters en Jan Folckerts Grauda
ca. 1760	Jarig Gelinde
1783	Hotze Binksma
1803	overgenomen en voortgezet door Frans Tjallingii *(zie verder bij 5).*

3. Plaats onbekend

1615 - ?	Witse Pieters Abbema

6

4. Nieuwe Kerkstraat

1629 - 1650?	Hendrik Dircks & Jan Adam Gepsum

5. Aan de Zoutsloot

ca. 1660	Maeyke van der Laen
ca. 1685	Familie Feytema
1781	Familie Tjallingii
	opgeheven en gesloopt 1910

7

6. Buiten de Kerkpoort

ca. 1660	Theunis Clasen
ca. 1700	P. Sybeda en familie
1750	Johannes Spannenburg
1789	Jacob Tjallingii
1794	Jan van der Veen
1815	Meile van der Plaats
ca. 1850	Jan van Hulst en familie
	opgeheven en gesloopt 1933

7. Aan de trekvaart

1764	Sicco Rienstra
	vermoedelijk opgeheven in 1803

Makkum

8. Aan de noordzijde Groote Zijlroede

ca. 1675	Freerk Jans Tichelaar en familie

8

9

10

Wumkes.nl

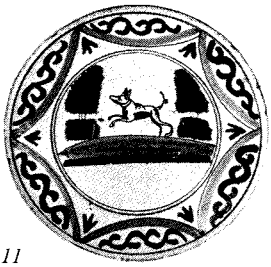

11

9. Aan de oostzijde Kromme Sloot
ca. 1775 — Hylke Jans Kingma en familie
opgeheven en gesloopt 1835

Bolsward

10. Buiten de Santster Poort
1737 — Joh. Tichelaar, Hero de Jager, Jan en Wijbe Steensma
1793 — W. Cnoop
opgeheven en gesloopt ca. 1810

De verzameling schotels en ander aardewerk

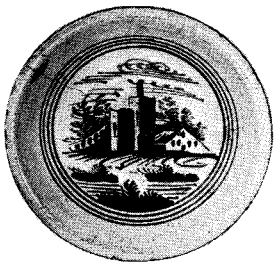

12

Tot tinglazuur aardewerk in de ruimere zin van het woord behoren majolica, (sier)aardewerk, tegels en tegeltableaus. In dit opstel blijven tegels en tegeltableaus – hoe boeiend op zich zelf ook – buiten beschouwing en bepaal ik mij bij majolica en ander aardewerk. Tot de majolica reken ik de schotels, waarvan er in de Friese fabrieken tot 1878 naar schatting zo'n 25 miljoen zijn gemaakt. Het "andere aardewerk" is sieraardewerk en kleingoed.

De scheiding tussen schotels en ander aardewerk is betrekkelijk willekeurig. Schotels zijn aan de voorzijde met tinglazuur bedekt, de achterkant is slechts gekwaart en toont door de doorzichtige, soms sterk verontreinigde loodglazuur de kleur van de scherf. De meeste schotels zijn eenvoudig en uit de losse hand geschilderd. Zij zijn bestemd voor dagelijks huishoudelijk gebruik, in grote aantallen gemaakt door schilders die niet de opdracht of bedoeling hadden iets bijzonders te maken.

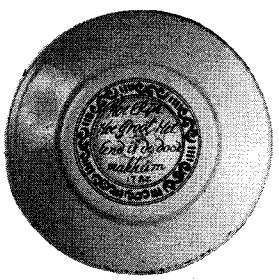

13

Sieraardewerk en kleingoed, in veel kleinere aantallen gemaakt en zeker niet seriematig, zijn als regel alzijdig bedekt met tinglazuur en geven er op duidelijke wijze blijk van dat de schilder zich bewust was van de "éénmaligheid" van het onderhanden stuk; dikwijls dragen deze stukken de initialen van degenen voor wie ze bestemd waren en ook jaartallen. Signatuur van de schilder en merken zijn zeldzaam, zodat toeschrijving slechts mogelijk is op grond van uiterlijke kenmerken. Voor deze stukken werden soms schotels gebruikt doch ook dikwijls kleingoed. Kleingoed is een verzamelnaam voor een aantal uiteenlopende voorwerpen voor huishoudelijk gebruik, zoals testen, komforen, theestoven, ketels, thee-, melk- en roompotten, visvergieten, fruitschalen en dergelijke. Ottema noemt een zéér groot assortiment dat in de Makkumer fabriek zou hebben bestaan, doch laat helaas onvermeld in welke jaren deze voorkwamen.

14

15

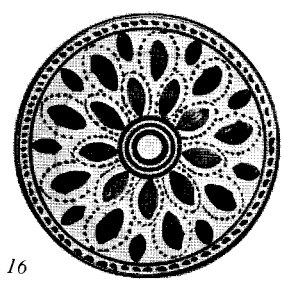

16

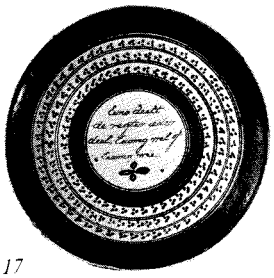

17

In het volgende worden tot schotels gerekend alle stukken van die vorm die zonder pretentie als seriewerk zijn beschilderd. Schotels en andere stukken, waar een verdergaande decoratieve bedoeling of een gelegenheidsopdracht aan ten grondslag moet hebben gelegen worden gerekend tot het sieraardewerk. Ofschoon in de negentiende eeuw veel kleingoed seriematig tot stand is gekomen, lijkt het niet zinvol dit produkt binnen het kader van dit opstel niet tot het sieraardewerk te rekenen.

Schotels

Majolicaschotels zijn in de zeventiende eeuw in de noordelijke Nederlanden op vele plaatsen en in grote hoeveelheden gemaakt. In Friesland was dit vooral, misschien zelfs voornamelijk en mogelijk zelfs uitsluitend het geval in Harlingen, daar tot nu toe niet afdoende is aangetoond, dat vóór 1700 in Makkum sprake is geweest van produktie van majolica.

18

In de achttiende eeuw komen de Friese schotels uit Harlingen en Makkum en is er buiten Friesland nauwelijks meer produktie van enig belang, al is er één type majolicaschotels bekend van niet-Friese, vermoedelijk Westnederlandse oorsprong, met voorstellingen overeenkomstig aan, althans verwant met die van Friese schotels. In de negentiende eeuw, tot 1880, worden majolicaschotels alleen nog maar in Friesland gemaakt en is er in het westen van het land geen produktie meer. Het onderzoek van de schotels is onvoldoende gevorderd om over alle in het museum aanwezige exemplaren tot een duidelijke uitspraak te komen.

Schotels omstreeks 1700. Uit deze periode zijn zes schotels aanwezig met portretten van Prins Willem III (1964-34, afb. 1), Koning Willem III (1964-35, afb. 2) en drie dames met een bloem of een glas in de hand, alle geschilderd in paars, geel en blauw en soms ook groen (1966-55, 1964-37, afb. 3, 9301).

19

Een schotel met het portret van een Deens koningspaar (1966-156) en een andere met het portret van een dame met een hoog glas in haar hand (1964-33) zijn blauw. Welke van deze zeven schotels van Friese oorsprong zijn kon nog niet worden vastgesteld, evenmin als van twee schotels geschilderd in een kenmerkend lichtblauw en geel, de een met een naar links gaande ruiter (1964-40), de andere met een vogel op tak, omgeven door een vrij zware paarse rand waarin bladeren zijn uitgekrast (1954-84, afb. 4).

Vrij zeker Fries zijn vijf gekleurde schotels achtereenvolgens met een naar links gaande ruiter (1964-32, afb. 5), met een valkenier (1964-164, afb. 6), met een zittende hond (1964-36, afb. 7), met een springend dier (1961-259) en met een Chinese figuur (1964-39, afb. 8).

20

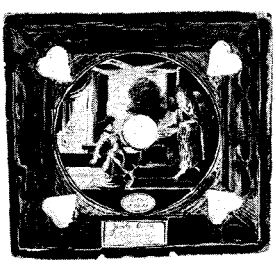

21

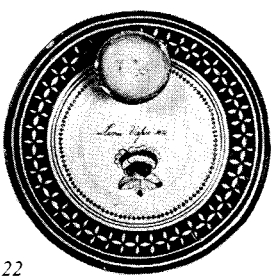

22

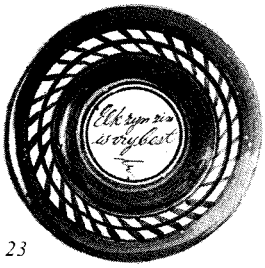

23

Achttiende-eeuwse schotels. De achttiende-eeuwse blauwe en meerkleurige schotels zijn gewoonlijk eenvoudiger en vlotter geschilderd dan hun voorgangers, zowel mèt als zonder gebruik van een – eenvoudige – spons.
De gekleurde schotels hebben meestal een gekleurde rand, eenvoudiger dan in de zeventiende eeuw. Van blauwe schotels is vaak alleen de spiegel beschilderd binnen enkele op een schijf geprofileerde cirkels en is de brede rand geheel wit gelaten.
De volgende voorstellingen komen voor:

landschap zonder dier of figuur (10145, afb. 12)	bl	M
viervoeter – springend dier naar links (1964-392, afb. 11)	g	M
ruiter (1964-38, afb. 10)	g	M
ruiter (1966-152)	g	M
geometrisch patroon – achtpuntige ster (10144)	bl	H
bijbelse voorstelling – kruisiging (7158, afb. 9)	bl	M
vruchtenmand (1966-157)	bl	H
wapen (1966-151)	bl	?
wapen *1725* (7135)	bl	M(?)
spreuk – *Hoe Rijk Hoe Groot Het Eend is de dood makkum 1782* (864 F, afb. 13)	bl	M

24

Het museum is in het gelukkige bezit van twee schotels met jaartallen, die op dit produkt zo zelden voorkomen. Die van 1782 toont verwantschap met één van de twee ruiterschotels (1964-38, afb. 10), die op zijn beurt verwant is met een schotel (864 E, afb. 33) (sieraardewerk) blauw geschilderd met een van een paar bereden naar links gaande paarden in een landschap en het opschrift *Symmen Symmens-Tryntie Symmens 1772.* De paarden op beide schotels zijn van dezelfde spons geschilderd, wat aannemelijk maakt, dat de schotels uit dezelfde fabriek komen.

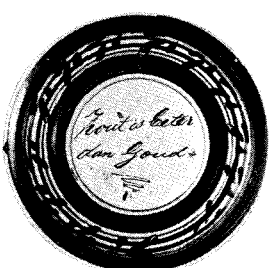

25

Schotels omstreeks 1800. Het milde blauw van het midden van de achttiende eeuw wordt tegen de eeuwwisseling wat donkerder en krijgt iets dors. Schotels uit die tijd zijn schaars. Het is bekend, dat de economische omstandigheden rond de eeuwwisseling zeer moeilijk waren en dat verschillende fabrikanten hun bedrijf hebben moeten verkopen of sluiten. Na 1800 waren er nog vier bedrijven: in Harlingen Tjallingii en Van der Plaats/ Van Hulst en in Makkum Tichelaar en Kingma. Volgens overlevering zouden de eerste en de laatste hoofdzakelijk of zelfs uitsluitend tegels hebben gemaakt. De kleur van een schotel met een lomp konijn (8937, afb. 14) roept vragen op met betrekking tot de datering en herkomst, wat in zeker opzicht ook geldt voor de twee geometrische, de ene beschilderd met een simpel negendelig patroon van lens-

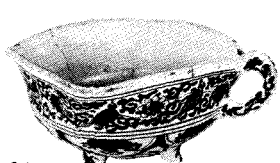

26

27

28

29

vormige stippen (7149, afb. 16), de andere met een meer samengesteld geometrisch patroon in geel, paars en groen (7152).
De twee spreukschotels zijn in zekere zin te beschouwen als voorboden van de lawine van spreukschotels van de negentiende eeuw: in blauw *Weest tevreden met Uw lot* (10160) en in paars *Al is U moeder goed en Schoon gij Spant noch boven haar de kroon* (7151, afb. 15).

Negentiende-eeuwse schotels. Het aanzien van de schotels uit de negentiende eeuw wordt beheerst door christelijke en zouteloze opschriften op de spiegel, geschilderd in paarse trek. De eenvoudige randen zijn meestal geschilderd in een helder, wat koel aandoend blauw. In Makkum vindt de overgang van het zwartachtige blauw van rond de eeuwwisseling naar dit hardere blauw plaats omstreeks 1840. Het "oude" blauw komt namelijk voor op een kleine schotel met het opschrift:

30

Jezus uit een Maagd geboren,
gelijk het was gespeld tevoren.
Naar Jezaiäs klaar verhaal,
als was het Evangelietaal.
Pytje Wybrens Hoekstra 1835 (7162, afb. 19)

en op een stooftegel: *Janke Everts Feenstra 1838* (10163, afb. 20), beide te beoordelen naar het handschrift van dezelfde schilder als een diepe schotel met driemaster op zee *Jan Pieters Visser 1842* (7134, afb. 21) en een kleine schotel

De zegen Gods in 't rond verspreid
Beweegt den Mensch tot dankbaarheid.
Wiebren Tjallings Baatsma 1842 (8935),

31

beide geschilderd in het "nieuwe" blauw.
Het regelmatige fijne handschrift van deze schilder komt op Makkumer spreukschotels en kleingoed voor tot het laatst van de eeuw. Er zijn drie gedateerde kleine schotels. Van 1850

Ach mogten wij tog ligt begeren
van God door Christus onze Heere
dat ligt is zoo klaar en helder als de zon
lees maar wijzen Koning Salomon
dat ligt zou wel troost en blijdschap geven
Ja zelf ook in dit tijdlijk leven
ons oudernatuur wil daar niet naar horen
daar is genade toe van noden.
bijna 50 jaren M. S. Salverda 1850 (1969-21)

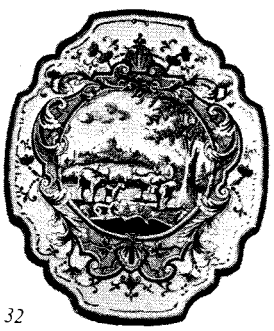

32

33

34

Wumkes.nl

35

en van 1868 twee pendanten

Huislijk zindlijk zuinig net
op zulk een meid dient prijs gezet

Antje Jorritsma 1868 (7165).

idem

Dieuwke Jorritsma 1868 (8934 A, afb. 18).

Nog later is een eierschotel met zoutvaatje *Lena Visser 1874* (1970-48, afb. 22). Ongedateerd doch van dezelfde schilder zijn de schotels

Eens deelt de regter ieders deel
Eeuwig wel of Eeuwig wee (8932, afb. 17).

Eene vrouw en een glas zijn altijd in gevaar (10159).

Een uur van onbedachtzaamheid
kan maken dat met Jaren schreid (1960-41).

Het zoetste dat men vindt in trouw
is liefde tussen man en vrouw (7160).

Huiselijk zindlijk zuinig net
op zulk een meid dient prijs gezet (860 g).

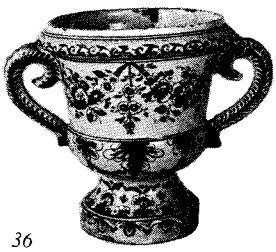

36

Onder de in paars geschilderde spreuk staat steeds in blauw een drie- of vierdelige strik of een krabbel.

Uit de ovenboeken blijkt, dat de laatste schotels in 1877 uit de oven zijn gekomen. Dat daarmee voor Nederland het majolicatijdperk van meer dan driehonderd jaar werd afgesloten zullen de gebroeders Jan en Jelmer Tichelaar zich wel niet bewust zijn geweest.

De Harlinger spreukschotels uit de fabriek van Van Hulst zijn grover, de teksten zijn korter en puntiger:

Elk zijn zin is vrij best (8929, afb. 23).

Beter laat dan nooit (8930).

Kennis is macht (8933).

Gedenkt dat gij sterven moet (8934).

Arm maar eerlijk (1963-77, afb. 24).

Zout is beter dan goud (1963-78, afb. 25).

37

De randen hebben meer paars dan in Makkum, het blauw is bleek. De krabbel onder de spreuk is steeds paars.

Van wat oudere datum lijkt een kleine schotel

Onschuld is het sterkste schild (1961-205),

die ofschoon in Harlingen geschilderd doch in paars en helder geel, niet duidelijk de voorloper is van de andere zes en die daarom mogelijk (toch) uit de fabriek van Tjallingii zou kunnen zijn.

38

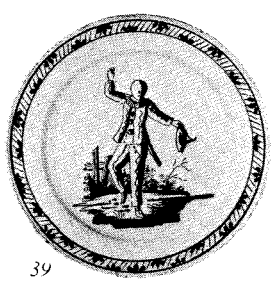

39

40

41

Sieraardewerk

Achttiende eeuw. Het oudste gedateerde stuk in de verzameling is een hoge pot op drie pootjes, beschilderd met een doorgaand landschap en het opschrift *Hujbart Reinders Makelaar Anno 1699* (4351). Ottema neemt aan dat deze pot van Friese oorsprong zou zijn doch tot vandaag zijn geen stukken gevonden die deze opvatting steunen. Een muiltje met het jaartal *1706* (7141) toont daarentegen wel verwantschap met de stijlopvatting en schilderwijze van florale motieven uit Harlingen van de latere jaren.

In 1967 verwierf het museum als legaat een tweetal stukken van merkwaardige vorm, waarvan gebruik of betekenis tot nu toe nog niet werd verklaard. De twee gedrongen kogelvormige potten met drie poten, een tuit in de vorm van een dierenkop en twee getorste oren, hebben een deksel waar bovenop een kelkje met een dekseltje zit.

42

Aan de binnenkant van de deksel van de één staat *Aeble* (of *Oeble) Wouters Anno 1714* (1967-11, afb. 27) en van de ander *Saackien Hayes Anno 1714* (1967-11). De schildertrant stemt geheel overeen met die van een test met het jaartal *1707* (7114, afb. 26) en een platte schaal van *1713* (860 L, afb. 28). Verdere toeschrijving van deze vier stukken is niet mogelijk. Eenvoudiger is dit met drie schotels met een middellijn van 23 cm. paars beschilderd met het alfabet. Zij zijn afkomstig uit de verzameling van dokter Van Tijen uit Monnickendam, welke verzameling in 1955 is geveild. Op twee van de schotels staat *Mackom 1722* (1955-206, afb. 29, 1957-929), de derde (1960-39), in meer kleuren beschilderd, heeft alleen het jaartal.

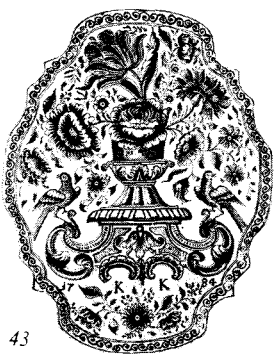

43

Van dezelfde schilder is een test van *1725* (862 G).

Uit de jaren omstreeks 1750 zijn in de verzameling vier stukken die aan dezelfde fabriek zijn toe te schrijven: een tabakspot uit *1748* met een doorlopend zeegezicht en een groot kasteel en op het deksel een kaapstander (1949-261, afb. 30), een visvergiet *Anno 1744* met een veelpuntige ster (7097), een ongedateerde plaat met een boer met vee (7117, afb. 32) en een ongedateerd bord met een paar in een landschap met een herenhuis (7096, afb. 31).

Deze vier stukken behoren tot het beste ooit in Friese gleibakkerijen gemaakt. De fijnheid van het wit, de uitwerking van de ornamentiek en het raffinement van de landschappen geven de stukken een bijzondere allure. Vermoedelijk afkomstig uit Harlingen zijn zij de voorboden van de bloeiperiode van het Friese aardewerk in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het overgrote deel van de ons nagelaten stukken stamt uit die periode, waarin zowel in Harlingen als in Makkum grote aantallen moeten zijn gemaakt en vele van uitstekend niveau. Vrijwel alles werd blauw

45

44

46

47

beschilderd, een enkele keer ook paars, maar dan wel vaak voor export. Zijn er uit de eerste helft van de eeuw nog enkele meerkleurige stukken bekend, in de tweede helft blijft de meerkleurigheid voorbehouden aan de schotels en is het sieraardewerk, evenals de tegels en de tegeltableaus, blauw.
In Makkum is dat blauw mild van tint en het schilderwerk vlot, losjes en weinig accuraat. In Harlingen wordt in een donkerder, soms naar zwart neigend blauw geschilderd en een zekere nauwkeurigheid nagestreefd wat in het laatste kwart van de eeuw soms wat stijfjes aandoet.

Schilders. In Makkum zou een groot deel van het werk uit deze tijd geschilderd kunnen zijn door Gatse Sijtses, die volgens Ottema in de ovenboeken in de jaren 1765 tot 1788 voorkomt. Indien deze veronderstelling juist is, zijn in de verzameling van zijn hand een melkpot van *1764* (7129), de eerder genoemde schotel *Symmen Symmens* van *1772* (864 E, afb. 33) een test van *1780* (7175, afb. 34), twee comforen van *1785* (7122) en *1790* (brkl) en nog een melkpot van *1790* (7167). Ongedateerd zijn vijf borden met bijbelse voorstellingen *Gen. 37 v 19, Gen. 42 v 6, Ruth 2 v 4, Gen. 37 v 28* en *2 Reg. 5 v 14* (1965-42, 43, 44, 864 P & R), drie maandborden *April* (7124, afb. 38), *Julius* en *Augustus* (7125, 7126), een vruchtenschaal en onderschotel met landschappen (7148, afb. 35), een bord met een schip op zee (7101, afb. 37) en een bloempot met twee staande oren (7143, afb. 36).

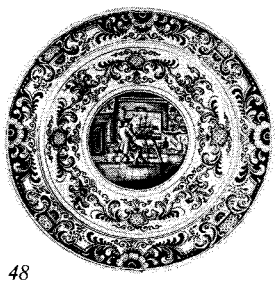

48

De opvolger van Gatse Sijtses in de laatste jaren van de achttiende eeuw is volgens Ottema Douwe Klazes, wiens werk bij eerste aanblik moeilijk van dat van zijn voorganger is te onderscheiden, doch bij nadere beschouwing wel degelijk verschilt, zij het in de eerste jaren slechts op ondergeschikte punten. Van hem zijn in onze verzameling drie borden met bijbelse voorstellingen *Mat. 19 v 12, Mat. 19 v 22, Luc. 15 v 11* (1968-81, 82, 80), een bord met dansende Pierrot (7161, afb. 39), een vruchtenmand (7127), een dekschaal met deksel (7142, afb. 40), twee comforen (1960-43, afb. 41, brkl), twee melkpotten (7173, 7176), één alleen met bloemen en bladeren, de andere ook met twee landschappen. De latere ook aan hem toegeschreven stukken zijn gedateerd; een klein melkpotje van *1805* (7168), een zevenorenpot van *1805* (7121, afb. 42) en een alfabetbordje *Sjoeke Nettis 1806* (7139, afb. 54).

49

De twee beschreven groepen vertonen naar schilderwijze, kleur en karakter onmiskenbaar aansluiting bij de talrijke tegels, die in de oude dorpskern van Makkum huis aan huis zijn aangetroffen. Het duidelijkst is dit zichtbaar bij bloemtegels. Op dezelfde wijze geldt dit voor de overeenkomst van veelvuldig te Harlingen aangetrof-

50

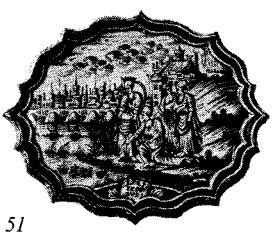

51

52

Wunker.nl

53

fen bloemtegels met een omvangrijke groep aardewerk die zonder enige twijfel van Harlinger fabrieken, mogelijk slechts één fabriek, afkomstig is, die van Spannenburg – Van Hulst buiten de Kerkpoort aan de Bolswarder Vaart.
Gedateerd zijn een schotel met een schip gelegen nabij een burcht of stadsmuur *1760* (7102, afb. 43), een test *AR 1769* (7112), een chocolade ketel *1769* die het museum geschonken kreeg tezamen met een comfoor *1773* (1968-133, afb. 44), een grote dekschaal met rijk beschilderde deksel *1770* (7157), een kom op voet eveneens met deksel *1772* (1311). Verder een lage kom *PK 1775* (1970-34), een schotel met een vertrekkende reiziger op een ezel (verloren zoon?) *ID – AK – 1776* (1966-154), een schotel met een (oranje)boom achter een hek *1781* (7111), een plaat met bloemstuk *17 KK 84* (1970-35, afb. 46) en, minder zwaar geschilderd, een elegant kommetje met een vogel *HA 1807* (7145, afb. 47).
De ongedateerde stukken zijn een schotel met een theedrinkend gezelschap op een terras (7116, afb. 45), een salaadschotel met een schilder zittend voor zijn ezel in het atelier, een zeeschip schilderend (7710, afb. 48), drie flacons (7138, 1960-40, 7120, afb. 49), een potje met deksel en uitstaande oren (brkl), een grote bloempot (9269). Iets eenvoudiger doch ook pittig geschilderd zijn drie kleine schotels, een met alfabet (7119, afb. 50), één met Petrus, dienstmaagd en haan (7153) en een bord met bloemdecor (7150).
Karakteristiek voor het gehele oeuvre is het gebruik van eenvoudig herkenbare stijlornamenten: doorlopende slingers van bloemen en bladeren, zoals die ook voorkomen op tegellijsten, vierdelige Lodewijk XIV ornamentranden en -banden. In dezelfde geest doch van eenvoudiger kwaliteit zijn er een kom op voet (7107) en een kleine vuurstolp (7156).
Drie dekschalen, de één met een vruchtenmand aan de binnenkant (7105) en de andere met aan de buitenkant een decoratie naar Chinees voorbeeld (7115), de derde met bloemen *Grytie Heins* (7171), wijken enigszins af, doch behoren wel tot deze groep.
Het was nog niet mogelijk alle stukken aan Makkum of Harlingen toe te schrijven. Twijfels bestaan er in dit opzicht aan drie stukken met een bijbelse voorstelling: twee schotels achtereenvolgens met het jaartal *1733* (531 G, afb. 52) en *ISB 1737* (531 H) en een plaat met het vinden van Mozes (1960-38, afb. 51). Afgaande op de kleur zouden wellicht de vermoedens in de richting van Makkum mogen gaan. Dit ligt duidelijker met een fragment van een tabakspot met het opschrift *In It Makkumer Huis* (7099), waarvan echter het plaatsen in de tijd bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal niet mogelijk is. Vervolgens is er een test met het jaartal *1754* (1959-1), waarvan antedatering mag worden aangenomen.

54

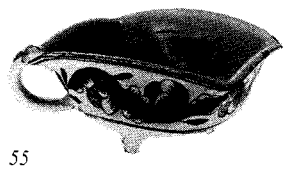
55

56

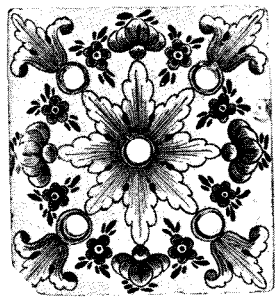

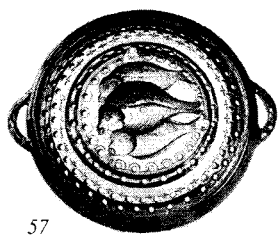
57

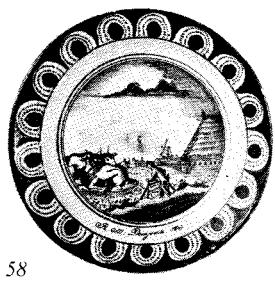
58

Wanneer.nl

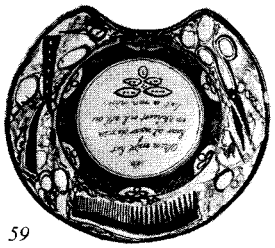

59

Tenslotte is er een test van *1790* (brkl) die niet in het ontwikkelde beeld past.

Omstreeks 1800. Uit de jaren om de eeuwwisseling is een aantal voorwerpen aanwezig met duidelijke Friese kenmerken, die echter door onvoldoende vergelijkingsmateriaal niet kunnen worden toegeschreven. De glazuur is grauw van kleur, de beschildering over het algemeen eenvoudig, soms zelfs stuntelig. Gedateerde stukken zijn een laag groot comfoor *1787* (10161), twee kleine schotels met ruiter, respectievelijk schip *IW 1794* (531 L, afb. 53) en *Ioanes Wates 1794* (531 K) en de alfabetschotel *Sjoeke Nettis 1806.*
Ongedateerd zijn een bord met een eenvoudig landschap (864), een theestoof (1958-165) en een bierpul *Vrolijk bij Toebak en wijn wel wie wouw daar doot voor zijn* (1403 B).

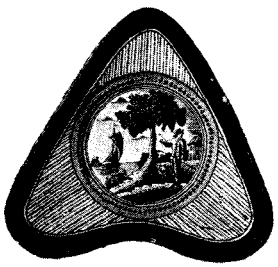

60

Negentiende eeuw. Het kleingoed uit de negentiende eeuw is vrijwel geheel afkomstig uit Makkum.
Uit Harlingen zijn er twee tabakspotten, beide grof beschilderd, de ene met een rokend gezelschap en onder op de bodem *Harlingen den 31 Januarij 1812 R. J. Gotting* (7109). De andere is geschilderd in geel, paars en blauw en niet gedateerd (7123). Verder is er een stooftegel (7166, afb. 56), een theestoofje (7110) en een grote test (1981-13, afb. 55). Uit de latere tijd is er een diepe schotel met een zware rand en landschap, geschilderd in paars en groen, die mogelijk van Harlingen afkomstig zou kunnen zijn (7150).
Hetgeen hierboven is meegedeeld met betrekking tot de overgang van een zwartachtig blauw op een helder en krachtig blauw bij de beschildering van schotels te Makkum omstreeks 1840 geldt eveneens voor het kleingoed.
Vóór die overgang zijn gemaakt een meerkleurig visvergiet *Erenst Meindersma 1829* (7108, afb. 57), een stooftegel met bakkerij *1829* (?) (7136), een theestoof met landschapjes *1832 JS-SH* (7177) en een stooftegel *Janke Everts Feenstra 1838* (10163).
Ongedateerd zijn er een gekleurde test (5803), een theestoof met springend hert (7155), een zwavelstokkendoosje met in het eerder genoemde fijne handschrift:

Als men iemand rijk wil maken
Moet men een zwavelstok in achten kraken
En zestien maal er vuur met maken. (5601, afb. 64).

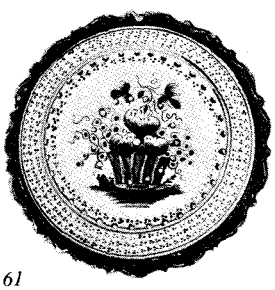

61

Verder nog een stooftegel met kruisiging (7146), een eenvoudig comfoor (7178) en een visvergiet met bloemen en bladeren (7163).
In de nieuwe kleur blauw zijn er behalve de reeds genoemde schotels van *1842, 1850* en *1868* een boterschoteltje met een landschap-

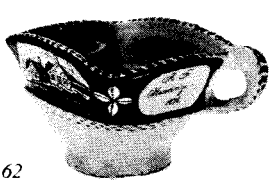

62

63

64

je *R. M. Dooyema 1859* (7164, afb. 58), een test *R. F. Havinga 1874* (1961-56, afb. 62) en een eierschotel *Lena Visser 1874* (1970-48, afb. 22), een test *K. G. Tjallema 1876* (1969-8), een spaarvarken *AC Dros 1877* (1979-18), een plaat *Het schip wordt opgetimmerd* (1950-55), een mok met oor met een landschapje (7106), een achtkantig theestoofje (1960-42), drie onderzetters voor kraantjeskan met een landschapje (1960-44 en 44a, 1952-126, afb. 60), een steekje voor onder de kraantjeskan (1962-180d), een klein comfoor (7133, afb. 63), een klein spaarpotje (1961-84) en een kleine test (1971-77). En verder een grote test (7169), een scheerbekken *Men snijdt het haar al naar de mode en scheert ook elk die het is van node* (1960-72, afb. 59), een fruitschaal met onderschotel (860 N, afb. 61), een grote kom (7172) en een eierschotel (1950-3).

Wanneer de produktie van schotels in 1878 wordt beëindigd zijn de gebroeders Tichelaar in Makkum en Van Hulst in Harlingen druk bezig met de opbouw van een catalogus sieraardewerk. Het kleingoed, of schietgoed zoals het in de volksmond wordt genoemd, raakt op de achtergrond, al is er later nog wel eens iets van gemaakt.

De negentiende eeuw eindigt bij het Friese tinglazuur aardewerk in 1880. De twintigste is begonnen.

Noten

1. Nanne Ottema, "Het aardewerk in Friesland in gebruik in het laatste kwart van de zestiende eeuw", *De Vrije Fries*, 26 (1918) 63-102.
2. Nanne Ottema, "Het aardewerk in de Noordelijke Nederlanden in gebruik in het laatste kwart van de 16e eeuw", *Oude Kunst*, 3 (1918) 231-241 en 255-264.
3. Nanne Ottema, "Friesche majolica. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van het Nederlandsch aardewerk", *De Vrije Fries*, 27, afl. 1 (1920) 18-76.
4. Nanne Ottema, "De Friesche majolica uit de eerste helft van de zestiende eeuw", *De Vrije Fries*, 27 afl. 4 (1924) 352-368. Zie ook: Nanne Ottema, "De opkomst van het Majolica-Bedrijf in de Noordelijke Nederlanden", *Oud-Holland*, 42, (1925) 237-262.
5. Ferrand W. Hudig, *Delfter Fayence* (Berlin, 1929) 241.
6. Catalogus tentoonstelling *Nederlands aardewerk 1500-1800*, Haags Gemeentemuseum, 6 augustus-2 oktober 1949.
7. Catalogus tentoonstelling *Wat Friese gleiers bakten*, Fries Aardewerkmuseum De Waag, Makkum, 1 juni-18 september 1960.
8. *De Vrije Fries*, 26 (1918) 88.

Van der Kooi en het Koninklijk Huis

C. Boschma

Willem Bartel van der Kooi is een van de grote portretschilders van Koning Willem I geweest. In 1818 kreeg hij de opdracht, zoals Eekhoff zegt, "om de levensgrootte Afbeeldsels van Z.M. den Koning en van H.M. de Koningin te schilderen. Op welke wijze die vereerende taak door hem vervuld werd, is algemeen bekend, en bleek ook uit de herhaalde aanzoeken van onderscheidene Provinciën, om van zijne hand mede het Portret des Konings te ontvangen".[1]

Helaas is thans niet bekend waar deze destijds zo beroemde schilderijen gebleven zijn. In koninklijk bezit zijn ze niet meer terug te vinden. Maar het ook uit 1818 daterende staatsieportret uit het oude provinciehuis in Zwolle heeft zoveel allure, dat we ons een duidelijke voorstelling kunnen maken van de kwaliteit van de eerstgenoemde stukken. Van der Kooi bewees daarmee zich te kunnen meten met de andere belangrijke portrettisten van de Koning, M. I. van Bree en C. H. Hodges.

De Koning is in 1818 vijf jaar aan het bewind, drie jaar als Koning en kennelijk is men nog niet vergeten, dat Van der Kooi in 1809 een der prijswinnaars was van de eerste Amsterdamse kunsttentoonstelling. Van der Kooi zal voor deze opdracht langere tijd in Den Haag hebben moeten verblijven. Hoe hij dat organiseerde, en waar hij een atelier had, weten we niet. Dat hij ook later nog in Den Haag kwam blijkt nu uit een brief die hij op 5 januari 1820 schreef aan professor Gabinus de Wal in Groningen.[2]

De Wal had Van der Kooi op 17 december 1819 geschreven, maar omdat hij sinds 25 november ziek was had Van der Kooi niet eerder terug kunnen schrijven. Hij moet dus een adres in Den Haag hebben gehad, waar hij al die tijd kon verblijven. Nog in 1825, als er sprake is van het copiëren der vorstelijke portretten voor de Leeuwarder raadzaal, wordt een der stukken naar Leeuwarden opgezonden, maar met het andere wordt gewacht, "ten ware de schilder Van der Kooi vroeger in 's-Hage mogt komen".[3] Er waren dus omstandigheden waaronder Van der Kooi in Den Haag kon werken. Helaas weten we van de details verder niets. Daarom is het ook jammer, dat de brief die De Wal aan Van der Kooi schreef niet bekend is. Uit Van der Kooi's antwoord blijkt, dat De Wal geïnteresseerd is in kunstenaressen, in het bijzonder aan het Koninklijk Hof. Daarvoor was hij bij Van der Kooi dus aan het goede adres.

Gabinus de Wal, geboren in Leeuwarden in 1785 uit de bekende familie van zilversmeden, was in 1815 hoogleraar in de rechten aan het Atheneum in Franeker geworden. Van 1821 tot zijn dood in 1833 zou hij dezelfde functie in Groningen uitoefenen.[4] De Wal had een zekere kunstzinnige belangstelling, zoals blijkt uit een met een prijs bekroonde verhandeling voor het Nut: "De uitbreiding der Wetenschappen en de verbetering der Kunsten, heilrijk voor de burgerlijke maatschappij" (Amsterdam 1817). Hij toont zich daarin een voorstander van de verlichting en meet de voordelen van de burgermaatschappij uit boven de natuurstaat. Enige bijzondere aandacht voor vrouwen of kunst van vrouwen blijkt er niet uit. Maar misschien zal hij de van Van der Kooi verkregen informatie over de schilderessen ook ditmaal nodig hebben gehad voor een lezing of een artikel. Daarover is echter niets bekend.[5]

Alvorens tot de bespreking van het werk der vorstelijke schilderessen over te gaan geeft Van der Kooi eerst een karakteristiek van

Wumkes.nl

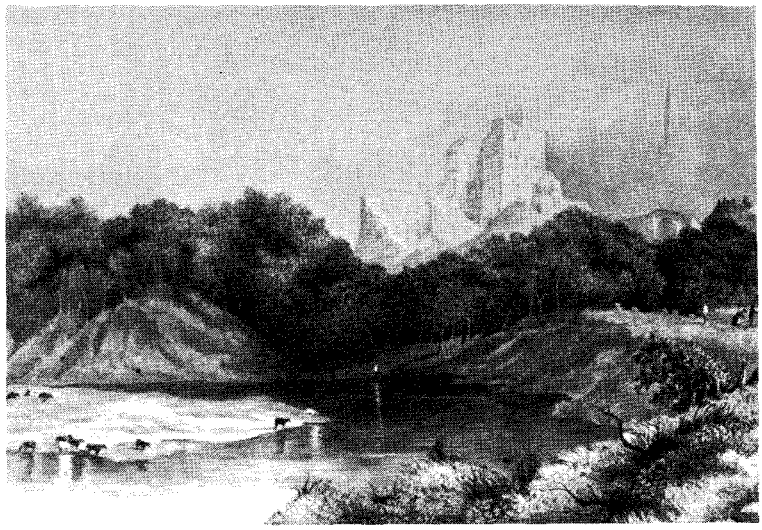

Koningin Wilhelmina (echtgenote Koning Willem I), Heuvellandschap met riviertje (aquarel, 10 × 15 cm., 1873).

het werk van de weduwe Scheffer.[6] Cornelia Scheffer-Lamme, moeder van de schilder Ary Scheffer, was in haar tijd algemeen bekend vanwege haar "fraaije en welgelijkende Miniatuur Portretten".[7] Over haar olieverven is Van der Kooi niet erg te spreken maar ook de miniaturen kan hij niet echt bewonderen. Toch zal hij ze goed gezien hebben want in 1809 en 1810 is hij meermalen bij haar aan huis geweest. Het contact is nu verbroken: mevrouw Scheffer is met haar zoons in 1811 naar Parijs verhuisd.[8]

De zoon Ary kwam daar op het atelier van de schilder Pierre Guérin en debuteerde op de Parijse Salon van 1812. Dat hij eerst nog in Gent is geweest, zoals Van der Kooi zegt, zal waarschijnlijk niet kloppen. Wel zat hij in dat jaar op een kostschool in Rijssel. Voor het werk van Ary heeft Van der Kooi – hij noemt het even ter zijde – grote waardering en hij is verbaasd, dat iemand van zo jonge leeftijd al zo goed schilderen kan. Later zou hij worden beladen met grote roem, die even vergankelijk zou blijken te zijn.

In het vervolg van zijn brief bespreekt Van der Kooi de tekeningen en schilderijen die hij van koninginnen en prinsessen heeft gezien. Het leren tekenen was vanouds, zeker in de hogere kringen een niet te verwaarlozen onderdeel van de opvoeding. Het is dan ook geen wonder dat er zoveel werd afgetekend en geschilderd door deze vorstinnen, waarbij talent en ambitie tot meerdere of mindere kwaliteit leidde. Van der Kooi noemt vijf schilderessen aan het hof, van vier waarvan hij werk heeft gezien. Zijn bespreking is globaal en maar een enkel stuk noemt hij met name. Maar ook daarvan heb ik weinig kunnen terugvinden in het Koninklijk Huisarchief.[9]

Grote indruk maakt op hem de koningin, "wier geheele ziel zich met de kunst bezig houdt en daarvan vervuld is". Van haar, Frederike Louise Wilhelmina van Pruisen, vrouw van Willem I, zag hij schilderijen en tekeningen. Werken van haar, die zo vroeg gedateerd zijn, dat Van der Kooi ze in 1818 zou kunnen hebben gezien, waren in koninklijk bezit niet meer aanwezig. Wel een in leer gebonden album met schetsen, uit de parken van Soestdijk en Tervuren uit 1826. Deze bevestigen, dat deze koningin een vlotte en zekere hand van schetsen had.[10] Een meer uitgewerkte tekening

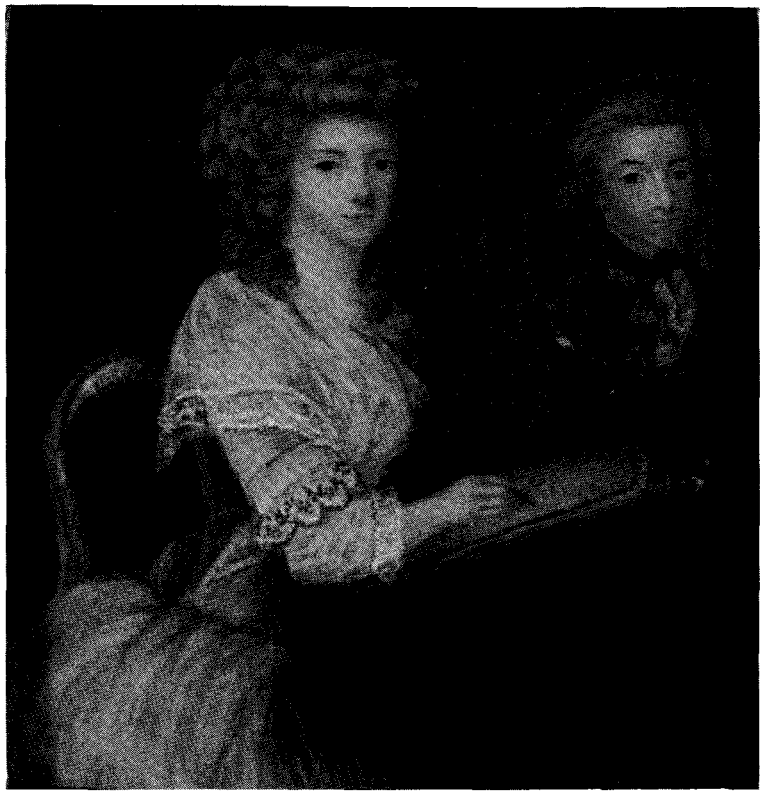

Frederika Wilhelmina van Pruisen, echtgenote van prins Willem V. Zelfportret met portret van haar broer Willem Frederik. Ivoor, 6,4 × 6,2 cm. Op de achterzijde: "Peint d'après nature par S.A.R. Madame la Princesse D'Orange 1788". ('s-Gravenhage, Koninklijk Huisarchief, cat. 25.)

van een kasteelruïne, gesigneerd "Wilhelmine 1837", is beslist niet onverdienstelijk. *(afb. 1)* Helaas kon men mij niet meer het portret tonen, dat zij van Louise Frederike, zuster van Willem I, schilderde. Van der Kooi vond dat dit portret van "de Hertoginne" geschilderd was door een goed meester. Hij zag het toen hij in 1818 bij de "Oude Princesse" was: Frederike Wilhelmina van Pruisen, de weduwe van Willem V.

Eindelijk, zegt Van der Kooi, haalde zij miniaturen tevoorschijn, die zijzelf in haar jeugd gemaakt had. Het zijn waarschijnlijk deze zelfde, die nog op het Koninklijk Huisarchief bewaard worden. Een daarvan is een op ivoor geschilderd zelfportret, waarop zij aan een lessenaartje zit te schrijven. Naast haar op een ezel het ovale portret van haar broer Willem Frederik. *(afb. 2)* Op een klein paneeltje schilderde zij haar drie kinderen, Louise, Willem en Willem George Frederik, in een tuin. Het brengt wat stijfjes en niet vrij van naïviteit allerlei bezigheden in een tuin bijeen. *(afb. 3)*

Bij de weduwe van Willem V zag Van der Kooi ook "verdienstelijke tekeningen" van Louise Frederike, hertogin van Brunswijk, zuster van Willem I. Het enige wat we nog van haar kunnen zien is een reeks studies, van matige kwaliteit, voornamelijk naar zeventiende eeuwse meesters. Van Anna Paulowna, de kroonprinses, had Van der Kooi geen werk gezien. Hij heeft daaraan niet veel gemist, want het weinige werk, dat van haar bewaard gebleven is, is academisch en vrij zwak. Geen oordeel kan ik geven over tekeningen en schilderijen van prinses Marianne, die Van der Kooi "in der daad schoon" noemde. Van deze onconventionele dochter

Prinses Wilhelmina (echtgenote van Prins Willem V), Prinses Louise en de Prinsen Willem en Willem George Frederik in een tuin (olieverf op paneel, 32 × 40 cm).

van Willem I is niets bewaard gebleven in koninklijk bezit.
Als laatste wil Van der Kooi toch nog even wijzen op het werk van zijn veelbelovende leerlinge Wilhelmina Geertruida van Idsinga, nog maar zo kort geleden overleden. Hij had haar ook in 1815 zeer aangeprezen bij A. van der Willigen voor diens lexicon.[11]

Noten

1. C. Boschma, *Willem Bartel van der Kooi en het tekenonderwijs in Friesland* (Leeuwarden, 1978) 62.
2. Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 885. Met dank aan de heer Ph. H. Breuker, die mij op deze brief attent maakte.
3. Boschma, *Van der Kooi,* noot 237.
4. Van der Kooi had een goede relatie met De Wal: hij schilderde zijn portret in 1832; door zijn zoon Haye werd het geschonken als dank voor het genoten onderwijs in de rechten. De echtgenote van De Wal werd posthuum naar een eerder gemaakte tekening door Van der Kooi geschilderd (Boschma, cat. B. 206 en B. 207).
5. Zie: M. S. Gratama, *Schets van het wetenschappelijk leven en de geleerde verdiensten van wijlen mr. Gabinus de Wal* (Groningen, 1834).
6. Cornelia Scheffer-Lamme was de weduwe van Johan Bernard Scheffer, portret- en historieschilder. In 1806 werd hij benoemd tot hofschilder van Lodewijk Napoleon. In 1809 verwierf hij de prijs voor het "beste stuk van vaderlandsche geschiedenis". Ary nam in 1809 de prijs namens zijn vader in ontvangst "in het stadshuis te Amsterdam", zoals Van der Kooi schrijft. Het begrip Paleis is kennelijk nog niet ingeburgerd.
7. R. van Eynden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst,* III (Haarlem, 1820) 304.
8. Catalogus tentoonstelling Ary Scheffer, Dordrecht 1979-'80. Miniaturen van Cornelia Scheffer-Lamme waren op deze tentoonstelling (buiten catalogus) te zien, onder meer een serie van zeven familieportretten in één lijst gemonteerd. Zie catalogus museum Ary Scheffer (Dordrecht, 1934) no. 162.
   Het staatsieportret van Lodewijk Napoleon als koning van Holland door J. B. Scheffer, dat Van der Kooi in zijn brief noemt en dat gecopieerd werd door mevrouw Scheffer, is mogelijk het schilderij dat zich nu in het Napoleonmuseum te Arenenberg (Zwitserland) bevindt. Zie: *Het Rijksmuseum 1808-1958* ('s-Gravenhage, 1958) 5.

Wumkes.nl

9. Met dank aan de heer L. van Dorp, directeur van het Koninklijk Huisarchief voor de verleende medewerking.
10. Enkele voorbeelden: "De Koningslaan te Zoutdijk en de Amsterdamsche straatweg 1826"; "De vijver in het druïdenbosch te Zoutdijk 1826"; "Vue de Tervuren prise depuis la fenêtre du coin de ma chambre à coucher 1826"; "... partie montueuze à l'extrèmité du parc de Tervuren et entièrement arrangée par Guillaume qui m'en fit une suprise 1826".
11. Boschma, *Van der Kooi,* 141.

Brief van W. B. van der Kooi aan G. de Wal.

WelEd. HoogGel. Heer
Den heer G. de Wal,
Hoogleeraar in de Rechtsgeleerdheid aan het Atheneum te Franeker, etc. etc.
te Franeker.

's Hage den 15 Janry 1820.

WelEd. HoogGel. Heer!
Zedert den 25 Novemb. ben ik alhier ziek geweest; thans evenwel ben ik aan de beterende hand. Ik konde dus UWE. ten opzichte van de punten vervat in Uwen brief van den 17 Dec. beswaarlijk van dienst zijn; trouwens welken brief ik ook eerst in de tegenwoordige maand ontvangen heb. Van de meeste der daarin voorkomende vrouwen zoude ik UWE. geene inlichting hebben kunnen geeven, ten minste niet als ooggetuige van haare werken. De wedwe Scheffer evenwel is mij zeer bekend: hebbende ik in de jaaren 1809 en 1810 dikwijls bij haar aan huis geweest. Haar man werd in 1808 de prijs van ƒ 3000. voor het beste stuk van vaderlandsche geschiedenis toegewezen, doch overleed in 1809, zoo dat de zoon, toen een jonge van 14 à 15 jaren in zijne plaats met ons in de maand Sept. in het stadshuis te Amsterdam, tegenwoordig was om den prijs te ontvangen. Deez zoon was van eenen grooten aanleg en leverde op de tentoonstellingen van 1808 en 1810 stukken die eerder het werk van een man dan van een kind scheenen. Het laat zich begrijpen dat tot in 1809, hij niet door de moeder maar door den vader onderwezen wierd en zoo ik het wel heb was hij in 1811 reeds te Gent om aldaar onderwijs te genieten, zoo dat ik eigenlijk nooit zijne moeder als zijne leermeesteres aangemerkt heb. Ook was hij in het schilderen in olieverf reeds superieur aan haar. Wat nu Mevr. de Wedwe Scheffer zelve betreft. Ik heb van haar in olieverf gezien het portrait van Koning Lodewijk, levensgroot ten voeten uit verbeeld, gecopieerd naar het origeneel schilderij van wln. haar man, maar ik vond dit stuk te raauw en verfachtig. Beter bevielen mij haar portraiten in miniatuur, echter niet zoo dat zij mij groote verwondering baarden. Zij zal nog in leeven zijn, maar is zedert enige jaaren ook uitlandig.
Van de Koningin heb ik schilderijen en tekeningen gezien, maar van de Kroonprinces niet. Het portrait van Princes Marianna, waar van UWE. spreekt is mij in originali onbekend, maar andere van hare tekeningen en schilderijen zijn in der daad schoon. Het beste dat ik van H.M. ken is het portrait van wln. 's Konings suster de Hertoginne. Ik zag dit stuk in 1818 bij de Oude Princesse zijnde hangen, zonder te weten door wien het geschilderd was, of wien het verbeelde (ik kende de Hertoginne toen nog niet) en was er van gefrappeerd, zeggende dit is van een goed meester geschilderd. Toen hoorde ik dat het van de Koning gedaan en wiens portrait het was. Mijn compliment kan natuurlijk aan de Oude Vorstin niet onaangenaam geweest zijn. Behalven dit is de Koningin in haare gesprekken mij geheel als kunstenares voorgekomen, wier geheele ziel zich met de kunst bezig houdt en daarvan vervuld is.
Ook van wln. de Hertoginne zag ik bij de Oude Vorstin verdienstelijke tekeningen, en eindelijk haalde de Oude Vorstin miniaturen, door haar zelve in haare jeugd gemaakt, voor den dag die mij genoegen deden te zien.
Eindelijk kan ik niet nalaten op te merken, dat UWE. geheel geen plan schijnt gehad te hebben van wln. de juffer van Idsinga te spreeken. Deeze tog was haare geheele ziel kunstenares, en heeft het tot eene hoogte gebragt waarop Vriesland roem mag draagen.
Hier mede heb ik de eer, na mijn respect aan Mevrouw verzogt te hebben, met alle hoogachting te zijn

WelEd. HoogGel. Heer!
UWE^{S} Z. Geh. Dienaar
W. B. v.d. Kooi

E.H.Waterbolk: in Fries om utens

M. G. Buist

Mei it útsprekken fan de rede "Met Willem Lodewijk aan tafel" hat prof. dr. E. H. Waterbolk op 13 oktober 1981 syn karrière oan de Ryksuniversiteit te Grins ôfsluten. Nei ôfrin waard him troch in rûnte fan freonen en âld-studinten de bondel *Verspreide opstellen* oanbean, in kar út syn artikels en stúdzjes. By dy oanbieding waard Waterbolk fergelike mei Lyts Tomke, om't er syn geastesprodukten oer gâns in rige, gauris slim te efterheljen tydskriften ferspraat hat. Dêrom is de publikaasje fan dizze bondel in goeie saak. Waterbolk syn skoansoan, de útjouwer Bert Bakker, hat der sines ta dien om der in tige kreas boek fan te meitsjen [1].

Net allinnich Waterbolk syn wittenskiplike kwaliteiten kamen by it ôfskied nei foaren, ek syn jeften as dosint. Sa hie hy syn rede lardearre mei dia's, dy't it ferhaal op libbene wize yllustrearren en ek foar bûtensteanders tagonklik makken. De grôtfolle aula en de like drokke as fleurige resepsje nei ôfrin lieten sjen hoe't hy als dosint troch gâns learlingen en studinten wurdearre waard.

Lykas syn learmaster I. H. Gosses, komt Waterbolk út in ûnderwizerslaach. Frjemdernôch lizze ek harren berteplakken tichte by elkoar: Gosses waard yn Dokkum berne, Waterbolk yn Ikkerwâld, op 5 desimber 1905. Nei't er it Ljouwerter gymnasium hân hie, gong hy yn 1935 nei Grins ta om skiednis te studearjen. Hoewol't Gosses doe net mear yn 'e fleur wie, hat Waterbolk grif noch syn ynfloed ûndergien. Yn de ynlieding by de *Verspreide opstellen* karakterisearret B. H. Slicher van Bath, in freon en kollega fan Waterbolk, Gosses syn wurk as "een omcirkeling van zijn geboorteland Friesland, de studies over Holland, Zeeland en Drente vormden hiertoe de voorbereiding. Helaas is hij niet meer gekomen tot het schrijven van dit *opus magnum*; voor hen, die zich tot zijn leerlingen rekenden, lag hier een uitdaging" [2]. Fierderop sille wy noch sjen hokker antwurd Waterbolk op dizze útdaging jûn hat.

De dosint

Nei't er yn 1941 ôfstudearre wie – de koarte ûnderbrekking fanwegen de mobilisaasje yn 1939-1940 koe de stúdzje eins net opkeare –, wie Waterbolk learaar skiednis oan de Rijks Hogere Burgerschool te Coevorden, it Gemeentelijk Lyceum te Enschede en sûnt 1952 oan it Stedelijk Gymnasium te Haarlem. Yn datselde jier promovearre hy cum laude by Gosses syn opfolger P. J. van Winter op *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw.* Fia dy Fryske skiedskriuwers wie Waterbolk thús rekke yn it humanistelatyn. Sadwaande wie hy alhiel op syn plak yn de klassike sfear fan it Haarlems gymnasium, dat doe tal fan leararen fan treflik nivo hie. Allinnich in tige oanloklik oanbod soe him dêr wei helje kinne.

Dat kaam doe't, mei troch it krewearjen fan Van Winter, yn 1958 yn Grins in universitaire dei-oplieding foar de m.û.-stúdzje útein sette. Om't er kennis en ûnderfining as learaar kombinearre mei in útsprutsen wittenskiplike ynslach, wie Waterbolk neffens Van Winter de man dy't der noed foar stean soe, dat yn de nije oplieding sawol it elemint fan de praktyk as de wittenskiplike djipgong har gerak krije soenen. Troch de grutte flecht op dizze oplieding kaam de seksje skiednis al gau yn romtlike problemen. Yn wol hiel behyplike omstannichheden sette Waterbolk mei in hurd oanwaaksend tal kollega's in oplieding op poaten, dy't wat har deegli-

kens oanbelange har gelikense noch net fûn hat. Waterbolk yntrodusearre û.o. it fergelykjen fan twa of mear histoaryske teksten en frege omtinken foar histoaryske ôfbyldings, lykas de karikatuer, as spegel fan har tiid. In wurkwize dy't letter troch oaren oernommen en fuortset is.
Van Winter krige yn 1965 twa opfolgers as heechlearaaren yn de skiednis nei de midsieuwen. Sjoen syn warberheden foar it universitaire ûnderwiis die it gjin nij dat Waterbolk ien fan harren wie. De oare wie E. H. Kossmann, dy't him by syn wittenskiplik ûndersyk ek al mei de santjinde ieu dwaande holden hie. Se krigen deselde ûnderwiisopdracht. It pleitet foar de beide nije *ordinarii* dat se it iens wurden binne oer it jier 1750 as grins tusken har wurkfjild en dat se oer dy – soepel hantearre – grins ek noait yn tsjok waar rekke binne.
It sil Waterbolk muoit ha dat, doe't er heechlearaar wie, de bannen mei de studinten wat losser waarden. Foaral it kontakt mei de m.û.-studinten sil hy mist ha. Harren stúdzje wie nammentlik sa opset, dat se fan it earste oant en mei it fiifde jier yn fêste jiergroepen byelkoar bleaunen. Dêrtroch koe de omgong fertrouliker wêze as dy mei de studinten fan de losser opsette akademyske oplieding. Waterbolk fielde him it bêst op syn plak yn de beslettenheid fan wurkgroepen foar âlderejiers studinten. Yn it meiïnoar oparbeidzjen oan in ûnderwerp dat him lei kaam syn brede erudysje earst goed ta har rjocht. Manmachtige harkkolleezjes en de retoryk dy't dêr by hearde, leinen him net sa goed. Se wienen stridich mei syn mear nei binnen rjochte karakter. Gâns foldwaning joech it him at in kolleezje ôfsletten wurde koe mei in mienskiplike publikaasje, lykas *Proeven van Lieuwe van Aitzema, 1600-1669* (Fryske Akademy, 1970), dêr't in tsiental studinten ûnder har eigen namme opstellen yn publisearren oer persoan, libben en wurk fan dizze skiedskriuwer en diplomaat.

It oeuvre

Waterbolk syn wittenskiplik wurk hat Slicher van Bath yn syn ynlieding by de *Verspreide opstellen* al in analyse fan jûn. Wat de tiid oangiet beheint it oeuvre him ta de sechstjinde ieu, mei in inkelde útsjitter nei de perioade derfoar en dernei, wat de geografyske romte oangiet ta de Fryske lannen, ynklusyf Grinslân en East-Fryslân. In Fries yn Grinslân wurdt er troch Slicher neamd. Faaks is it better om him, fanwegen syn omswervjen troch it hiele lân, in Fries om utens te neamen, in foarbyld fan immen dy't nei't er langer ekspatriearre is, namste mear oan syn bertegrûn fêst blykt te sitten. Slicher hat grif gelyk at er Waterbolk in Fries mei "een vergoeilijkende knipoog" neamt, mar dan moat der wol by sein wurde dat it hjir allinnich mar om 'e bûtenkant giet. Krekt om't it gefoel sa djip giet, mei der allinnich mar hoeden en mei distânsje oer praat wurde. Dy hoedenens yn it toanen fan djippe emoasjes hat suver wat wei fan it Grinslanner aard.
Binnen dizze sintrale tema's – de sechstjinde ieu en de Fryske lannen – ûnderskiedt Slicher van Bath in stikmannich subtema's: de Fryske frijheid, it Frysk nasionalisme, it humanisme, de renaissance en de tolerânsje. Sa'n yndieling is brûkber, as men der rekken mei hâldt dat dizze subtema's gauris meiïnoar ferbûn wurde. Sa giet it yn "Een Friese terminus" oer Erasmus en Viglius van Aytta, mar ek oer Caspar de Robles syn fertsjinsten as bouwer

Wumkes.nl

fan diken foar Fryslân. Yn "Met Willem Lodewijk aan tafel" is Us Heit fansels de haadpersoan, mar ek Erasmus komt te praat, lykas ek Everard van Reyd en Johan van den Corput en harren revolusionaire troch de Klassiken ynspirearre ideeën oer it kriichsbedriuw.
It is ek hiel goed mooglik in oar skema te hantearjen troch in ûnderskied te meitsjen yn stúdzjes oer Erasmus, oer Viglius van Aytta, oer Rudolf Agricola, oer Willem van Oranje en oer skiedskriuwing en skiedskriuwers yn de Fryske lannen. Ek by dizze yndieling komme de tema's fansels meastal yn kombinaasje meielkoar foar. Ien ding kipet der lykwols út: de wichtige rol dy't de Fryske skiedskriuwing yn Waterbolk syn wurk spilet. Net allinnich yn syn dissertaasje en yn syn artikels foar de *Encyclopedie van Friesland* (1957) en de *Geschiedenis van Friesland* (1968), mar ek yn stúdzjes oer it histoarysk Pyrrhonisme, oer Schotanus, Hilarides en Ubbo Emmius en yn syn breed opsette skôging "Zeventiende-eeuwers in de Republiek. Over de grondslagen van het geschiedverhaal" stiet de Fryske skiedskriuwing sintraal.
Yn dat lêste artikel behannelet Waterbolk de skiedskriuwing hjir yn it Noarden as in folweardich part fan dy fan hiel Nederlân en net as in nuveraardige, boerske fariant [3]. Dêrmei binne wy by in oar skaaimerk fan Waterbolk syn wurk: it ferlet om de Fryske skiednis te ferfrisseljen mei gruttere, benammen kulturele gehielen. Yn de earste helte fan de sechstjinde ieu binne de Fryske lannen net in dizige úthoeke fan Europa, mar reitsje se folop belutsen by de yntellektuele streamings fan dy dagen. Rudolf Agricola hâldt yn Ferrara in oraasje yn sok suver Latyn, dat de taharkers der fersteld fan steane; Erasmus bringt Viglius van Aytta mei in Italiaan yn 'e kunde as wie hy in twadde Agricola; Camminga biedt Erasmus syn hûs mei tún yn Ljouwert oan en Viglius is in belangryk man yn it sintrale regear, mar ek de earste bibletekaris fan wat no de Koninklijke Bibliotheek te Brussel is en boppedat ien fan de gongmakkers efter de kartografy yn Nederlân.

It eigene

Dat Fryslân en de Friezen yn in grutter gehiel opnommen binne en – foaral ûnder de Habsburgers – op it heechste nivo meispylje, docht Waterbolk goed. It hat ek wat wei fan de posysje dy't er nei eigen ferkiezing sels ynnimt: om utens ferkeare, mar op Fryslân rjochte wêze en him der op krityske wize mei ferbûn fiele. Hoewol't er, lykas Erasmus, at it nedich is wiswol partij wit te kiezen, hat Waterbolk altiten ôfstân hâlden fan it útsprutsen engaazjemint. De ferheftigens en oeralligens dy't dêrmei anneks binne, moat er neat fan ha. Emoasjes binne der om nei it yn alle rêst ofweagjen fan it foar en it tsjin, sa hoeden mooglik te uterjen.
Wa't sa mei syn tinzen omgiet, skriuwt gjin los, sjoernalistyk proaza, mar konstruearret syn sinnen mei soarch. Slicher van Bath hat it oer lang fyljen en skaven, foar't it pronkstik klear is. Soks liedt ta in alhiel eigen styl en in like orizjinele as byldzjende wurdkar. Flotte lêsberens stiet hjirby net foarop. Dat hoecht ek net, want gedachten dy't mei safolle soarch en oerlis ûnder wurden brocht binne, moatte ek har tiid ha om troch de lêzer opnommen te wurden.
Waterbolk praat like rêstich en hoeden as dat er skriuwt. Soms slacht er pratendewei fia bysinnen safolle sydpaden yn, dat de

Wumkes.nl

taharker him mei in sekere spanning ôffreget wêr't er bedarje sil. Mar hy ferjit dan dat Waterbolk trochkrûpt is yn it humanistelatyn en dat alles dus wer kreas foarinoar komt.
Waterbolk syn wjersin tsjin ferheftich engaazjemint is der mei mandêlich oan dat er net folle ha moat fan offisiële funksjes yn organisaasjes. As er ek mar even de kâns seach mijde hy bestjoersfunksjes. Dat ha oaren him úteraard net altiten yn dank ôfnommen. Dêrby waard dan lykwols fergetten dat it sa direkt belutsen wêzen by faak emosionele kwestjes folslein stridich is mei syn behoefte om ôfstân te nimmen en de dingen rêstich yn him omgean te litten. Om dizze reden is Waterbolk ek yn de Fryske beweging in bûtensteander bleaun, dy't wol yn *It Beaken* fan de Fryske Akademy en de *Estrikken* fan it Frysk Ynstitút fan de Grinzer Universiteit publisearre, mar dy't him foaral net bemuoide mei de emoasjes en skelen binnen Fryske organisaasjes. It moat foar Waterbolk ek in ferromming betsjutte dat er, no't er mei emeritaat is, neat mear te krijen hat mei de kopswiere besjoerslêst fan de universiteit.
It belang fan Waterbolk syn wurk foar Fryslân sit him, hoe frjemd dat ek liket, mei in syn ôfstân-nimmen-yn-ferbûnens. Yn syn oeuvre wurdt Fryslân mei al syn aparte skaaimerken, opnommen yn in grutter gehiel. Dat gruttere gehiel is soms de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, soms de santjin gewesten fan de Bourgondische Kreits, soms ek it Europa fan humanisten en gelearden dy't fan reizgjen hâlden. Krekt foar lêzers fan bûten Fryslân is sokke skiedskriuwing oantreklik, om't se sa yn 'e kunde komme mei it barren yn de Fryske lannen, dy't dêrtroch it begryp en de wurdearring krije kinne dy't se fertsjinje. De treffend lange list fan ynskriuwers op de *Verspreide opstellen*, mei tal fan Belgyske adressen, toant oan dat de wurdearring foar Waterbolk syn wurk net allinnich grut, mar ek wiid ferspraat is. It is in goed ding dat men hjir each hat foar dizze wichtige bydrage oan de legitimearring fan it Frysk eigene.

Noaten

1. E. H. Waterbolk, *Verspreide opstellen, aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Amsterdam, 1981) 364 siden + 16 siden yllustraasjes.
2. B. H. Slicher van Bath, "Van chroniqueur tot historicus" yn: Waterbolk, *Verspreide opstellen*, 10.
3. Dit artikel is mei tweintich oare skôgings opnommen yn *Verspreide opstellen*; sân dêrfan wienen noch net earder publisearre. Yn de bondel stiet ek in wiidweidige bibliografy fan Waterbolk syn wurk.

Gesprek met E.H. Waterbolk

IJnte Botke en Jan Pieter Janzen

"Ik ben veel met Friese geschiedenis bezig geweest, maar ik heb wel eens gedacht: Vind ik de Ommelanders eigenlijk niet aardiger, omdat ze nog korter van stof zijn?"

Aan de vooravond van zijn afscheid als hoogleraar geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen hebben we een lang gesprek gehad met prof. dr. E. H. Waterbolk. Vooral zijn bemoeienissen met de Friese geschiedenis en zijn verhouding tot Friesland stonden daarbij centraal. Met de hierna volgende samenvatting van dit gesprek hopen we een indruk te geven van de persoon en de denktrant van prof. Waterbolk. Voor een overzicht van zijn oeuvre en zijn werkzaamheden als historicus en docent mogen wij verwijzen naar het hiervoor afgedrukte artikel van zijn collega M. G. Buist.

In 1941 solliciteerde ik naar een baan bij het Vrijzinnig-Christelijk Lyceum in Den Haag – iets van dat vrijzinnig-christelijke zat er bij ons thuis in – en ik had tegelijkertijd ook een sollicitatie in Coevorden lopen. In Den Haag werd ik ontvangen door Hondius, die daar in zijn rectorskamer praalde temidden van allerlei schilderijen. In de loop van het gesprek dacht ik dat het zijn voorouders zouden zijn; dus echte honden, Hondiussen. Maar het is misschien waarschijnlijker dat het voorgangers waren, hoewel de instelling van zo'n Vrijzinnig-Christelijk Lyceum niet zo oud is.
Hij vroeg mij waar ik geboren was. Dat was Akkerwoude. En waar ik nu woonde. Dat was Veenwouden. Daarna volgde – voor onze tijd misschien merkwaardig – ook de vraag of ik verloofd was. Ja. En waar die verloofde geboren was. In Oudwoude. En waar ze nu woonde. In Murmerwoude. Ik weet niet of ik het gezicht van die man zag betrekken. Dat zal wel niet, maar ik kreeg toch het idee, zo'n woudpiek hier tussen die schilderijen, dat kan niet. Ik heb mijn sollicitatie ingetrokken en ben zes jaar heel gelukkig geweest in Coevorden als leraar.

Jeugd

Het is echt de Wouden waar ik ben opgegroeid. Als je dat later zo overziet, dan denk je, wat is het toch eigenlijk aardig geweest dat je in een dorp bent opgegroeid. Mijn vader was er hoofd van de openbare school. Er waren natuurlijk sociale geledingen. Je had vrouw, juffrouw en mevrouw. Maar mijn moeder als schoolmeesterske was juffrouw en de vrouw van een rijke boer die een voetbalveld aanbood aan de Woudboys, die was toch vrouw. Wat ook aangeeft hoe zo'n betiteling niet een verstarde of starre sociale geleding inhield. Je groeide daar op zonder enig benul van heftige sociale controversen.
Misschien was een van de grote scheidingspunten niet het sociale, maar of iemand een beetje hygiënisch op school verscheen of niet. Dat kon nog meer afstand oproepen dan rijk of arm. Daarbij kwam natuurlijk ook – en dat is iets wat je je pas later bewuster werd – de enorme onderscheiding van geloof. Aparte feesten en andere feesten, al of niet met een draaimolen, al of niet van de school. Een ander soort schoolreisje. We wisten niet eens of die andere school eigenlijk wel een schoolreisje had. Die scheiding was geweldig groot. Later pas zag je hoe de "klokkenisten van de kleine luyden" deze mensen hebben weerbaar gemaakt. Dat er van

Wumkes.nl

zo'n vereniging van jongemannen – een naam die we toen toch wel een beetje bespottelijk vonden misschien – zo een vormende kracht uit is gegaan, dat juist uit die kringen, veel leiders van onze politieke partijen zijn voortgekomen: PPR, PvdA en CDA voor een deel. Je was je niet bewust, wat ondertussen daar gebeurde. Er was een apartheid, een diep ingrijpende voor.
Mijn vader kwam dan wel niet uit Friesland, maar uit de Ommelanden, toch heeft hij altijd Friese versjes laten zingen. Hij speelde orgel, piano, viool, was dirigent van het koor. Ik had wel pianoles, maar dat kwam er niet erg geïnspireerd uit. Ik had les bij een mevrouw in Bergum. Die kreeg zelf les van Jo Spier. Er stond daar dus een geweldige harp. Als ze naar mij had geluisterd en het was pauze, dan gaf ze vrij uitvoerig thee. Dat was ook om mij niet zo lang aan te horen. Als variatie greep zij dan in die snaren. Ik werd ook naar Friese les gestuurd. Het was maar een heel klein gezelschap. Misschien was het zo dat mensen van gereformeerde origine daar q.q. al niet heen gingen. Maar er leefde in het algemeen niet echt het idee van: Jongens, nou komt er Friese les en dat is het begin van het goede onderwijs.
Je hebt vanuit zo'n dorp toch een wat levendiger overzicht over allerlei groeperingen en levensmogelijkheden. Er was natuurlijk die grote controverse, maar misschien was die in de stad met haar grotere tegenstellingen en grotere afgeslotenheid van woongebieden nog sterker.
In zo'n dorp is de oorlog een belangrijk bindend element geweest. Ik herinner mij nog een bakker Hamstra, gereformeerd, die woonde naast een bakker en tegenover een bakker. De ene was vrijzinnig, de andere doopsgezind. Maar die gereformeerde bakker kwam bij mijn vader en zei: "Meester, u moet nu toch een onderduiker hebben; hoe regelen we dat?" Dat was voor mij toch wel een aanwijzing – voor zover je mag generaliseren – van toenadering. Dat is natuurlijk ook al enigszins begonnen in de tweede helft van de jaren dertig door de bedreiging van onze oostgrenzen.
Daarin heeft – althans zo op zo'n dorpje – het Koninklijk Huis wel een rol gespeeld. Het Koninklijk Huis als integratiefactor, dat ben ik mij toch wel enigszins bewust geworden. Ik ben niet Oranjegezind opgevoed, dat kun je je wel voorstellen, maar ik kan me niet druk maken om de republiek. Zo ja, wat verandert er dan eigenlijk? Ik ben verbaasd over een man als Anton Constandse, die zich daar zo druk om maakt. Je wordt ouder en je moet wijzer worden. In eerste instantie heb ik bij de capitulatie in '40, die ik als een van de soldaten moest meebeleven, ook in alle kortzichtigheid dat vaderlandse gevoel gehad en gedacht: Die Wilhelmina die zit nou toch maar in Engeland. Maar daarna heb ik moeten bekennen dat dat voor dit land een geweldig goede keuze is geweest, tenminste zo is dat door mij beleefd.

Gymnasium

Het is buiten mijn wil omgegaan, maar om de een of andere reden stuurde men mij naar het gymnasium. Mogelijkerwijze is dat toch voor mij een heel prachtig besluit geweest. Aan een heel stel lessen op dat Leeuwarder gymnasium heb ik erg veel gehad. Vooral aan die van de leraar latijn, B. Hijmans [1], die ook directeur of conservator was van de Buma-bibliotheek. Dat doet er eigenlijk niet toe, want dat was maar wat schimmigs voor ons, maar ik zeg dat om

Wumkes.nl

E. H. Waterbolk anno 1981

aan te geven hoe hij toch ook een studiosus was. Deze persoon, maar natuurlijk ook zo'n heel groepje leraren, heeft grote indruk op mij gemaakt.
Ik zal het misschien wat eenzijdig doortrekken, maar een van de voornaamste dingen van een middelbare school is dat je jezelf een beetje ontplooit naar de mensen toe door te kijken wat dat toch voor wezens zijn. Een van de belangrijkste vakken op een school, die niet op het rooster staat, is het aanschouwen in een zekere continuïteit van goede mensen door de jongeren. Dat is een verrijking van je mensenkennis.
Dat kijken naar de leraren is een echte belevenis geweest. Hoe ze met hun vak omgingen. Daar zag je mensen die op hun eigen wijze heel veel om hun vak gaven. En dan noem ik weer in het bijzonder de heer Hijmans. Die was gek op zijn vak latijn. Dat kon je merken als hij een grammaticales gaf. Je zou haast zeggen, hij hield zoveel van zijn vak en kon er zoveel van maken, dat hij – al klinkt dat misschien een beetje paradoxaal – daardoor niet in alle opzichten goed was als stamper, als iemand die het vak er in heide. Daarvoor was hij te artistiek en riep hij teveel interessante achtergronden op. Dat heeft mij toch wel het meest gedaan. Daar is, dunkt mij, ook de basis gelegd voor mijn appreciatie van de taal als middel om iets van de historie over te brengen. Zo is het gymnasium nu eenmaal ingericht met die sterke historische inslag. Die gymnasiale opleiding is, denk ik, voor mij wel sterk bepalend geweest om de geschiedenis te kiezen. Al moet ik dan ook toegeven, dat als ik allemaal tienen had gehad voor de oude talen, ik misschien oude geschiedenis gedaan zou hebben. Maar ik had niet meer dan achten en negens, waarbij dat eindexamencijfers zijn, die de capaciteiten van de mens ietsje flatteren.
Een bepalende factor voor mijn leventje is dat gymnasium zeker geweest. Van de manier waarop Hijmans zijn Homerus, zijn Livius, zijn Tacitus en zelfs zijn grammatica kon uitleggen heb ik ook later nog geweldig kunnen genieten. Ik ben daardoor beter toegankelijk geworden voor de stilistische methode, zoals Overdiep [2] die hier in Groningen inaugureerde en ook voor hen die

Wumkes.nl

geschiedenis studeerden, maar nederlands als bijvak hadden, uiteenzette.

Geschiedenisstudie

We hadden in Veenwouden een middeleeuws gebouw, de Stins. Ik zal zo'n zeven-acht jaar geweest zijn, toen ik me afvroeg of er in de Middeleeuwen al glas bestond. Hoe kon je dat nou weten? Een steen tegen de ramen gooien. Wat er toen viel was glas en geen perkament. Het eerste historische proefje. Heel schandalig natuurlijk, maar zo is dat toen gegaan.
Een zekere trek in de richting van de geschiedenis was er wel, maar je kon niet zeggen dat het in de familie zat. Ik heb eerst nog overwogen om ook meester te worden, net als mijn vader. Ik dacht, als ik naar de kweekschool ga, wat dan met de muziek? Als je goed meester was, moest je toch ook muziek maken. Want dat zingen was toch altijd op die Friese scholen een belevenis. – Het werd dus geschiedenis in Groningen.
De universiteit was toen eigenlijk heel erg luxe ingericht. Je liep in groepen van drie door de universiteitsgangen. Daar waar nu de kantine is, had je een hele grote ruimte met geweldige fauteuils. Daar kon je gewoon in gaan zitten. Toen ik dat voor het eerst deed – ja, dat herinner ik mij, dat vind ik toch altijd nog merkwaardig – ging het door me heen van: Edzo, je zit hier nou wel, maar je moet toch later heel gewoon voor je brood werken. Er werd daar de illusie geschapen alsof je bedje gespreid lag. Ik stond daar wat wantrouwend tegenover. En dat waren me crapauds hoor, daar was die van Ollie Bommel nog niets bij.
Pas na twee-drie jaar moest je examen doen. Begeleiding was er niet en je kreeg het ongeruste gevoel van: Wat wordt dit? Daarom heb ik toen typen geleerd. Dat is nu heel gewoon, maar toen was het toch nog wel iets. Ik deed het eenvoudig om, naar je handen kijkend, te kunnen constateren, ik kan toch wat met mijn vingers doen.
De scheiding tussen docenten en studenten was groot. Een heel opmerkelijk verschil, de moeizaamheid waarmee men vroeger een hoogleraar benaderde en de manier waarop dat nu gaat. Toen kregen we een onderwerp voor een scriptie na een bespreking en we gingen weg en leverden daarna het werkstuk in. Nu zijn er bij herhaling repetente besprekingen met de studenten, die gemakkelijk – ook wel te gemakkelijk – om raad vragen.
Gosses [3] was de enige hoogleraar in de geschiedenis in Groningen. Toen ik in 1935 ging studeren, was hij al op oudere leeftijd. Bovendien was hij oud voor zijn jaren. In 1937 werd hij, geloof ik, al ziek en in '38 zijn er vervangers geweest. De greep die van Gosses uitging was ook daardoor meer door zijn geschriften dan door zijn mondelinge voordracht. Gosses sprak hortend, afwezig, verstrooid. Alleen zo nu en dan lichtte het op, met een zin, waarvan je dacht: O ja, dat is nu zo een zin, als je in zijn handboek [4] ook kunt vinden. Van die korte, samengetrokken, beeldrijke zinnen, die een zekere wijsheid ook inhielden. Zijn geschriften waren je houvast . En zo kwam je tot dat bijzondere, de Gossiaanse stijl, een persoonlijke stijl, die werkelijk uniek is. Kenmerkend daarvoor waren samentrekking en het gebruik van een archaisch woord of een heel plastisch woord of een friesisme. Zulke elementen vind je eigenlijk nergens, omdat het zo geconcentreerd is.

Ik ben daar wel mee bezig geweest. Nog heb ik bij elk lezen de gewoonte me af te vragen: Hoe taxeer ik de stijl, kan ik hem proeven, vind ik hem mooi en wat is de reden dat ik hem mooi vind? Dat is bij mij misschien wat sterker ontwikkeld, omdat ik niet de gave heb iets mooi te vinden. Ik moet daar mijn best voor doen, ik moet criteria hebben, waaraan ik toets. Niets van zulke esthetische dingen komt mij uit genade aanwaaien. Ik moet het een beetje rationeel benaderen om een niveau te vinden. Maar daardoor kan ik, naar ik mij verbeeld, iemand herkennen in een niveau van stijl, waardoor mijn bewondering ook groeit.
Ik kan jaloers zijn op mensen, die makkelijk schrijven. Daardoor bewonder ik ze ook. Gosses, die had dat gekregen. Bij mij is het altijd een moeizaam vormgeven geweest. Het schrijven is mij niet gegeven. Ik moet het verwerven. Als ik het materiaal bij elkaar heb en ik begin, dan maak ik eerst mijn bureau schoon, ik ga me scheren en ik ga mijn handen wassen. Kijk, als het klaar is en ik lees het weer over, dan denk ik: Het staat er wel. Meestal heb ik zelfs het idee: Hè, het valt me niet tegen. Maar het proces . . .
Ik moet altijd denken aan dat prachtige verhaal van Josef Cohen, schrijver en directeur van de Openbare Leeszaal in Groningen, die ik in de oorlog heb leren kennen. Cohen belde aan bij Hendrik de Vries, de grote dichter. De deur ging open, de echtgenote stond ervoor en zei: "Nee Josef, mijn man schept". Waarop Josef Cohen sprak: "Kunst of kolen?" Daar moet ik dus altijd aan denken. Wat maak je ervan, doffe sintels of iets wat een beetje op kan lichten? Het is altijd de spanning of het je lukt.

Nationalisme

Het onderwerp voor mijn dissertatie had alles te maken met de oorlogssituatie. Ik zat in Coevorden. Met Van Winter [5], mijn promotor, overlegde ik wat ik op zo'n afstand van een universiteitsbibliotheek kon doen zonder teveel heen en weer te reizen. Het was zijn verdienste dit onderwerp, de Friese historiografie in de zestiende en de zeventiende eeuw, zo naar voren te brengen. Bindingen met mensen of instellingen die zich met Friese geschiedenis bezighielden had ik toen niet. Je zou alleen kunnen zeggen een negatieve binding.
Tijdens de studie waren er wel jaargenoten die lid waren van de Friese studentenvereniging Bernlef. Natuurlijk probeerden ze mij ook lid te maken. Ik zei: Nee, ik voel mij daar niet thuis. Dat had wel een ietsje te maken met mijn herkomst, maar ook met het feit dat ik allergisch was – en nog wel ben, zij het in wat gematigder vorm – voor nationalisme. En dat heeft natuurlijk ook weer te maken met die jaren dertig. Zo herinner ik me een congres van studenten in de geschiedenis, waar Geyl [6] een lezing hield over de Vlaamse aangelegenheden en de taalbinding. Toen zag ik hoe die Vlaamse studenten om hem heen dromden met hun studentenpetjes op. Ik zou me absoluut niet kunnen vermannen om mij bij zo een groep drommers rondom Geyl aan te sluiten.
Als je spreekt over cultuur, dan moet dat meer zijn dan taal als zodanig. Taal is wel mee een historisch verschijnsel, maar taal wordt ook steeds weer op zijn tijd gemáákt. Dat zal ook wel de tragiek zijn van het Fries van tegenwoordig. Het zit in de wereld en onontkoombaar zal het veranderen. Het kan zich niet alleen maar beroepen op wat geweest is. Het moet geen folklore worden.

Daar heb ik een ingewortelde weerzin tegen. Dat komt natuurlijk ook weer door de jaren dertig, maar ook door het stereotype van die dingen: Kijk dit is het Fries kostuum en die zakdoek is het Drents kostuum. Hoe mooi het ook kan zijn, ik zeg toch, het is allemaal maar een beetje onzin en bovendien verlakkerij. Want die mensen hebben er niet zo uitgezien. Het is een egaliseren van alle onderscheidingen en variaties.
Voor iemand als Geyl heb ik overigens des te meer bewondering, omdat hij met een dergelijke nationalistische denkwijze toch in staat is geweest om het democratische element voorrang te geven. Dat gold ook voor die Friezen die als een emancipatiebeweging hun taal verdedigden en zich in '40 toch niet lieten opslorpen, maar staande bleven. Voor Nederland was het immers ineens oorlog. Onvoorstelbaar. En daar kwamen dezelfde mensen aan die ze bijv. op conferenties in Oost-Friesland als heel aardig hadden leren kennen. Om dan niet te vallen, terwijl ze toch gestuurd werden door een beweging die op een rare, maar ook valse en onechte manier naar de schijn wel wat verwantschap had, heb ik altijd knapper gevonden dan van iemand als mijzelf, die dat nationalisme in die zin eenvoudigweg niet had. Dan was het veel gemakkelijker om je zoiets van het lijf te houden.
In de oorlog heb ik een poosje aan de tafel gezeten bij Bernard Slicher [7]. Die had zijn twee delen over *Mensch en land in de middeleeuwen* zowat klaar en was begonnen aan *Herschreven historie* [8]. In die boeken dreunt hij sterk op tegen het begrip stam. Dat viel er bij mij goed in, omdat Gosses – op basis van een Duitse schrijver uit de jaren twintig-dertig, Schmidt – ook al dat stambegrip had ontbonden. Het had niks te maken met bloed en zo, maar veel meer met de feodale verhoudingen. Gosses ging in zijn nuchterheid, net als Schmidt, regelrecht in tegen die verheerlijking van het Germanendom [9].

Mijn houding tegenover Duitsland is natuurlijk ook sterk door de oorlog bepaald. Ik ben in '72 eens gevraagd om een lezing te houden in Emden, want langs de hele grens van Emden tot Maastricht was er een grensfestival. Ik dacht, zal ik het doen, zal ik het niet doen? Ze zeiden: De gedeputeerde, de officiële vertegenwoordiger van het gewest gaat daar ook heen. Men moest om zo te zeggen over bepaalde grenzen maar heen stappen. Nou was het bij ons thuis zo, dat op een bepaald moment de kinderen zeiden van: Hè, hou nou eens op over die moffen. Maar in '72 zei de oudste zoon: Die uitnodiging heb je toch niet aangenomen; hoeveel SS-ers hebben van daaruit wel niet in het noorden gezeten! Ik zei: Ja, ik heb het wel aangenomen, omdat die oorlog toch ook in je gemoed eens moet ophouden. Dat is het merkwaardige, dat de opgroeiende generatie eerst de pest in krijgt over de ouders en dan later zo reageert. Dat is die rare golfbeweging in de houding tegenover Duitsland en ook tegenover de oorlog. Dat het een totale oorlog had moeten zijn vanwege de totale onmenselijkheid van die kant. Dat verhaaltje heb ik dus gehouden en later heb ik nog eens iets in Oost-Friesland gedaan ter gelegenheid van een tentoonstelling over Ubbo Emmius [10]. Wonderlijk eigenlijk, want toen ontmoette ik iemand die die hele dikke pil van Ubbo Emmius over de geschiedenis van Friesland vertaald heeft, die nu wordt uitgegeven [11]. Die man kent ook Nederlands. Dat heeft hij hier geleerd.

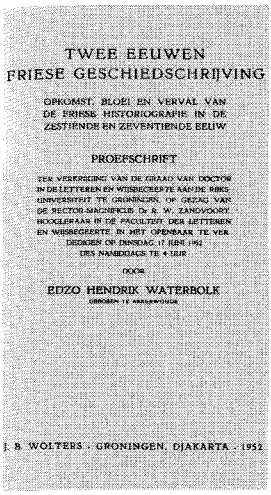
TWEE EEUWEN
FRIESE GESCHIEDSCHRIJVING
OPKOMST, BLOEI EN VERVAL VAN
DE FRIESE HISTORIOGRAFIE IN DE
ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW
PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKS-
UNIVERSITEIT TE GRONINGEN, OP GEZAG VAN
DE RECTOR-MAGNIFICUS Dr A. W. ZANDVOORT
HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE, IN HET OPENBAAR TE VER-
DEDIGEN OP DINSDAG 17 JUNI 1952
DES NAMIDDAGS TE 4 UUR
DOOR
EDZO HENDRIK WATERBOLK
GEBOREN TE [illegible]
J. B. WOLTERS - GRONINGEN, DJAKARTA - 1952

Wat moet je daar nou mee, hè. Dan zeg ik, wij zijn golfjes, maar wij worden ook voortgeklotst. En zo'n mens ook.

Contacten met Friesland

In 1952 promoveerde ik op *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en de zeventiende eeuw.* De Fryske Akademy is zo aardig geweest om een stel boeken te kopen en die weer te verkopen. Het zal besproken zijn in *It Beaken*. Men heeft me wel eens uitgenodigd om een verhaal te houden en ik ben gevraagd om mee te werken aan de *Encyclopedie van Friesland*. Maar reacties op mijn proefschrift? Vergeet niet, we leven nu in de tijd dat er zo enorm veel historici bij gekomen zijn. Toen was het natuurlijk heel erg *vereinzelt*. Bovendien, wat is nu de repercussie van een boek, hè. Dat heeft haast onnaspeurlijke, stille gevolgen, als ze er al zijn.
Ik ben me wel blijven verzetten tegen het mythologiseren van het Friese verleden. Naar mijn mening is Van Buijtenen in *De grondslag van de Friese vrijheid* niet helemaal voorzichtig genoeg geweest [12]. Anderzijds is het vanwege zijn voordracht, zijn spontane schrijfwijze een heel bijzonder proefschrift. Dan kun je zeggen, als hij mijn boek beter had gelezen, was hij misschien wat voorzichtiger geweest. Maar dan hadden wij dat boek misschien ook niet gehad. Kijk, volgens mij was het een beetje een piramide op zijn spits. En die spits had niet voldoende fundament. Natuurlijk is een piramide op zijn spits een beetje een gek ding, maar je hebt dan toch wel volume. Dat heb ik toen niet zo gezegd natuurlijk. Ik kom er wel toe om tussen de regels met een zekere scherpte iets te suggereren, maar mijn aard is niet om iemand frontaal te zeggen: Dat is onzin, dwaasheid. Daardoor zou de zaak veel te negatief en te eenzijdig worden. De positieve dingen zouden in het gedrang komen. Maar misschien hangt het ook samen met mijn aard; ik ben gewoon bang voor ruzie.
De contacten met Friesland gingen meestal niet van mij uit. Ik heb vaak wat passief afgewacht. Als me werd gevraagd om een verhaaltje te houden, dan deed ik dat wel. Ik heb in het algemeen het gevoel nogal eens gemakkelijk "ja" gezegd te hebben. Dat merk je natuurlijk als je bezig bent en er iets van moet maken. Het komt ook omdat ik toch weinig graag een verhaal houd. Ik heb plankenkoorts en voel me dan haast als een nachtvlinder in de kaars. De vlinder gaat in het licht, maar voelt zich ook meteen wel een beetje geschroeid. – Achterom kijkend heb ik wel eens het idee gehad, je bent relatief toch wel veel bezig geweest omdat mensen het aan je vroegen.
Ik heb nooit de behoefte gehad om me actief met de geschiedbeoefening in Friesland te bemoeien. Het organisatorische heeft me nooit gelegen, maar het zal toch ook wel te maken hebben met het strikt individualistische van het historisch onderzoek. Wel ondervind ik de hoogste vreugde als studenten zo met een onderwerp bezig zijn geweest, dat er wat tot stand gebracht kan worden, zoals die publikatie over Aitzema [13]. Dan kun je mijn werk een klein beetje organisatorisch noemen op basis van je binding met mensen. Maar nee, voor de rest zou ik toch moeilijk in beweging komen voor organisatorische arbeid. Zodra ze mij van iets bestuurslid maken, moet men uitkijken, dat die zaak niet kapot gaat of inzakt tot niet erg grote activiteiten.

Vergeet niet, de Fryske Akademy is toch wel heel kien geweest in het opzetten van allerlei werkverbanden, die nu al in lengte van jaren bezig zijn en heel veel mensen in al de onderdelen tot actie aanzetten. Als je nu ziet wat er toch gaande is in Friesland, zou ik ook niet graag op het niveau willen afdingen. Dat is eerder bezig zich te verheffen.
Er zou misschien wel wat meer samengewerkt kunnen worden met de Groninger universiteit. Maar ja, de verhoudingen zijn ook historisch bepaald. Men is toch wel heel sterk geneigd om het eigen gewest te zien als het centrum en de noodzakelijke samenhang wat uit het oog te verliezen. Dat komt ook wel doordat iedereen probeert uit de staatsruif voor zijn gewest en voor zijn onderdelen zoveel bij elkaar te halen als maar mogelijk is. En de universiteit heeft ook zo haar eigen chauvinisme, maar dat geldt natuurlijk ook voor Friesland. Dan wordt de samenwerking, waar momenteel wel plannen voor zijn, op voorhand al vol wantrouwen bekeken.
Overigens is het toch erg knap, al die organisatorische vormen waar mensen mee bezig zijn en de dingen die dat oplevert. Kijk, prof. Kossmann heeft zich in een van zijn laatste jaarredes voor het Historisch Genootschap wat sceptisch getoond tegenover zoveel historiebeoefening. Dat komt dan maar op de plank en dat worden meters, kilometers [14]. Hij zal daar wel wat gelijk aan hebben, want hij heeft meestal wel wat gelijk. Maar kijk, dan ben ik toch geneigd om te zeggen, als er nu in Hulst een geschrift uitkomt over, zeg maar, de grenzen van Hulst en de polders, zoals die zich gevormd hebben, wat zullen wij ons daarvan aantrekken, dat komt op de plank. Maar de man die daarmee bezig is geweest, die heeft in zijn kleine kring dat uitgedragen, eerst mondeling en dankzij de reproductieve middelen van tegenwoordig is het ook op papier gekomen. Dan staat het wel op de plank, maar er is toch altijd nog wel eens iemand die daar naar grijpt en die daar – als deze man dat werk serieus heeft gedaan – zijn profijt van heeft. Ik kijk daar niet zo troosteloos tegenaan. Ik zie ook de spreiding in hoe kleine kring ook. Niet alleen spreiding naar plaats, maar ook wel spreiding in de tijd.
Daarom ben ik niet zo gemakkelijk geneigd om te zeggen: Maar het niveau dan? Ook al, omdat bij een vak als geschiedenis de afscheiding beroeps en amateur en dilletant niet bestaat. Het element van bevlogenheid, daar gaat het om. Neem nou Obe Postma, de wiskundeleraar en dichter die zich op oudere leeftijd als historicus ontplooide en op een bepaald moment ver boven allerlei beroepsmensen uitkomt. Met graagte heb ik er als jurylid aan meegewerkt om deze bijzondere figuur de Halbertsmaprijs toe te kennen voor zijn *Geschiedenis van de Friese landbouw* [15].

De geschiedschrijving over Friesland volg ik wel zo goed mogelijk. Zondergeld heb ik om zo te zeggen q.q. moeten lezen. Maar als ik nu zo een deel van *De Vrije Fries* [16] op sla en ik zie daar iets over de nieuwste tijd, maar tegelijk iets over Karel Roorda, dan lees ik toch eerst Roorda. Wel kwam ik even bij Kalma's artikel over de jonge Troelstra en Scholten terecht, vanwege de Vereniging voor Terpenonderzoek, waarvan ik bestuurslid ben en die mee door Scholten is opgericht.[17] Bovendien heeft de heer Mellink mij een beetje geïntrigeerd met zijn studies over Troelstra [18]. Kalma zit

aardig op de lijn van Mellink wat betreft het leiderschap. Troelstra vond het zo vanzelfsprekend dat hij de leider was, dat hij zich erover verbaasde dat ook anderen zulke allures hadden. En dan zegt Kalma – en daar heb ik mij een beetje over verbaasd – "grappig en pijnlijk" is dat verschijnsel bij Troelstra. Het grappige heb ik daar helemaal niet van in kunnen zien. Wel het tragische. Ik zie dan mensen die zich aan die teugels laten binden en ik zie mensen die dat later allemaal maar louter blijven verheerlijken. De greep van zo'n man vind ik, als elke greep van één mens op vele anderen, alleen maar schrikbarend.
Ik kan je zeggen, ik ben nog zelden zo geschrokken als toen ik, meedoende aan het eredoctoraat voor Theun de Vries [19], dat lofdicht op Stalin las dat naderhand in *Vrij Nederland* werd gepubliceerd. Ik zakte weg en dacht: Wat ben ik blij, dat ik dat voor de tijd niet geweten heb. Ik had geredeneerd en gezegd: Ons land dat is zoiets moois, al ben je het met iemand niet eens, je kunt hem waarderen, wat kan mij het schelen of hij mijn politieke tegenstander is. Maar iemand van doopsgezinde huize, die weet hoe er gewaarschuwd wordt – niet alleen in het Nieuwe maar ook al in het Oude Testament – voor de verheerlijking van mensen en die de oorlog heeft meegemaakt .... Ik werd er koud van. Temeer waar die man zijn mond vol heeft van vrijheid.
Dat eredoctoraat vond ik, gezien de scheppingskracht van zo'n Theun de Vries, wel een goede gedachte. Hij heeft veel mensen die anders geen geschiedenisboek zouden aanraken toch maar gebracht naar conflicten en bijzondere perioden uit onze geschiedenis, in een taalvorm waardoor hij mensen in een ruimere kring dan de professie kon raken.

Regionale geschiedenis

Ik ben veel met Friese geschiedenis bezig geweest, maar ik heb wel eens gedacht: Vind ik de Ommelanders eigenlijk niet aardiger, omdat ze nog korter van stof zijn? De bemoeienis met de Friese geschiedenis was voor mij ook geen innerlijke noodzaak. Later enigszins meer, toen ik mij theoretisch bewuster ben geworden, dat de beoefening van de regionale geschiedenis mede nodig is, wil men niet in te gemakkelijke gemeenplaatsen vervallen. Regionale activiteit is een afspiegeling van de activiteit van grotere gehelen. Het grote geheel kan niet actief zijn zonder dat onderdeel ook in zijn actie te doen ontplooien. Bovendien is er het gewone historische inzicht, dat generalisaties van het grote geheel uit, in dit ingewikkelde land met zijn ingewikkelde regionale geschiedenis altijd scheef lopen. Wanneer je het van de onderdelen uit bekijkt, wordt het beeld van het grotere geheel genuanceerder. Regionale geschiedenis is dus noodzakelijk om tot die genuanceerdheid te komen.
Mijn afscheidsrede kun je in dit licht zien [19]. Het onderwerp daarvan heeft te maken met iets waar ik mee bezig geweest ben op de laatste colleges. Geschiedenis van de wetenschap, maar dan een beetje gezien vanuit de noordelijke regio en wat geprojecteerd naar het geheel. Het is dus niet een afscheidsrede, waarin deze man nu eens even vertelt wat hij van regionale en algemene geschiedenis denkt. Het is gewoon een *case*, een casus, een onderdeeltje, een ouderwets onderdeeltje, al sluit het dit toch misschien wel min of meer zonder woorden in zich.

Wumkes.nl

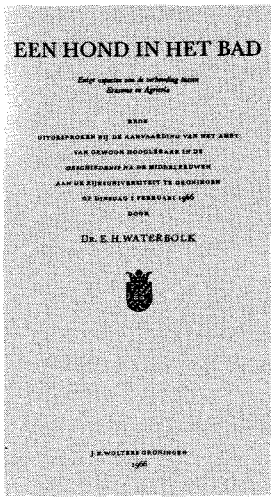
EEN HOND IN HET BAD

DR. E. H. WATERBOLK

Kort gezegd is het de bedoeling de verhouding Maurits - Willem Lodewijk te schetsen, uitgaande van de vaderlandse geschiedenis. Men heeft wel eens de vraag gesteld: Wie was de eerste van die twee? Alsof het een soort race op de honderd meter is. Uitgaande van die sprint, moet je de atletiek als geheel bekijken en zeggen: In de tienkamp moet men de figuur van Willem Lodewijk naast de jongere Maurits zien als de schepper, de inspirator, de heel voorzichtige tacticus, die zo voorzichtig is geweest en zó Maurits de kans heeft gegeven om de eerste te zijn, te schijnen, maar toch in wezen niet de eerste te zijn.
Ik sta ook nog even stil bij het vermogen van Willem Lodewijk om rondom zich een groep van belangwekkende figuren te scheppen, zo verscheiden en knap, dat ze zo een universiteit hadden kunnen opleveren. Die personen en die omgeving in al hun gevarieerdheid, vermogens en prestaties bekijkend, is mijn conclusie, dat Willem Lodewijk en de zijnen van een orde waren, waaraan de omgeving van Maurits niet toekwam. Maar Maurits is een goed organisator geweest en heeft zichzelf in alle zelfstandigheid toch mee laten leiden door dat noordelijke voorbeeld. Zo lijkt het mij tenminste min of meer toe. Maar ik heb nu al een beetje gevarieerd en bepaalde dingen die tussen de regels staan, wat nader omschreven.

Publikaties

Ik heb hier eens gezeten, toen mijn zoon binnenkwam. Die zag waar ik mee bezig was en zei: Voor een hoogleraar zijn dat toch maar van die bijprodukten, voor de rest moet hij zijn grote corpora, zijn grote volumen scheppen. Ik heb tegen hem gezegd: Ja jongen, ik ben hier bezig en ik zal mijn best doen, meer kan ik niet. Dat zal ook wel zo zijn. Mijn krachten en mogelijkheden zijn gericht op studenten, scripties, besprekingen, vergaderingen, een beetje Erasmus, een beetje Agricola, iets meer Viglius. Zo gaat dat. Daar moet ik dan maar genoegen mee nemen. Ik ben misschien het ijverigst, wanneer ik mijn plicht moet doen op grond van wat men mij gevraagd heeft en voor de rest minder ijverig. Dat is zeer wel mogelijk. Vaak komen de dingen op mij af.
Nu liggen er nog allerlei draadjes, waarvan je zegt, daar wil ik nog wel eens mee bezig. Iets met Viglius en de bibliotheek van Brussel, wat nu de Koninklijke Bibliotheek is. Die was toen verbonden met een bibliotheek in Den Haag. Zo zullen er nog wel ettelijke dingen zijn, waarvan ik hoop dat ik daar de rust en de energie voor heb om het aan te pakken. Het zullen inderdaad kleine stukjes worden. Eventueel nog een brieveneditie de laatste jaren van Viglius betreffende: 1576-1577, wanneer men als het ware nieuwe keuzes moet maken: Staten Generaal of toch nog de verbondenheid met Spanje. Als Caspar de Robles hier uit Groningen gevankelijk wordt weggevoerd. Juist in die laatste levensperiode komt er iets tevoorschijn dat Viglius, die toch helemaal de man is van de centrale regering, afstand neemt van die Portugees De Robles, die voor hem dan toch meer Spanje vertegenwoordigt. Een Umwertung aller Werte, waarin ook Leoninus [20] zijn keuze maakt voor de Prins. Of Viglius dat ooit gedaan zou hebben, weet ik niet, omdat hij ten aanzien van Oranje toch een afgeslotener verhouding heeft dan Leoninus, die tot bewondering voor de Prins komt. Viglius zal zich misschien wat meer laten drijven op zijn herinnering aan de jonge

heerszuchtige Oranje. Maar hij neemt dan toch afstand van de landvoogd hier in het Noorden, die natuurlijk vanwege zijn afkomst helemaal gebonden is aan wat Madrid zegt.
Zo zijn er nog enkele plannen. Het uitgeven van de *Opera minora* van Agricola. Het is wel aardig dat men hier in Groningen zegt: In 1985 is die man vijfhonderd jaar geleden dood gegaan, kunnen wij daar niet iets van maken? Het merkwaardige is dat men her en der met die man bezig is. In München, in Berlijn, in Amerika is iemand net gepromoveerd op de *Vitae*, de levensbeschrijvingen over Agricola. Het zit wat in de lucht, net als die hele opleving van de belangstelling voor het nieuw-latijn, waar Agricola ook een belangrijke rol in vervulde. Het kan aardig zijn als men dat hier in het Noorden wat verder zou kunnen coördineren. Er is genoeg Gronings en eventueel universitair chauvinisme om daar wat van te maken.
Wat de toekomst betreft is het natuurlijk wel de vraag of je niet wat kunt verzanden of zelfs wat initiatiefloos gaat worden, nu het inspirerende element van de colleges niet meer bestaat. Want bij bepaalde colleges, als het wat lekker gaat, dan kun je toch wel heel geïntrigeerd of ook wel verbaasd zijn over wat men zo oppert. Het is toch een geweldige ervaring, dat iemand, wanneer je zelf er aan alle kanten omheen gesprongen bent, dan toch weer tevoorschijn komt met een heel andere hoek van bekijken. Dat zijn reuze mooie ervaringen. Wij zijn toch al bevoorrecht met mensen die geïnteresseerd zijn. Dat is iets heel bijzonders, zodat je je niet helemaal moet verbazen over Tinbergen, als hij zegt: Hebben zulke mensen ook al niet een immateriële beloning door het plezier in het werk?

Schoolvorming

School heb ik niet willen vormen. Vermoedelijk neem ik wat dat betreft wel dezelfde houding aan als Van Winter: Zien wat iemand in zich heeft en hem met inachtneming van zijn eigen aard, aanleg en voorkeuren verder helpen. Dat schoolvormen, ik zou inderdaad wel eens willen weten, hoe zich dat voltrok. De mogelijkheid bestaat dat het nog gebonden is aan een enorme hiërarchische constellatie, waarbij de meester van die school teveel over het wel en wee van zijn leerlingen moet beslissen. Als in Nederland dat schoolvormen zich niet zo voor doet, dan heeft dat, dunkt mij, een ietsje te maken met het feit dat de hiërarchie hier nooit zo waarlijk drukkend is geweest en nu veel losser is geworden.
Oppermann heeft een school gevormd, maar die kwam niet voor niks uit Bonn [21]. Van Slicher zou je het misschien kunnen zeggen, maar die wil het persé niet. Een ieder moet volgens hem zijn eigen inbreng en zijn eigen accent hebben. Ik geloof ook dat men dat na moet streven. Natuurlijk, je mag mensen enthousiasmeren, maar ze moeten het zelf toch op een bepaald moment vinden. Het grote voorbeeld is Presser [22]. Van veel leerlingen hoor je echt hoe hij hen enthousiast heeft gemaakt naar de geschiedenis toe. Dat is natuurlijk niet erg, maar ik zou het wel een beetje erg vinden als ik dat deed. Je moet jezelf vinden. Niet dat ik mijzelf gevonden heb hoor, maar het is toch de taak van de mensen om zelf hun eigen vak te vinden.

Wageningen

Noten

1. B. L. Hijmans (1895-1955) was sinds 1928 leraar klassieke talen te Leeuwarden, vanaf 1930 was hij tevens bibliothecaris van de Buma-bibliotheek aldaar. Een levensbericht is opgenomen in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde,* 1956-1957, 68-71.
2. G. S. Overdiep (1885-1944) was sinds 1929 hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde en algemene taalwetenschap te Groningen. Hij publiceerde o.a. *Stilistische studiën* (2 dln., Leiden 1926-1927) en *Stilistische grammatica van het modern Nederlands* (Zwolle, 1937).
3. I. H. Gosses (1873-1940), hoogleraar geschiedenis te Groningen (1911-1939). Zijn studies betreffen o.m. het vestigingsgebied van de Friezen van Zwin tot Weser. Postuum verscheen een bundel *Verspreide geschriften* (Groningen, 1946).
4. I. H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage, 1920).
5. Jhr. P. J. van Winter (1895) was van 1939 tot 1965 hoogleraar algemene en vaderlandse geschiedenis van de nieuwe en nieuwste tijd te Groningen.
6. P. C. A. Geyl (1887-1966) was van 1936 tot 1958 hoogleraar geschiedenis te Utrecht. Hij publiceerde o.a. *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (4 dln., Amsterdam, 1930-1937). Geyl hield in 1937 een lezing op een door de Organisatie van Studenten in de Geschiedenis in Nederland te Woudschoten gehouden congres.
7. B. H. Slicher van Bath (1910) is bijzonder hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis van Latijns-Amerika te Leiden, voordien was hij o.m. hoogleraar te Groningen en Wageningen en Rijksarchivaris in Overijssel.
8. B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de Middeleeuwen* (2 dln., Assen 1945) en *Herschreven historie* (Leiden, 1949).
9. L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völker-wanderung. Die Westgermanen* (München, 1934) en I. H. Gosses 'De groote Volksverhuizing', *Tijdschrift voor Geschiedenis* LX (1936) 5-42; ook opgenomen in *Verspreide geschriften*, 83-118.
10. *Ubbo Emmius. (Katalog zur) Ausstellung im Rathaus am Delft, Emden* (Emden, 1977).
11. Ubbo Emmius, *Friesische Geschichte (Rerum Frisicarum historia libri 60). Aus dem Lateinischen übersetzt von E. von Reeken* (6 dln. Frankfurt a/M, 1981).
12. M. P. van Buijtenen, *De grondslag van de Friese vrijheid* (Assen,1953); door Waterbolk onder de titel 'Visie, sage en historie' besproken in *It Beaken. Tydskrift fan de Fryske Akademy,* XVI (1954) 253-260.
13. *Proeven van Lieuwe van Aitzema 1600-1669. Opstellen, voortgekomen uit een werkcollege onder leiding van Dr. E. H. Waterbolk hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Leeuwarden, 1970).
14. 'Jaarrede voorzitter Nederlands Historisch Genootschap Utrecht 26 oktober 1979', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCV (1980) 242-247.
15. J. J. Spahr van der Hoek en O. Postma, *Geschiedenis van de Friese Landbouw* (2 dln., Drachten, 1952); in 1953 bekroond met de J. Halbertsmaprijs.
16. *De Vrije Fries,* LX (1980), waarin o.m. waren opgenomen J. J. Kalma, 'Bij een spotdicht van de jonge Troelstra' (86-96) en S. Sybrandy, 'De Catechismus fan Karel Roorda' (97-102).
17. De Groninger industrieel J. E. Scholten (1849-1918), zoon van W. A. Scholten (1819-1892), de grondlegger van het gelijknamige concern.
18. Waterbolk beluisterde zijn collega A. F. Mellink in een (niet gepubliceerde) lezing voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Van Mellinks hand verscheen eerder 'Het politieke debuut van Mr. P. J. Troelstra (1891-1897)', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIII (1968) 38-58.
19. De schrijver Theun de Vries (1907) werd op 13 juni 1979 benoemd tot eredoctor in de letteren aan de Rijksuniversiteit te Groningen.
19. 'Met Willem Lodewijk aan tafel (17.3.1560-13.7.1620)', opgenomen in *Verspreide opstellen. Aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Amsterdam, 1981) 296-316.
20. Elbertus Leoninus, eig. Elbert de Leeuw (1519/1520-1598), rechtsgeleerde en staatsman; was o.m. hoogleraar te Leuven (1548-1579), kanselier van Gelre (1581) en lid van de Raad van State (1586).
21. O. A. Oppermann (1873-1946) was van 1918 tot 1944 hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis te Utrecht.
22. J. Presser (1899-1970) was leraar en sinds 1948 hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Eigen dracht is fleur en pracht

Geschiedenis van het nieuwe Friese kostuum

Tity de Vries

"O, maar ik lees nu van de vraag naar een *te ontwerpen* historisch fries herenkostuum, dat aan deze en gene "historische" eisen voldoen moet, omdat - dat kostuum er nog niet is. En er *zijn* al proeven en sommige ontwerpsels worden al gedragen. Zodra er een ontwerp aanvaard is, zal dat van stonde aan tot traditie worden uitgeroepen en zal het deel uitmaken van de goddelijke roeping om fries te zijn, dat historische kostuum te dragen".
J. B. Charles, *Volg het spoor terug* (Amsterdam, 1964 [8]) 216.

De Friese klederdracht wordt sinds zeventig jaar niet meer voor alledag gedragen. Onpraktisch, te duur, niet meer modern, dat zijn de argumenten om het Fries kostuum in de kast te laten hangen en alleen bij speciale feestelijke gelegenheden of folkloristische festijnen te voorschijn te halen. De klederdracht is ingeruild voor confectie en steeds wisselende mode.
In het begin van de jaren vijftig blijkt de behoefte aan iets streekeigens nog wel te bestaan. Het nieuwe Friese kostuum wordt gepropageerd als modern, praktisch en voor iedere beurs geschikt. De reacties hierop zijn uitsluitend positief. Anno 1980 is ook dit kostuum verdwenen en weten nog maar enkelen hoe het nieuwe Friese kostuum eruit zag.

De achtergronden van de nieuwe steekdracht

Bij het ontstaan van het nieuwe Friese kostuum zijn twee aspecten van belang geweest: onvrede met de confectiekleding die er voor plattelandsvrouwen te koop was in de na-oorlogse jaren en behoefte om op cultureel gebied het streekeigene meer te benadrukken.
De plattelandsvrouw heeft in de jaren na de Tweede Wereldoorlog vaak grote problemen met het vinden van geschikte kleding. Haar behoefte aan degelijkheid komt niet overeen met het snel wisselende modebeeld; de kwaliteit en de uitvoering van de kleding worden als slecht ervaren en de prijzen vindt ze te hoog. De Bond van Plattelandsvrouwen adviseert in 1949: "Houdt het hoofd koel bij het aanschaffen van nieuwe kleren, trek je van de mode niet veel aan, dan kun je het langst met je kleren doen. Op het platteland maken de kleren de man niet, je blijft wie je bent" [1].
De plattelandsvrouw is op zoek naar kleding die charmant staat en bovendien geschikt is voor het boerenbedrijf. De commercie begint dit probleem ook te erkennen en haakt er op in door modeshows te organiseren voor deze speciale groep vrouwen. De firma H. Blom in Drachten is de eerste die op 15 september 1950 een dergelijke show presenteert en heeft er een enorm succes mee [2]. Begin 1951 volgt de Bond van Plattelandsvrouwen dit voorbeeld door een show van "Goede Kleding" in de Harmonie te Leeuwarden te verzorgen. De Plattelandsvrouwen proberen hierdoor aan te tonen dat zij niet minder keurig gekleed hoeven te gaan dan een vrouw uit de stad. Daarnaast willen ze de smaak op kledinggebied verbeteren en aanwijzingen geven voor een zo goed mogelijke besteding van het kledinggeld. Hun advies: koop eenvoudige, smaakvolle kleding van goede kwaliteit, die een paar jaar mee kan zonder ouderwets te worden. En: het is niet ondegelijk om aandacht aan je uiterlijk te besteden! Het publiek van de shows heeft grote belangstelling voor de getoonde kleding en ac-

cessoires, alleen tegenover make-up staan de vrouwen overwegend afwijzend. Getoond worden o.a. een overall met jakje, diverse schorten en ochtendjurken en slankafkledende, geklede japonnen [3].

Het kledingprobleem van de plattelandsvrouw is sterk verbonden met de plaats die de Friese klederdracht in de loop der tijden in is gaan nemen. Eeuwenlang ging de vrouw (en ook de man) op het Friese platteland gekleed in de streekdracht die weliswaar met de mode meeveranderde, maar toch (ook omdat de mode niet zo snel veranderde als in de twintigste eeuw) vrij stabiel was. Het grondpatroon van het Friese kostuum voor de vrouw bestond uit een rok en jak, aangevuld met schort, schouderdoek of tipdoek en hoofdtooi. Hoe de rok en het jak er uit zagen, hing af van de richtlijnen van de internationale mode en van de rijkdom van de draagster. Het Friese kostuum heeft bijvoorbeeld ook een hoepelrok, een empirestijl en een tournure gekend. Sinds 1860 hebben er geen ingrijpende veranderingen meer plaats gehad in het Friese kostuum. Door economische neergang aan het einde van de vorige eeuw, stijlvermenging en behoefte aan doelmatige kleding moest de Friese kostuummode het veld ruimen voor goedkopere en praktischer kleding. Voor het dagelijks leven gingen streekdracht en toebehoren de kast in en kwamen er alleen op zon- en hoogtijdagen weer uit.

Hoewel het oud-Friese kostuum in de tweede helft van de twintigste eeuw alleen nog in het museum en bij enkele particulieren te vinden is, wordt de streekdracht toch nog gezien als het toppunt van stijlvolle gratie, die iedere vrouw goed staat [4]. Vooral bij speciale gelegenheden leeft er sterk de behoefte om de provincie Friesland te vertegenwoordigen in eigen kostuum.

In het begin van de vijftiger jaren toont mevrouw V. Münch-Zwagerman, lerares aan landbouwhuishoudscholen en redactrice van het blad *Het Landbouwhuishouden* zich een voorstandster van het behoud van de klederdracht. Zij ziet de klederdracht als "kleding die waardigheid en rust geeft aan de mens die hem draagt, hem wijdt aan een gemeenschap, maar tevens zijn persoonlijkheid accentueert". Zij noemt als oorzaak van het verdwijnen van de klederdracht de veranderingen die de techniek teweeg gebracht heeft, waardoor er groter contact tussen verschillende bevolkingsgroepen mogelijk werd en de rust en beslotenheid van de plattelandsgemeente doorbroken. De kleding veranderde daardoor steeds sneller, de dracht werd afgelegd en massa dreigde op het platteland in de plaats te komen van gemeenschap, en confectie in de plaats van het cultuurbezit der klederdrachten. Ieder mens heeft kleding nodig die bij hem past, en zo zal het platteland terug moeten keren naar een klederdracht. "Wie oogsten wil, moet zaaien. Wie kiest dan niet het beste zaad dat bij de akker past?" [5]

Deze bezorgdheid om het cultuurbezit van het platteland leeft niet alleen in Friesland, maar ook op Europees niveau. In oktober 1950 komt de Europese Landbouw Federatie in Straatsburg bijeen om richtlijnen voor de plattelandscultuur aan te geven. De Federatie noemt als kern van het probleem dat de moderne tijd het platteland veel voordelen bezorgd heeft op materieel gebied, maar weinig op cultureel gebied. Het advies aan het Europese platteland luidt dat de plattelandsbevolking weer "eigen levensvormen moet gaan zoeken, ontwikkelen en versterken" [6]. Deze levensvormen

moeten gezocht worden in de rijke boerentraditie, maar moeten ook in overeenstemming zijn met moderne opvattingen. Concreet betekent dit de handhaving van eigen taal of dialect, het bevorderen van volksliederenzang, van toneel, van gebruiken en gewoonten met een speciaal plattelandskarakter in sport, muziek en ontspanning. De volksdans moet weer opnieuw in het leven geroepen of bevorderd worden en de eigen bouwtradities moeten gehandhaaft blijven. Tenslotte moet er gestreefd worden naar goede, eigen plattelandsmeubels en woninginrichting, moet de volkskunst gestimuleerd worden en moet het dragen van traditionele kleding, aangepast aan de moderne tijd, weer in ere hersteld worden. Met betrekking tot dit laatste punt wijst de Federatie op Zwitserland, Zweden en Oostenrijk waar de streekdracht nog steeds in hoog aanzien staat, hoewel ze aangepast is aan de moderne tijd. Deze herleving van kledingtradities heeft praktische voordelen (men behoeft niet meer aan de mode mee te doen) en geeft bovendien altijd een mooi en flatteus effect, ongeacht leeftijd en figuur. Maar het belangrijkste is wel dat men door middel van de streekdracht uitdrukt dat men trots is op de streek waar men woont, en op het volk waar men deel van is. In het herleven van de streekdracht ziet de Federatie een bewijs van volkskracht, van een streven om zichzelf te zijn.

Het nieuwe Friese kostuum: streekeigen, charmant en praktisch

Vanuit de bewondering voor het Friese cultuurgoed en de behoefte om dit te behouden, houdt men zich – vooral in kringen van het landbouwhuishoudonderwijs – in het voorjaar van 1950 bezig met de vraag: Hoe kunnen wij in deze tijd het wezenlijke van het streekeigene, van het persoonlijke van de oude volksdrachten behouden, aangepast aan de moderne tijd? Wanneer dat in het buitenland ook kan, waarom in Friesland dan niet? Om een zo breed mogelijk antwoord op deze vraag te krijgen wordt het Comité Nieuw Fries Costuum opgericht, waarin onder andere zitting hebben: J. Ypma-Wynia, lerares landbouwhuishoudschool, G. Faber-Hornstra, directrice van het museum van Franeker, S. J. v.d. Molen, samensteller van een bronnenstudie over het Fries kostuum en J. Kars-Stienstra, modeontwerpster met een speciale belangstelling voor klederdrachten [7]. Dit comité stelt de eisen op waaraan het nieuwe Friese kostuum moet voldoen. Het moet passen bij de levensomstandigheden van de tegenwoordige vrouw ("immers tegenwoordig nemen ook de vrouwen deel aan het maatschappelijke leven, zitten in verenigingen en hebben wat te zeggen" [8]) en dus moet de kleding gemakkelijk om in te bewegen zijn. Lange rokken zijn te lastig en maken bovendien te massief en te breed. Een tweede eis is dat de stof degelijk moet zijn en dat felle kleuren niet gewenst zijn omdat de Friese vrouw immers in het algemeen van haarzelf fris van kleur is en bescheiden van aard. De derde eis is dat het nieuwe kostuum voor alles uiting moet geven aan de volksaard.

Voor de ontwerpster van het nieuwe Friese kostuum, mevrouw Jo Kars, is er naast het behoud van het streekeigene nog een andere reden waarom zij zich vol enthousiasme inzet voor het tot stand komen van een nieuwe Friese klederdracht. Zij maakt zich erg ongerust over het feit dat veel vrouwen en meisjes in hun kleding blijk geven van een "esthetische onwelgevoeglijkheid" [9] die zij wijt

▶
Kostuum voor de jonge vrouw: geruit katoen met tipdoek en schortje van glans batist; "de kleuren mogen vrolijk zijn".

▶▶
Proefshow te Franeker. Rechts: tafzijden avondjapon met tulen tipdoek en schort; links: namiddagkostuum met kanten tipdoek.

aan de mode die vanuit Parijs gedicteerd wordt en die uitgedacht is voor en op hyperslanke mannequins. Ontwerp, stof en kleur van deze mode vindt zij veelal in het geheel niet passen bij het wezen en het figuur van de toekomstige draagster. Daarentegen is iedere vrouw in een klederdracht voor haar een persoonlijkheid. Voor haar is het een duidelijke zaak dat kleding, geïnspireerd op oude drachten, er smaakvol en stijlvol uitziet.
Al voor de oprichting van het Comité Nieuw Fries Costuum heeft zij bedacht aan welke eisen een nieuwe streekdracht zal moeten voldoen; ze heeft ook al schetsen gemaakt. Voor haar is het een duidelijke zaak dat een vrouw zich in de nieuwe dracht op haar gemak moet voelen, hetgeen betekent dat de grondvorm van het kostuum voldoende bewegingsvrijheid moet geven en tevens beschaafd moet blijven. Het kostuum moet gemaakt worden van stoffen die eerlijk en smaakvol zijn en tevens bereikbaar voor iedere beurs. Het geheel moet stijlvol zijn, maar ook flatteus en koket ("daarvoor zijn we nu eenmaal vrouw" [10]). Tenslotte moet in de versiering de mogelijkheid bestaan de persoonlijkheid van de draagster tot uitdrukking te brengen.
Als grondvorm voor haar ontwerp kiest zij het caracojakje met schootje van het achttiende-eeuwse Friese kostuum en een wijde zes-baans rok. De draagster mag zelf de roklengte bepalen, mits zij maar onder de knie blijft. Het in de taille aansluitende jakje heeft een aangeknipte schoot. De hals is hoog rond, laag vierkant of v-vormig uitgeknipt. Vanuit de taille springen enkele of meerdere plooitjes, afhankelijk van het figuur van de draagster en de gebruikte stof: hoe slanker de draagster, hoe meer plooitjes, maar nooit meer dan zes per figuurnaad. De mouw mag kort, driekwart of lang zijn. Aan een driekwartmouw kan een klokstrook gezet worden. Schoudervullingen mogen, maar moeten zeer bescheiden blijven. Op het jakje kan een antieke of nieuwe tipdoek gedragen worden. Een nieuwe tipdoek wordt gemaakt van stof, die met zorg bij het kostuum gekozen wordt. Er zijn twee modellen tipdoeken: één die achter geplooid tegen de hals opstaat en een platvallende doek met twee schoudernaden, die praktischer is onder een man-

Wumkes.nl

tel. Voor de schort kan uit drie modellen gekozen worden: de praktische schort van circa tachtig cm. breed en tien cm. korter dan de rokzoom; het sierschortje, klokkend geknipt en vooral geschikt voor volksdansjurkjes; en het recht sierschortje, dat vooral niet te lang mag zijn [11].
Voor dames boven de veertig vindt mevrouw Kars een dunne, soepel vallende zuiver wollen stof van mooie kwaliteit het meest geschikt. Kunstzijden stoffen worden afgeraden omdat ze maar al te gauw poesmooi staan en minder slank afkleden door het glimmende effect. Voor de tipdoek en schort wordt kant, tulle of voile aangeraden, echter niet in wit, aangezien dames van die leeftijd meestal niet meer de frisse gelaatskleur der jeugd bezitten en de tipdoek het gezicht omlijst en daarop zijn weerschijn geeft. Voorbeelden van goed op elkaar afgestemde kleuren voor deze leeftijdsgroep zijn een zwart kostuum met een zwarte tulle schort en tipdoek met gouddraad doorgestopt; een marineblauw kostuum met zilvergrijze kanten tipdoek en schort of een wijnrood kostuum met écru kanten of voile tipdoek en schort. Jongere vrouwen die het kostuum tevens voor volksdansen willen gebruiken, raadt mevrouw Kars aan een geruite, genopte of gestreepte katoen te nemen of zijden linnen of kreukherstellend linnen. Tipdoek en schortje kunnen gemaakt worden van witte glasbatist of voile. De kleuren mogen vrolijk zijn of zacht pastel [12].
Met name de tipdoek en de schort lenen zich goed voor de versiering van het kostuum. Deze versiering kan bestaan uit een brede rand open naaiwerk, schaduwwerk of borduurwerk in verschillende kleuren en technieken. Het comité ziet het als ideaal dat iedere vrouw voor haar gezin een eigen versiering ontwerpt, die geïnspireerd is op oude en nieuwe volksmotieven. Voor degenen die niet zo creatief zijn, brengt het comité later enkele voorbeelden van motieven in de handel: gestileerde vogeltjes (voor jonge meisjes) en gestileerde bladeren. Sieraden mogen natuurlijk antiek zijn, maar kunnen ook van moderne ontwerpers zijn, mits ze maar sober en voornaam aandoen. Bazaarbroches (lieve poezen, springende herten e.d.) zijn niet passend.
Dit ontwerp wordt goedgekeurd door de rest van het comité. Men besluit het op verschillende manieren uit te werken in een aantal proefkostuums, die aan de Friese bevolking getoond zullen worden om te beoordelen.

Presentatie

Op 21 september 1950 worden de tien proefkostuums gepresenteerd in de Harmonie te Leeuwarden. In de inleiding benadrukt de heer A. Witteveen, architect, dat het hier niet om het lijmen van oude diggels gaat, maar dat er iets geheel nieuws getoond wordt, geïnspireerd op het oude Friese kostuum. Het nieuwe Friese kostuum is een streven tegen de algemene nivellering, ook op kleding gebied, door een persoonlijk en eigen accent. Ook mevrouw Ypma-Wynia legt er nog eens sterk de nadruk op dat het niet gaat om modernisering van het oude, maar dat het comité een geheel nieuw ontwerp voor elke Friese vrouw propageert, van elke leeftijd en uit elk milieu, en dat dit kostuum ook werkelijk bedoeld is als kledingstuk, niet als folkloristisch verkleedobject.
De demonstratie is een groot succes. De kostuums zijn zo afwisselend mogelijk uitgevoerd: daagse drachten, zondagse japonnen

Wumkes.nl

en avondjaponnen in verschillende materialen en kleuren, met verschillende accessoires en sieraden, maar alle gebaseerd op hetzelfde patroon. Na de show wordt de tweehonderd aanwezige vrouwen verzocht hun mening over de grondvorm van het kostuum op een enquêteformulier kenbaar te maken. Slechts twee aanwezigen vinden de grondvorm ongeschikt, 186 zijn ronduit positief over het kostuum. Het overgrote deel van deze 186 antwoordt bovendien dat het van plan is het kostuum ook zelf te gaan dragen [13]. Na aanvraag wordt het kostuum in Franeker, Eestrum, Kollum, Sneek, Poppingawier, Bolsward, Oenkerk en Heerenveen gedemonstreerd en ook daar wordt het met enthousiasme ontvangen.

De reacties in de media

De regionale pers is vol lof. Saskia (pseudoniem van Rie van Rossum, schrijfster van meisjesboeken), die voor de *Leeuwarder Courant* de vrouwenrubriek verzorgt, wijdt onder de kop "Eigen dracht is fleur en pracht" een halve pagina aan deze eerste presentatie van het kostuum. "Saskia's hart ging uit naar een groen linnen jurk voor dagelijkse dracht, met beige linnen tipdoek en schort, beide versierd met kruissteekmotieven; een blauwe moiré japon met schort en tipdoek van effen tulle met opnaaisels en nieuwe sieraden en een bééld van een bleu taft japon met zwarte kanten tipdoek en bijzonder fraaie moderne sieraden. Dit laatste werd door een jong meisje gedragen en zij zag er met haar zilveren haarspang en zilveren avondschoentjes uit om te stelen" [14]. Saskia wil dat het nieuwe Friese kostuum een stuk uit de garderobe van iedere Friese vrouw wordt en dat het niet alleen bij bijzondere gelegenheden gedragen wordt maar ook en vooral in het dagelijks leven. Ook ziet Saskia het nieuwe kostuum als een stimulans voor de Friese kunstnijverheid, voor het landbouwhuishoudonderwijs, voor afdelingen van de plattelandsvrouwenbonden en huishoudelijke cursussen in de stad. Zangkoren en volksdansgroepen kunnen als groep nieuwe kostuums aanschaffen zodat ze een harmonieus geheel vormen. En Friesland kan op internationale vrouwencongressen tevoorschijn kommen in eigen streekdracht, net als de

Ierse, Skandinavische, Zeeuwse, Zwitserse en Franse afgevaardigden.
Enkele weken voor de demonstratie had zij in haar rubriek "Vrouwenpraat" het nieuwe Friese kostuum al aangekondigd. Als voornaamste reden voor het uitsterven van klederdracht als dagelijkse kledij gaf Saskia de onwil van de heren om in streekdracht te lopen, welk gedrag de vrouwen gevolgd hebben. Zij waarschuwt dat het welslagen van de beweging der nieuwe klederdrachten vooral af zal hangen van de mannen; als die er hun goedkeuring aan geven, dan zullen de vrouwen de kostuums ook wel gaan dragen [15]. Maar gelukkig, een mannelijke toeschouwer bij de demonstratie in de Harmonie, is vol lof over de nieuwe dracht.
De recensie van het *Friesch Dagblad* is niet minder positief. De redactie had vóór de demonstratie enkele criteria opgesteld voor de praktische bruikbaarheid van het kostuum: Het moet draagbaar zijn bij sportschoenen, onder een Egyptisch-linnen regenjas en op de fiets; de uitgaansjurk mag geen belemmering zijn om in trein of bus te stappen en behoort de moderne vrouw gratie en charme te geven. De getoonde modellen voldoen alle aan deze criteria. Het *Friesch Dagblad* ziet ongekende mogelijkheden voor een vrouw die twee Friese kostuums heeft en een lade vol verschillende tipdoeken en schorten. Net als een Parisienne kan zij ieder ogenblik van de dag passend gekleed tevoorschijn komen. De schrijfster signaleert: "Veel dames waren nogal huiverig voor de schort. De getoonde schorten leken ons over het algemeen erg aan de grote kant. Voor een huisjapon kan een grote schort wel, maar voor andere gelegenheden moet de schort minder voorschoot dan wel coquet attribuut zijn. Als Friese vrouwen met elkaar vinden we daar wel een oplossing voor [16].
Ook het *Friesch Landbouwblad* (waarin de rubriek "Foar de Frou" verzorgd wordt door de Bond van Plattelandsvrouwen) staat volledig achter het streven van het comité, "mar . . . . . it liket ús it moaist ta dat de tradysje der yn libbet, dus dat de tipdoek wier âld is en it skelkje noch fan beppe" [17]. Het *Landbouwblad* ziet een paar kostuums als meest praktisch om te dragen en hoopt dat de vrouwen in het nieuwe nationale kostuum op de vergaderingen zullen verschijnen. Het *Algemeen Handelsblad* spreekt in bloemrijke bewoordingen zijn waardering uit over het kostuum [18], terwijl de modespecialiste van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* tot de conclusie komt dat het nieuwe Friese kostuum geen "dracht" is, maar een specifiek Friese "mode". Ze voorspelt dat het nieuwe Friese kostuum hoogstens een paar jaar gedragen zal worden, want de mode wisselt snel [19].

Wie draagt er het nieuwe Friese kostuum?

De volgende stap van het comité is de uitgave van een knippatroon in de maten 38 tot en met 48, dat in de handel gebracht wordt door het *Friesch Landbouwblad* voor de prijs van ƒ 1,25. Later komen daar patronen bij voor de bewerking van schort en tipdoek (voor vrouwen die moeite hebben met het zelf ontwerpen van een versiering). Voor de vaststelling van de maten van het knippatroon zijn Friese vrouwen opgemeten, zodat de kans op afwijkingen gering is. In april 1951 zijn er vijfhonderd van deze patronen verkocht.
Maar ondanks de verkochte patronen en het enthousiasme bij de

demonstraties valt het aantal nieuwe Friese kostuums dat gedragen wordt, tegen. Het kostuum wordt gesignaleerd bij de viering van het twintig-jarig bestaan van de Bond van Plattelandsvrouwen te Utrecht op 24 oktober 1950. Een stap in de goede richting is ook het initiatief van de Rauwerder zangvereniging om in gelijke nieuwe Friese kostuums te gaan optreden. Op de Volkshogeschool Stania State te Oenkerk wordt zelfs een weekend georganiseerd om meer met het kostuum vertrouwd te raken en eventuele technische problemen uit de weg te helpen. Toch wordt in het *Friesch Landbouwblad* van 27 april 1951 de cruciale vraag gesteld: Waarom wordt het nieuwe Friese kostuum nog maar zo weinig gedragen? Het antwoord wordt in hetzelfde artikel gegeven: Veel vrouwen vinden het veel te opvallend om in zo'n kostuum te lopen en door iedereen aangestaard te worden. Een oplossing voor dit probleem zou kunnen zijn dat alle vrouwen op 8 mei in het nieuw-Fries naar de algemene vergadering van de Bond van Plattelandsvrouwen gaan. Dan is iedereen van haar verlegenheid af.
Degene die zich het meest bezighoudt met het propageren van het nieuwe Friese kostuum is de ontwerpster, mevrouw Jo Kars. Ze doet dit door lezingen te geven voor plaatselijke afdelingen van vrouwenbonden, op scholen en verder aan iedere vereniging of instelling die dat wil. Is er iemand die een nieuw Fries kostuum wil maken, dan kan ze altijd bij Jo Kars terecht voor advies omtrent stoffen, kleuren en versieringen. Op tentoonstellingen en beurzen zorgt ze ervoor dat ook het nieuwe Friese kostuum getoond wordt. Er zijn mensen die haar eigenzinnig en doordouwerig noemen in haar activiteiten voor het nieuw-Fries, maar ze zorgt er wel voor dat iedereen in Friesland weet wat het is. Vanaf maart 1951 redigeert ze ook een regelmatig verschijnende rubriek op de vrouwenpagina van het *Friesch Landbouwblad* onder de titel "Vragenhoekje nieuw Fries costuum". In deze rubriek komen vragen aan de orde over problemen waar de lezeressen mee te kampen hebben bij de vervaardiging van het nieuwe kostuum. De histori-

Defilé op Soestdijk: "Koningin Juliana herkende de nieuwe Friese kostuums direct".

Wumkes.nl

sche aspecten van de verschillende onderdelen van het kostuum worden op dezelfde vrouwenpagina van het *Friesch Landbouwblad* belicht door mevrouw G. Faber-Hornstra, in de rubriek "Rondom het nieuw Fries costuum".
De deelname van het F.A.F. (Fryske Ambachts- en Folkskunst) aan het defilé op Soestdijk op 30 april 1951 is een belangrijke gebeurtenis voor de propaganda voor het nieuwe Friese kostuum. Jo Kars, die ook aanwezig is, schrijft dat het de delegatie zeer getroffen heeft, dat koningin Juliana de nieuwe Friese kostuums direct herkende. Ook na afloop van het defilé ondervindt de delegatie zeer veel belangstelling van de leden van de hofhouding en andere aanwezigen [20].

In de zomer van 1951 is het wat stil rondom het nieuwe kostuum, althans in de media. Mochten de Friese vrouwen daaruit concluderen dat het nieuw-Fries alweer tot het verleden behoort, dan worden ze daar in november door mevrouw Faber-Hornstra stevig voor op de vingers getikt. Onder de titel "Wie draagt er het nieuwe Fries costuum?" geeft zij een opsomming hoe "het Friese costuum langzaam maar zeker zijn weg vindt in alle lagen van de bevolking in Friesland en ver daar buiten . . . ." Ze heeft het nieuwe kostuum gezien in de schouwburg van Amsterdam, een meisje uit Zaandam dat voor een jaar in de Verenigde Staten gaat studeren, wil een nieuw Fries kostuum meenemen, een koor van acht meisjes in Franeker heeft zich in het nieuw-Fries gestoken en een bezoekster uit de Verenigde Staten met Friese ouders reist naar California terug met een patroon van het nieuwe kostuum in haar koffer. Met deze voorbeelden probeert mevrouw Faber aan te tonen dat het nieuw-Fries er wel in komt, maar dat het langzaam gaat, zoals alle goede dingen [21].

Prins Bernhard en het nieuwe Friese kostuum op een keuring van het Fries Rundvee Stamboek (1954).

In de winter van 1951/1952 is de voornaamste activiteit van het Comité Nieuw Fries Costuum het geven van voorlichting aan particulieren en leraressen van (landbouw)huishoudscholen. Daarnaast leent het comité etalagemateriaal uit aan winkeliers die stoffen verkopen en neemt het deel aan enkele demonstraties van oude en nieuwe Friese kostuums op tentoonstellingen en krite-jubileums. Het comité verleent assistentie aan jonge vrouwen die naar de Verenigde Staten gaan om daar te trouwen en dit als "folslein frysk breidtsje" willen doen. Geëmigreerde Friezen in Canada die de dracht op hoogtijdagen willen dragen, krijgen een patroon toegestuurd.

De hoofdtooi en het herenkostuum

Het nieuwe Friese kostuum wordt weer enigszins actueel wanneer het comité eind juni 1952 een prijsvraag uitschrijft voor een verantwoorde hoofdtooi. Tot nu toe was nog geen overeenstemming bereikt over wat nu een passende hoofdbedekking moest zijn: Een haarspang met een klein strookje, een kapje met of zonder strook, of een meer hoedachtige bedekking? Dit probleem wordt nog bemoeilijkt door de haardracht van de moderne plattelandsvrouw, die zich er niet meer voor leent om onder een muts gestopt te worden.
Het comité stelt twee eisen aan het ontwerp. Het moet passen bij het nieuwe Friese kostuum en de vorm moet historisch verantwoord zijn. Iedereen mag aan de prijsvraag meedoen en voor de beste inzending wordt ƒ 25,– ter beschikking gesteld. De jury bestaat uit T. Castelein-van der Hem, G. Faber-Hornstra, J. Kars-Stienstra, A. van der Minne-Buma, gespecialiseerd in de Friese taal en letterkunde, F. Sixma baron van Heemstra, kenner van de klederdracht van Hindeloopen, en A. Wassenbergh, kunsthistoricus en directeur van het Fries Museum. Er komen twintig inzendingen binnen. Als beste hoofdtooi wordt gekozen het ontwerp "Sljuchtwei" van mej. H. C. ter Poorten uit Sneek, dat vooral geschikt geacht wordt voor hoogtijdagen en als bruidsdracht [22].

In augustus van 1952 wordt het herenkostuum van de nieuwe Friese dracht gepresenteerd. Hoewel een dracht pas volledig is wanneer zowel man als vrouw een kostuum met een streekeigen karakter dragen, ziet mevrouw Kars heel goed dat het moeilijker wordt de Friese mannen een kostuum te laten dragen dan de vrouwen. Immers: "de vrouwen hebben nu eenmaal allen in zich een zekere coquetterie waardoor zij veel gemakkelijker er toe te brengen zijn iets aan te trekken dat afwijkt van het algemeen gangbare, mits dit hun maar goed kleedt". Maar omdat mannen dit element van coquetterie missen, zal bij de mannen de historische basis van de streekdracht de doorslag moeten geven. Bovendien is dit kostuum alleen door een goede kleermaker te maken, waardoor het nogal duur wordt. De beide eerste proefkostuums kosten ƒ 325,– per stuk [23].
Het herenkostuum bestaat uit een jas zonder revers, een geborduurd vest, een das, een kuitbroek en een hoed. De jas is laag uitgesneden en heeft een hoogopknipte hals. Hij wordt gesloten door middel van twee knopen die met een lus met elkaar verbonden worden. Het overhemd heeft een vaste boord en wijde mou-

Wumkes.nl

Tetman en Jarich de Vries met vrouwen en kinderen in het nieuw-Fries.

wen. De das moet liefst van zijde of wol gemaakt worden en op een speciale manier met een lus gevouwen worden. Het borduursel van vest en das is ontleend aan oude volksmotieven of nieuw ontworpen. De hoed wordt van dezelfde stof als het vest gemaakt en heeft een doorgestikte rand.
Het herenkostuum krijgt veel publiciteit wanneer het Selskip Tetman de Vries zijn programma gaat presenteren in het nieuw-Fries. Maar verder zijn er maar weinig heren die zichzelf een nieuw-Fries kostuum laten aanmeten.

Conclusie

In het begin van de vijftiger jaren signaleert een aantal mensen de dreigende verdwijning van het streekeigene in Frieslands culturele leven met de komst van "de moderne tijd". Een van de mogelijkheden om dat te voorkomen is de invoering van een nieuwe streekdracht, die wel aangepast is aan moderne kledingeisen maar waarin het streekeigene toch duidelijk naar voren komt. Een nieuwe streekdracht zal bovendien het kledingprobleem van de plattelandsvrouw oplossen.
Voor de uitvoering van dit idee wordt het Comité Nieuw Fries Costuum opgericht. De eerste kostuums kunnen een half jaar later al getoond worden aan het publiek, dat vol lof en enthousiasme is. Maar daar blijft het grotendeels bij. Mevrouw Jo Kars, de ontwerpster, zet zich geheel in voor het propageren van het kostuum, de dagbladen zijn positief en er wordt regelmatig aandacht aan het kostuum geschonken in het *Friesch Landbouwblad*. Maar de nieuwe dracht wordt weinig gesignaleerd.
Na het overlijden van mevrouw Kars in 1966 wordt het nieuwe Friese kostuum ook zelden meer getoond op tentoonstellingen of folkloristische evenementen. Het streven van het comité om een nieuwe streekdracht te creëren, is mislukt. Alleen enkele volksdansgroepen (bijv. de Skotsploech van Bergum) dragen het kostuum nog. Een duidelijke reden voor dit mislukken is niet te geven. Het idee voor een nieuw kostuum, ontstaan bij een kleine

groep mensen, had aan moeten slaan bij de Friese bevolking. Dat is niet gebeurd. Men vond het kostuum mooi, maar het ging blijkbaar te ver om het zelf te dragen. Te duur, niet praktisch of te opvallend? Het valt niet met zekerheid te zeggen. Het verbeterde aanbod van geschikte confectiekleding zal ongetwijfeld ook een rol hebben gespeeld. De Friese vrouw had geen enkele noodzaak om in het nieuw-Fries te gaan lopen. Zo is het nieuwe Friese kostuum een zaak van enkelen gebleven.

Noten

1. *Friesch Landbouwblad*, 8 april 1949.
2. *Friesch Dagblad*, 16 september 1950.
3. *Leeuwarder Courant*, 20 februari 1951.
4. *Friesch Dagblad*, 16 september 1950.
5. *Friesch Landbouwblad*, 23 maart 1951.
6. *Friesch Landbouwblad*, 27 oktober 1950.
7. Er bestaat geen officiële ledenlijst van het comité. Deze opgave is afkomstig van A. Verwey-Kars.
8. *Friesch Landbouwblad*, 22 december 1950.
9. J. Kars-Stienstra, *Toelichting bij het nieuwe Friese costuum (z.pl., z.j.); tekst van een lezing.*
10. *Ibidem.*
11. Uit de toelichting bij het knippatroon (1950).
12. *Friesch Landbouwblad*, 30 maart 1951.
13. *Leeuwarder Courant*, 22 september 1950.
14. *Ibidem.*
15. *Leeuwarder Courant*, 9 september 1950.
16. *Friesch Dagblad*, 23 september 1950.
17. *Friesch Landbouwblad*, 27 september 1950.
18. Geciteerd in *Friesch Dagblad*, 28 september 1950.
19. Geciteerd in *Friesch Dagblad*, 10 oktober 1950.
20. *Friesch Landbouwblad*, 4 mei 1951.
21. *Friesch Landbouwblad*, 9 november 1951.
22. *Friesch Dagblad*, 1 november 1952.
23. *Friesch Landbouwblad*, 29 augustus 1952.

Wumkes.nl

Onderzoek naar de resten van een middeleeuwse "stinswier" onder Zweins

G. P. Alders en
E. Kramer

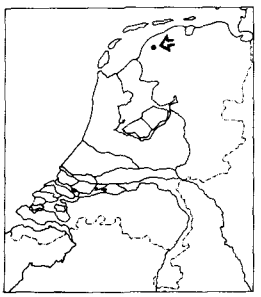

Afb. 1: Zweins.

1. Inleiding

Tijdens de aanleg van Rijksweg 9, tussen Leeuwarden en Harlingen, werd bij het graven van de noordelijke bermsloot een drietal terpen in de flank aangesneden. Op 25 maart 1981 lichtte de heer F. de Haan, projectleider bij Rijkswaterstaat, het Fries Museum in over vondsten die uitvoerder J. H. Droogsma had gedaan bij de westelijke terp *(afb. 2, nr. 5)* in Franekeradeel. Bij een eerste verkenning tekenden zich in de taluds van deze bermsloot inderdaad de donkere vullingen van sloten of grachten af.
Nadat de zuidelijke bermsloot gegraven was, werd ook daar een verkenning uitgevoerd. Er kwam echter niets van middeleeuwse origine tevoorschijn. Tenslotte werd het wegcunet tussen de bermsloten uitgegraven en in het hieronder ontstane vlak tekenden zich enkele puinbanen af die een groot vierkant leken te omsluiten. Omdat de vondsten hier zuiver middeleeuws waren, zonder bijmenging uit latere tijd, was het van belang, de grondsporen nader te onderzoeken voordat ze door de aanleg van Rijksweg 9 onbereikbaar zouden worden.
Na de eerste verkenningen op 30 maart en 13 april werd het onderzoek daadwerkelijk ter hand genomen op 20 mei 1981. Op 13 juli werd het onderzoek beëindigd, terwijl nog op 29 juli een opmeting werd verricht van de grachtvullingen, die zichtbaar waren in de taluds van de noordelijke bermsloot.
Bij het onderzoek werden wij geassisteerd door de heren G. F. Stapel uit Heerenveen, P. Ashcroft uit Leeuwarden en A. Ligthart uit Sneek. Voor discussie te velde en/of lezing van het manuscript zijn wij erkentelijkheid verschuldigd jegens prof. dr. H. T. Waterbolk en drs. J. W. Boersma.

2. Ligging

De middeleeuwse puinsporen en grachtvullingen lagen ten zuiden van een terp (zie *afb. 2, nr. 5*, bij pijl). Van het oppervlak van deze terp werd een groot aantal ceramiekscherven verzameld, voornamelijk "streepband-ceramiek", te dateren in de periode van ca. 200 vóór Chr. tot 50 na Chr. Enkele fragmenten "Badorf- en Pingsdorf-ceramiek" wijzen op bewoning van de terp in de Karolingische periode en iets later. Ook de terp ten oosten hiervan *(afb. 2, nr. 6)* leverde ceramiek uit het begin van de jaartelling op.
Ten oosten van deze groep terpen ligt het langgerekte dorp Schingen, waarvan de kerk op een terp staat *(afb. 2, nr. 9)*. Het dorp strekt zich ver naar het westen uit. Het laatste huis staat direct ten zuiden van terp nr. 6, zodat de terpen 4 t/m 7 organisch één geheel lijken te vormen met het dorp Schingen.
Ongeveer 150 m ten westen van het onderzochte terrein stond tot voor kort een boerderij die op de kaart van Franekeradeel van Eekhoff uit 1852 wordt afgebeeld, maar op die van Schotanus uit 1693 nog ontbreekt. In het wegcunet bevonden zich de funderingen van deze boerderij, die niet ouder zijn dan de achttiende eeuw. Enkele grote middeleeuwse bakstenen aldaar zijn vermoedelijk afkomstig van het door ons onderzochte terrein. Omdat er zo'n groot verschil in datering bestaat, is enig verband met het onderzochte bouwwerk uitgesloten. Schotanus geeft nog een in dit verband belangwekkend detail. Op zijn kaart van Franekeradeel uit 1693

Wumkes.nl

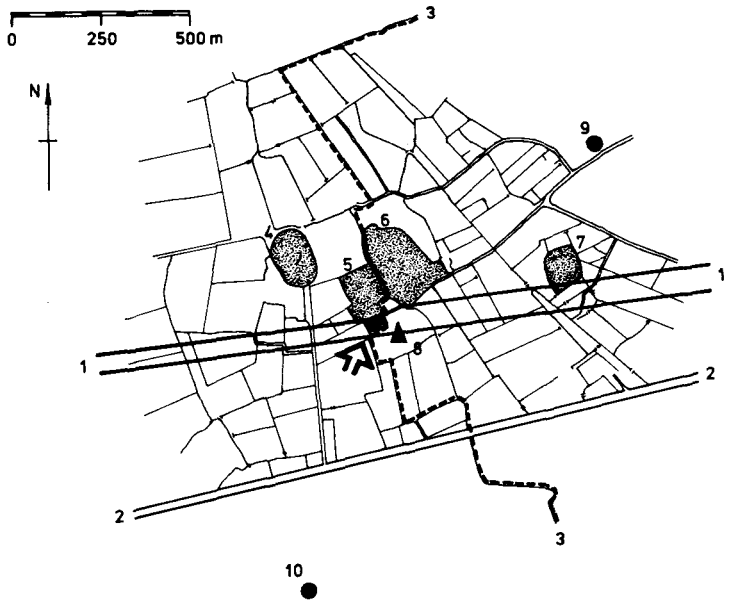

Afb. 2: De ligging van het onderzochte terrein bij Zweins. 1-tracé Rijksweg 9, 2-huidige weg Leeuwarden-Franeker, 3-grens Franekeradeel/Menaldumadeel, 10-dorpskern Zweins, 4 t/m 9-zie tekst.

staat ten oosten van het door ons onderzochte perceel een sterretje (in de gemeente Menaldumadeel). Met dit symbool worden "vervallen en vernietigde plaatsen" aangeduid (op *afb. 2, nr. 8* aangeduid met een driehoekje). Mogelijk was in de zeventiende eeuw nog bij benadering bekend, waar zich de resten van zo'n "plaats" hadden bevonden.

3. Het onderzoek

Op 20 mei 1981 werd begonnen met het onderzoek van de grondsporen die zich in het cunet vertoonden. Om enig inzicht te krijgen in de aard van de puinbanen, werd een sleuf gegraven en wel dwars op de puinbanen (*afb 3, werkput nr. 1).* Toen zich hierin ten zuiden van de puinbaan een grachtvulling aftekende, werd deze sleuf verlengd en het profiel van de oostelijke wand opgetekend *(profiel C, afb. 4).* Teleurstellend was dat de grachtvulling nauwelijks vondsten opleverde. De gracht bleek ingegraven te zijn in een ondergrond van zeer zandige klei. De vulling zelf bestond uit een donkere massa met daarboven een dikke laag grijze klei. In het midden van het door de puinbaan gevormde vierkant werd het onderstuk van een ronde waterput ontdekt, die zonder bemanteling in de klei was uitgegraven. Onderin de put lagen enkele ceramiekscherven (waaronder veertiende-eeuws steengoed), metaalresten en sterk verkoolde ronde stukken hout. De rest van de put was opgevuld met baksteenpuin *(afb. 3, nr. 2).*
Tegen de cunetrand tekenden zich de grondsporen af tot op grotere hoogte dan in het cunet. Hiervan werden de profielen A en B opgetekend. Bij B werd tevens een profielsleuf *(werkput nr. 3)* in de grachtvulling uitgegraven. Uit deze put kwamen meer vondsten tevoorschijn dan uit de putten 1 en 2.
Aangezien het geringe aantal vondsten uit de werkputten 1 en 3

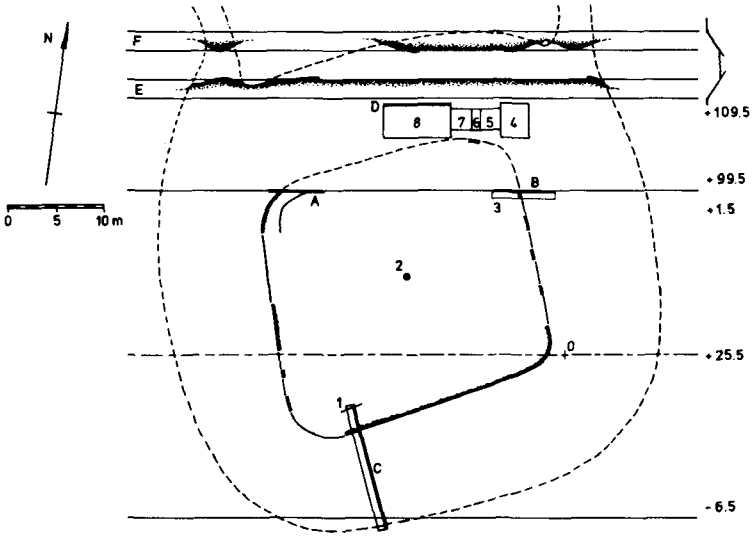

Afb. 3: De opgravingsputten, profielen en belangrijkste grondsporen. De vette lijn geeft het beloop van het puinspoor aan; met de streeplijn is het veronderstelde grachtenpatroon aangeduid. 1 t/m 8 opgravingsputten. A t/m F profielen.

evenwel in geen verhouding stond tot die uit de bermsloot, werd besloten om in de berm een aantal werkputten te graven. Rijkswaterstaat was behulpzaam bij het verwijderen van de bovengrond. Het merendeel van het door ons afgebeelde materiaal is dan ook afkomstig uit de werkputten 4 t/m 8 in de noordelijke berm. (Ter weerszijden was geen mogelijkheid tot verdere uitbreiding; hier lagen de metershoge storthopen uit het cunet.)

4. De grondsporen

4.1. Het vlak. Op de cunetbodem tekende zich een groot onregelmatig vierkant af, omsloten door een puinbaan. Dit vierkant mat ca. 27 x 27 m. De onregelmatigheid zal versterkt zijn door de bolle vorm van het cunet, waardoor het puin niet zuiver horizontaal werd doorsneden. Op *afbeelding 3* is te zien waar deze puinbaan duidelijk viel waar te nemen. Precies in het midden bevond zich de waterput. Het wekte eerst enige verbazing dat er wel los puin gevonden werd, maar geen fundament. We moeten aannemen dat het bouwwerk dat hier stond, op een kunstmatige hoogte was geplaatst en derhalve niet diep genoeg gefundeerd om sporen daarvan (of uitbraaksleuven) in de ondergrond achter te laten. De waterput en het puin bewijzen genoegzaam dat er ooit een stenen bouwwerk aanwezig was dat rondom volledig van een gracht voorzien moet zijn geweest.

4.2. De profielen. Profiel C is voor ons betoog het belangrijkst, want het toont de ringgracht in zijn volle breedte. De oorspronkelijke maaiveldhoogte vinden we nog juist terug (uiterst links op *afbeelding 4*); het vierkant binnen de gracht had een afmeting van 22 x 22 m. De gracht is ingegraven in een pakket zandige klei; de breedte is bovenin bijna twaalf meter en de diepte in het midden ca. anderhalve meter. Aan de vegetatiebandjes links, vlak boven de grachtbodem is de oeverbegroeiing te herkennen die nog juist

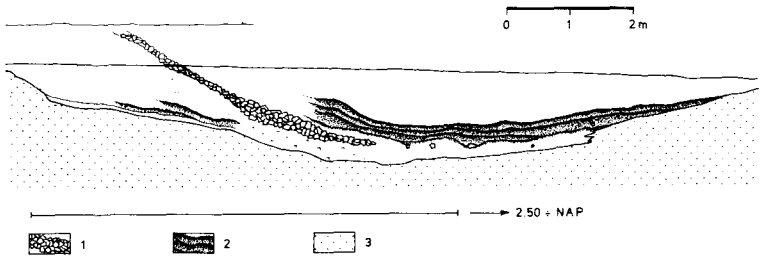

Afb. 4: Profiel C, oostelijke wand van werkput 1. 1-baksteenpuin, 2-donkere grachtvulling met vegetatiebandjes, 3-zeer zandige klei.

in het water gestaan zal hebben. Bovendien was de zandige ondergrond verkleurd op die plaatsen waar er water boven heeft gestaan. Uitgaande van deze gegevens valt te berekenen dat het waterhoudende deel van de gracht minstens acht meter breed geweest moet zijn en dat er op het diepste punt bijna een meter water stond.

Vóór de afbraak van het stenen bouwwerk werd eerst een deel van de opgeworpen hoogte teruggestort in de gracht. Dit zien we op het profiel terug op de grachtbodem, waar deze laag erg slibachtig aandoet, en vooral links, op het binnentalud van de gracht. Bovenop deze grachtopvullingen ligt een puinmantel, die hier en daar vrijwel ontbreekt, maar ter plaatse van het profiel vrij dik is. In de puinmantel werden vrijwel uitsluitend *fragmenten* van bakstenen gevonden. Men zal de heel gebleven exemplaren hebben schoongemaakt en afgevoerd, om ze elders te gebruiken. Na de afbraak van het stenen bouwwerk blijft de gracht nog even open liggen. Er ontwikkelt zich een rijke plantenvegetatie, zodat we mogen aannemen dat er nog maar weinig water in de gracht stond. Bovendien stort men nu allerlei afval in de gracht, vooral in dat gedeelte waar zich nu de noordelijke berm en bermsloot bevinden. De laatste fase van het dichtraken van de gracht wordt gevormd door een dik pakket bovenop de donkere grachtvulling, waardoor de gracht definitief verdwijnt. We mogen aannemen dat deze grond afkomstig is van de hoogte binnen de gracht, zodat daarmee de grond weer terug was op de plaats waar hij oorspronkelijk vandaan kwam.

Op de tekening van profiel C is links bovenaan het beloop van de puinmantel aangegeven, zoals dat viel op te maken uit de profielen A en B. De profielen E en F zijn op *afbeelding 3* getekend (zoals ze van bovenaf te zien zouden zijn). Behalve de brede gracht rond het stenen bouwwerk, vertonen deze profielen nog twee smalle grachten (of sloten). Deze takken ten oosten en ten westen van de brede gracht af en lopen in noordelijke richting. Het is zeer wel mogelijk dat deze grachten een destijds eveneens bewoond gedeelte omsluiten.

5. De vondsten

5.1. Ceramiek. De ceramiek is te verdelen in twee groepen: de met de hand gevormde ceramiek en de op de schijf gedraaide ceramiek. De eerste groep is in Zweins het sterkst vertegenwoordigd. Het betreft voornamelijk kogelpotvormen. De tweede groep is ten dele uit het buitenland afkomstig (steengoed). Het is vooral deze ce-

ramiek die voor een goede datering moet gaan zorgen. Een moeilijkheid is dat de vondsten van Zweins niet vergeleken kunnen worden met die van andere vindplaatsen in Friesland. Er zijn geen publikaties verschenen waarin dergelijke vondsten worden behandeld. Alleen van Staveren zijn enkele ceramieksoorten besproken[1].

5.1.1. Met de hand gevormde ceramiek. Tussen de middeleeuwse vondsten bevonden zich enkele fragmenten van *streepband-aardewerk*, dat gedateerd kan worden rond het begin van de jaartelling. Het is duidelijk dat deze vondsten in de middeleeuwen in de gracht terecht zijn gekomen en uit de naburige terp afkomstig zijn. Een tweetal voorwerpen van zachtgebakken ceramiek (groenige kleur) is nogal afwijkend *(afb. 6, vondstnr. 82)*. Het betreft hier een bakje en een bekertje met oor en drie pootjes (waarvan er nu één is afgebroken). De aard van het baksel vertoont overeenkomst met de ongare middeleeuwse baksteenfragmenten, die ook in Zweins werden gevonden. Het oor en de drie pootjes zijn middeleeuwse kenmerken, zodat we voorlopig geneigd zijn deze voorwerpen in dezelfde periode te plaatsen als de overige middeleeuwse vondsten.
De grootste groep ceramiekvondsten bestaat uit fragmenten van zogenaamde kogel- of bolpotten. Renaud deelt dit soort aardewerk in bij het "blauwgrijs" aardewerk[2], maar we zouden deze laatste naam liever gereserveerd willen zien voor het straks te behandelen hoogwaardige op de schijf vervaardigde aardewerk, dat meestal klinkend hard gebakken is. De kogelpotten zijn nauwelijks blauwgrijs te noemen, eerder zwartgrijs. We zullen ze hier verder aanduiden als *grijs aardewerk*. Verreweg de meeste fragmenten hiervan vertonen krassen die zijn ontstaan doordat de wanden met een borste[1] zijn bewerkt. Deze krassen kunnen zeer fijn tot zeer grof zijn en worden "borstelstreekpatroon" genoemd. Deze "versiering" wordt voor het eerst toegepast in de dertiende eeuw en verdwijnt pas in de tweede helft van de veertiende eeuw[3]. De fragmenten grijze waar, die het borstelstreekpatroon niet vertoonden, betroffen ofwel randfragmenten, ofwel fragmenten van een schaalvormige steelpan met bolle bodem. Renaud vond dit model steelpan tezamen met "Pingsdorf"scherven uit de twaalfde eeuw[4].
Van dergelijke steelpannen is een fragment hier afgebeeld *(afb. 5, vondstnr. 31)*. Geen van de te Zweins gevonden fragmenten van steelpannen van grijs aardewerk vertoonde het borstelstreekpatroon. Om te zien of dit toeval was werden alle in het depot van het Fries Museum aanwezige exemplaren (vijftien stuks) bekeken. Er was er één die een geborstelde wand bezat, zodat dit inderdaad tot de uitzonderingen lijkt te behoren.
De randen van de kogelpotten vertonen een grote variatie. Er zijn enkele groepen in te herkennen *(afb. 8)*. Hoewel er nog geen sluitende typologie bestaat, is het wel duidelijk dat er ook in deze latere periode nog kogelpotten voorkomen met een zwak uitlopende rand, zonder profilering. Het is dan ook niet zonder gevaar om aan dergelijke eenvoudige randtypen een vroegere datering te verbinden. Tenslotte kan nog worden opgemerkt, dat vrijwel alle randen van de door ons gevonden kogelpotten nagedraaid zijn; tevens was een deel van deze kogelpotten voorzien van een standring. Het grijze aardewerk kan in kleur sterk variëren: van lichtbruinrose tot donkergrijs.
Van het echte *Paffrath-aardewerk*, dat grijs-wit op de breuk is, een

Wunkeraal

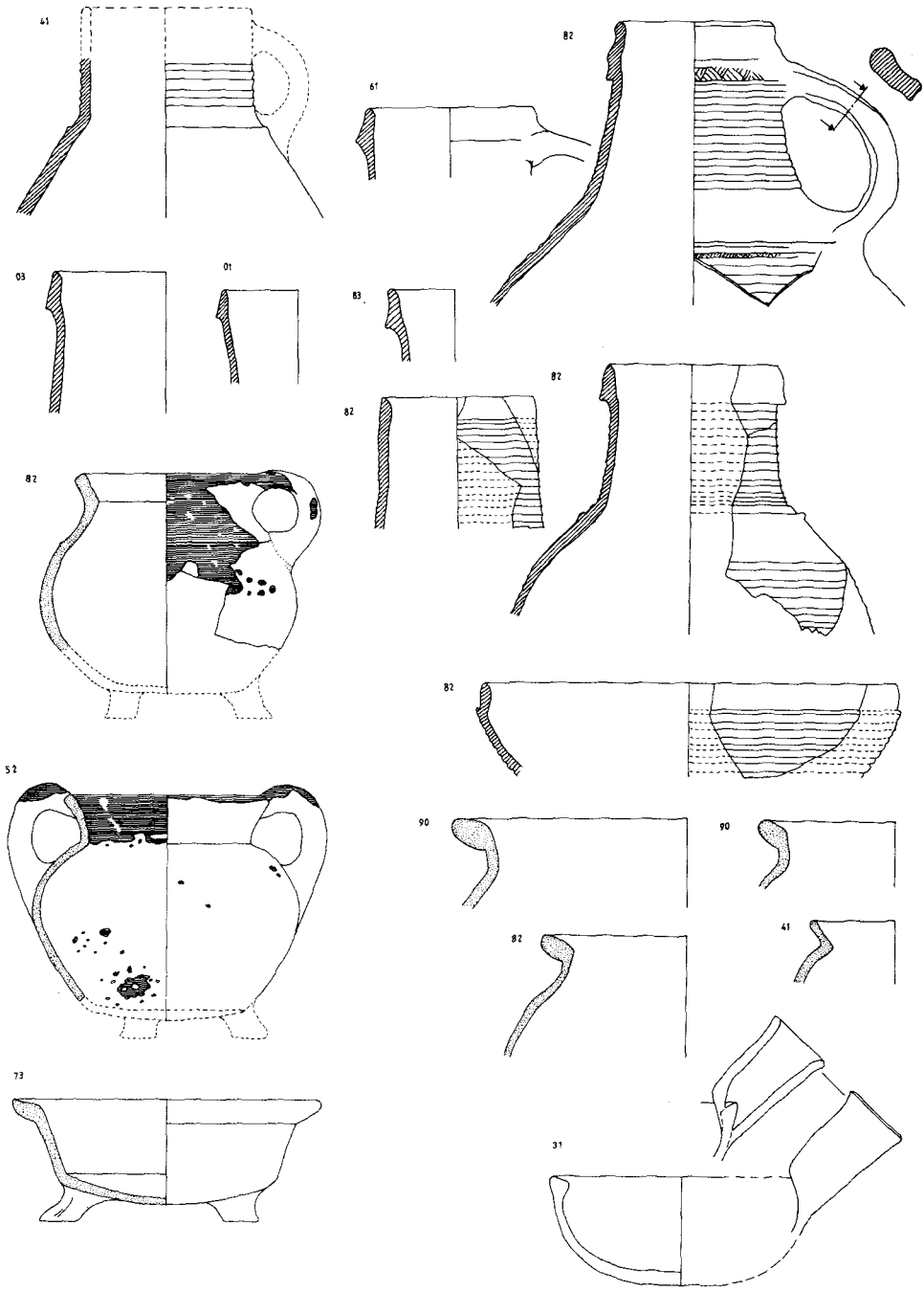

Afb. 5: Schuin gearceerd-steengoed, gestippeld-rood aardewerk, ongekleurd-grijze waar (schaal 1 : 4).

schilferige structuur heeft en een staalblauwe glans vertoont, zijn in Zweins slechts enkele kleine wandfragmenten gevonden. Groter is een groep die daar op lijkt. Ook die groep is handgevormd, heeft altijd een nagedraaide rand en nooit een borstelstreekpatroon. Dit aardewerk is eveneens hardgebakken en schilferig maar meestal grof verschraald terwijl de kleur soms uitgesproken geel-oranje kan zijn. Van Es en Verwers dateren het Paffrath-aardewerk en de Paffrath-achtige ceramiek voor Nederland in de late twaalfde en vroege dertiende eeuw[5].

5.1.2. Op de schijf gedraaide ceramiek. Een groep die direct aansluit bij die van het bovenbehandelde grijze aardewerk, is die van het *blauwgrijze aardewerk.* Bij deze laatste soort is de kogelpotvorm meestal afwezig, terwijl ook het borstelstreekpatroon ontbreekt. Blauwgrijs aardewerk is op de schijf gedraaid en (meestal klinkend hard) reducerend gebakken. Het werd ook vervaardigd in Midden- en West-Nederland (o.a. Aardenburg en Utrecht), maar er zijn tot nu toe geen aanwijzingen gevonden voor een produktieplaats in Friesland[6]. Een opvallend produkt is een klein kommetje met oor en drie pootjes *(afb. 6, vondstnr. 53.4).* De pootjes ontbraken, maar de aanzetten daarvan waren nog aanwezig. Voor zover bekend is dit het eerste exemplaar dat in Friesland gevonden is. De datering van de blauwgrijze ceramiek levert geen problemen op. Enerzijds is deze ceramiek-soort te hoog ontwikkeld om veel ouder te zijn dan de veertiende eeuw, anderzijds eindigt de produktie van blauwgrijs aardewerk in het begin van de vijftiende eeuw. We kunnen het blauwgrijze aardewerk uit Zweins dateren in de veertiende eeuw.
Het *rode-aardewerk* is in feite blauwgrijs aardewerk dat niet reducerend, maar oxyderend gebakken werd. Er zijn in Zweins twee groepen rood aardewerk te onderscheiden. De ene groep lijkt vormen te bezitten die overeenkomsten vertonen met de kogelpot *(afb. 5, vondstnrs. 82 en 90).* Dit aardewerk is donkerrood van kleur en ongeglazuurd. Het zal eerder in de dertiende dan in de veertiende eeuw thuishoren. De andere groep heeft een helderrode kleur, vertoont een grote verscheidenheid aan vormen en is meestal voorzien van loodglazuur, variërend van enkele spatjes tot een volledig geglazuurde binnenkant. Deze soort zal voornamelijk in de veertiende eeuw thuishoren. Belangrijk zijn de fragmenten van een grape *(afb. 5, vondstnr. 52)* en van een kookkan *(afb. 5. vondstnr. 82).* De bodems ontbreken, maar het is bekend dat dit soort potten drie pootjes bezat. Ook van de platte pan die de steelpan van grijs aardewerk verdringt, vonden we fragmenten waarvan er één zelfs gereconstrueerd kan worden tot een komvorm met drie poten *(afb. 5, vondstnr. 73).* Mogelijk betreft het hier een "kromstaart" die een krom handvat bezat[7].
Het veertiende-eeuwse *steengoed* bezit vaak een rechte gladde rand en is soms voorzien van zoutglazuur. Het gladwandige grijze materiaal uit Siegburg schijnt al voor het midden van de veertiende eeuw geproduceerd te zijn[8]. Overigens dient te worden opgemerkt, dat er geen steengoed gevonden is, dat met zekerheid nà 1400 gedateerd moet worden. Enkele vormen worden teruggevonden in de vormtafels van Siegburg[9].
Resumerend kunnen we over de datering van de ceramiek het volgende zeggen: Afgezien van een verdwaald stukje "streepband-

Wumkes.nl

aardewerk", dateren de vroegste vondsten nog uit de twaalfde eeuw ("Pingsdorf"), mogelijk uit het eind daarvan. De jongste vondsten dateren van rond het jaar 1400, terwijl jongere vondsten geheel ontbreken. De gehele groep vondsten dateert dus uit de periode van ongeveer het einde van de twaalfde eeuw tot het eind van de veertiende eeuw; het is een gesloten vondstgroep. Hierdoor kan er bijzondere waarde worden toegekend aan de minder goed te dateren vondsten, zoals de grijze waar, het hout, leer, de beenderen, bouwmateriaal, barnsteen, metaal en vensterglas; een aantal vondstgroepen is nog in bewerking (beenderen, metaal, glas en natuursteen).

5.2. Bouwmateriaal. Het belangrijkste bouwmateriaal was bij het onderzochte terrein ongetwijfeld de baksteen; hiervan zijn tientallen fragmenten gevonden. De talloze kromme en volkomen vervormde "misbaksels" bewijzen, evenals de ongare baksteenbrokken dat de stenen ter plaatse gebakken zijn. Misbak was onverkoopbaar en werd (vanwege het grote gewicht) op de plaats van produktie uitgesorteerd. De resten van de "loegenoven", waarin de stenen gebakken moeten zijn, werden echter niet teruggevonden. De afmetingen van de baksteenfragmenten liepen nogal uiteen. De breedte varieerde van 13.5 tot 16.5 cm, de dikte van 7.5 tot 10.5 cm. De maten concentreren zich rond een breedte van 14.5 tot 15 cm en een dikte van 9.5 tot 10 cm. Omdat er slechts enkele complete bakstenen waren, konden maar weinig lengten worden vastgesteld. We maten 32 x 15.5 x 8.5 cm en 29/30 x 15 x 9.5/10 cm.
In welke tijd mogen we nu de baksteenproduktie, en daarmee de bouwtijd van het stenen gebouw, plaatsen? Bakstenen worden in Friesland en Groningen vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw toegepast[10]. De introductie van baksteen in het noorden van Nederland wordt aan de Cisterciënzers toegeschreven. Praamstra en Boersma vermelden een aantal maten van de vroegste baksteen, die bij de bouw van het Cisterciënzer-klooster Klaarkamp bij Rinsumageest (gesticht rond 1163) werd gebruikt. Deze maten varieren van 31.5 x 15 x 8 cm tot 29/30.5 x 14.5 x 9/10 cm.
De baksteen die verwerkt is in de nog aanwezige westelijke muur van de Camminghastins te Franeker, is 29.5 tot 31 cm lang en 8.5 tot 9 cm dik. Deze muur dateert uit omstreeks 1400[11]. Nog iets kleiner is de dikte van de baksteen die we vinden in de, in 1439 reeds vermelde, Schierstins te Veenwouden. De lengte bedraagt hier 31 cm en de dikte 7.5 cm[12]. Halbertsma dateert de Schierstins op omstreeks 1375[13]. De dikte van de bakstenen in deze twee bouwwerken is dus al kleiner, dan die uit Klaarkamp en Zweins. De baksteen uit Zweins moet dus dateren uit de periode van het midden van de twaalfde eeuw tot het einde van de veertiende eeuw. De datering van de baksteen stemt vrij goed overeen met de bovengegeven datering van het nederzettingsafval.
Behalve baksteen werden in Zweins een aantal brokstukken van langgerekte halfronde dakpannen van roodbakkende klei aangetroffen. Deze dakpannen hebben een nokje aan één uiteinde en meten 33 x 15 x 6 cm. We mogen in deze dakpannen de oorspronkelijke dakbedekking van het stenen bouwwerk zien.
De volgende twee fragmenten waren van natuursteen. Een stuk Römer tufsteen, zoals dat algemeen werd toegepast bij de bouw

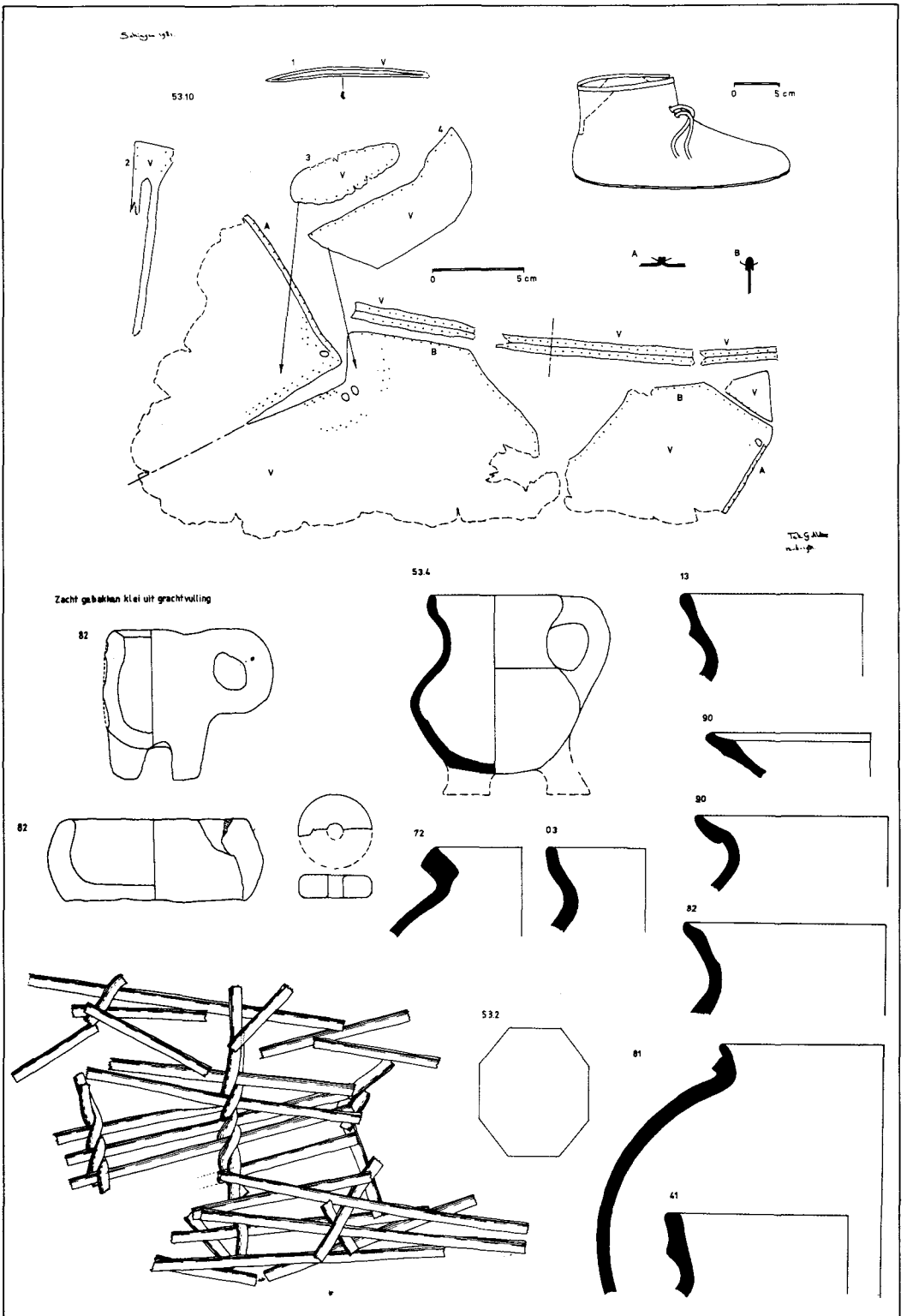

Afb. 6: Leer (53.10), zachtgebakken ceramiek (2 × 82), fragment barnstenen kraal, vlechtwerk, doorsnede fragment zuiltje (53.2) en blauwgrijs aardewerk (schaal 1 : 4).

van kerken, voordat het door de baksteen verdrongen werd. Rond 1180 was het nog gebruikelijk bouwmateriaal, maar al vóór 1230 beschouwt men tufsteen als ouderwets[14], zodat het uiterlijk rond 1200 moet zijn toegepast. Omdat het hier maar om één fragment gaat is het waarschijnlijk dat het secundair werd toegepast in Zweins. Het tweede stuk natuurstenen bouwmateriaal is een fragment van een achtzijdig zuiltje, dat 7 cm breed en 6 cm dik is. De oorspronkelijke lengte valt nu niet meer te bepalen *(afb. 6, vondstnr. 53.2)*. Zuiltjes van deze vorm werden gebruikt bij stenen kruisvensters; een raamtype dat in de veertiende eeuw tot ontwikkeling kwam[15].

5.3. Leer. Van een viertal schoenen werden slechts resten teruggevonden. Slechts één schoen bleek nog goed genoeg bewaard te zijn, om getekend en gereconstrueerd te kunnen worden *(afb. 6, vondstnr. 53.10)*. Gezien de vondst-omstandigheden kunnen we dit vergankelijke materiaal dateren rond het jaar 1400.

5.4. Hout. Er werden niet minder dan 37 houten voorwerpen geborgen, waarvan er hier 22 stuks staan afgebeeld. De belangwekkendste groep houten voorwerpen bestaat uit draaiwerk: kommetjes en schaaltjes, waarvan nu vaak nog maar een klein stukje over is, maar die vanwege de ronde vorm vrij gemakkelijk zijn te reconstrueren *(afb. 7)*. Een tweede groep wordt gevormd door resten van gereedschap. De overige houten voorwerpen lopen nogal uiteen in vorm en functie; enkele ervan zullen ongetwijfeld constructie-onderdelen voorstellen gezien de aanwezigheid van de pen-gat-verbinding.
Tenslotte vestigen we de aandacht op enkele houtvondsten die betrekkelijk weinig worden gevonden. Een cilindervormig voorwerp met gaten heeft mogelijk als tap gefungeerd *(afb. 7, vondstnr. 82.6)*. Een gedraaide houten kindertol, voorzien van een groef voor het zweepje *(afb. 7, vondstnr. 41.6*; de punt ontbreekt), is van eenzelfde type als twee in Amsterdam gevonden tollen uit de periode rond het jaar 1400[16]. Van de gedraaide houten kandelaar bleef de helft bewaard. De vorm is goed te herleiden *(afb. 7, vondstnr. 82.5)*. De determinatie van een houten lepeltje leverde geen problemen op *(afb. 7, vondstnr. 90.6)*. Een soortgelijk lepeltje vond Renaud bij het kasteel Oosterwijk in Kennemerland, waar ook enkele gedraaide houten kommen zijn gevonden die gelijkenis vertonen met de in Zweins gevonden exemplaren. De vondsten van Oosterwijk dateren met zekerheid uit de tweede helft van de dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw[17]. Ook bij het overzicht van houten gedraaide gebruiksvoorwerpen uit de middeleeuwen dat Renaud in 1943 gaf, troffen we enkele schaaltjes en kommetjes aan, die lijken op de in Zweins gevonden exemplaren[18].

6. De oorspronkelijke vorm en functie van het complex

Om de oorspronkelijke vorm van het onderzochte terrein te kunnen reconstrueren, is het allereerst noodzakelijk om te weten hoe hoog de "heuvel" was, die binnen de gracht ontstond en waarop men een stenen bouwwerk plaatste. De verkregen hoogte is de minimumhoogte. Het is altijd mogelijk dat men grond van elders heeft toegevoegd aan de "heuvel". Volgens deze berekeningen bedroeg de inhoud van de gracht circa 1100 m^3. Omdat de heuvel

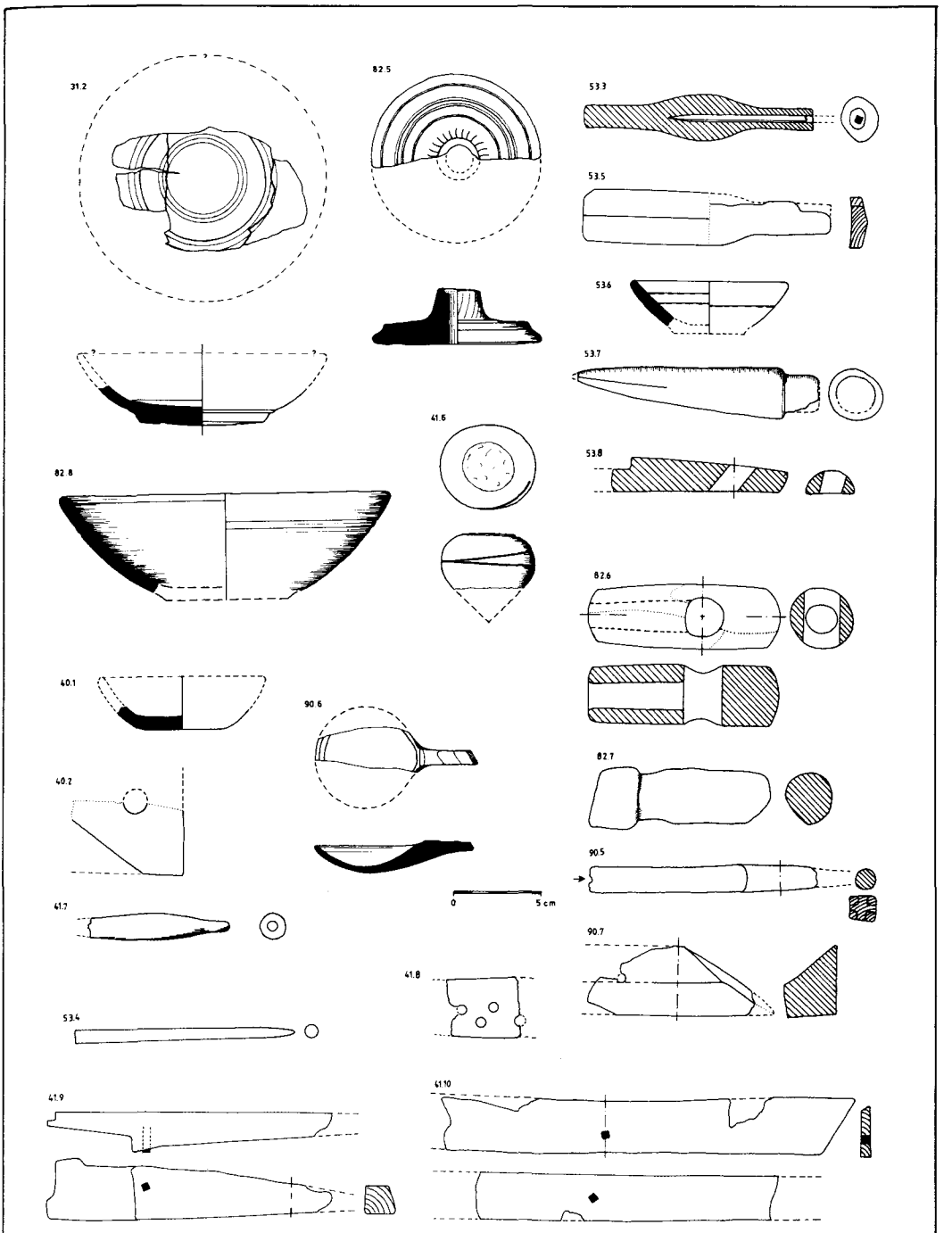

Afb. 7: Gebruiksvoorwerpen van hout (schaal 1 : 4).

Wumkes.nl

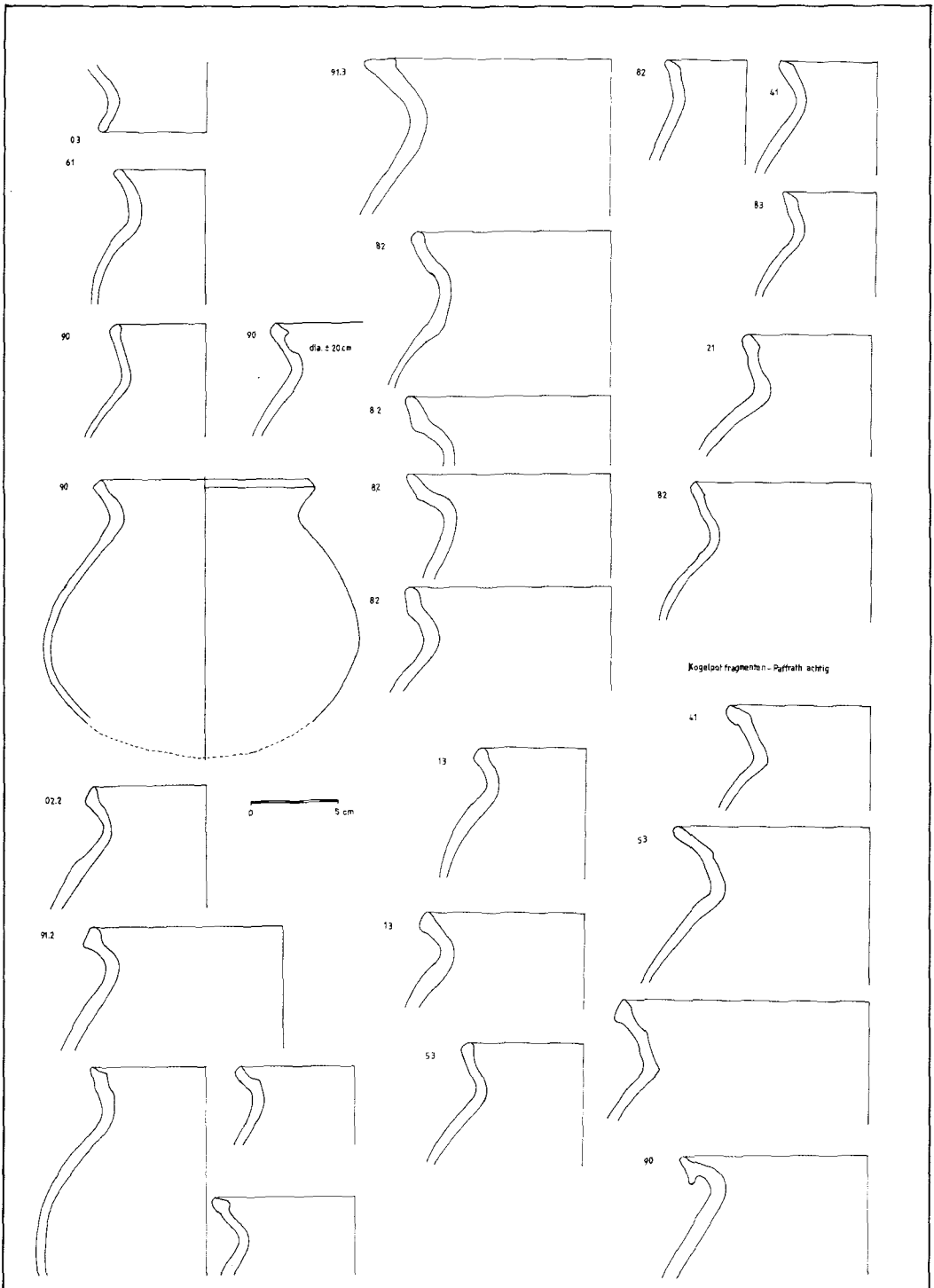

Afb. 8: Middeleeuwse kogelpotvormen (naar randprofiel gegroepeerd) en Paffrath-achtige ceramiek (41, 53 en 90) (schaal 1 : 4).

een min of meer vierkant grondvlak heeft, moet de totale vorm gelijkenis hebben vertoond met een vierzijdige piramide, die afgeknot was om een bouwwerk te kunnen dragen. De afmetingen van het bovenplatvorm schatten we op 10 bij 10 m. Het oorspronkelijke grondvlak is ongeveer 22 bij 22 meter. Gemakshalve beschouwen we nu de afgeknotte piramide als een kubus met een vierkant grondvlak, waarvan de zijden (22 + 10): 2 = 16 m bedragen. De oppervlakte van dit grondvlak bedraagt dan 256 m^2. De minimumhoogte van de heuvel zou op 1100 : 256 = 4.30 m uitkomen. Als we bedenken dat fundamenten en kelderruimte van het bouwwerk ook hun ruimte in het opgeworpen aardlichaam innemen, dan kunnen we veilig aannemen, dat de "heuvel" minstens 4.5 m hoog was.
Blijkens de vondsten is de heuvel op zijn vroegst aangelegd aan het eind van de twaalfde eeuw. Op deze heuvel verrees een bakstenen bouwwerk met een waterput. In de tweede helft van de veertiende eeuw werd een deel van de hoogte weer in de gracht teruggestort. Na deze gebeurtenissen bleef de gracht nog enige tijd liggen en ontwikkelde zich een plantenvegetatie, waarin tal van afvalresten terechtkwamen. Niet veel later dan het jaar 1400 werden de laatste resten gedempt. De plaats bleef tot op heden onbewoond en pas bij de aanleg van Rijksweg 9 kwamen de overblijfselen tevoorschijn.
Welke functie vervulde het stenen bouwwerk op de heuvel? Er is uit de periode van de twaalfde tot de veertiende eeuw maar één soort bouwwerk bekend, dat op een heuvel (met ringgracht) werd gebouwd, namelijk een kleine torenvormige versterking. Dit soort versterking kwam ook in het Nederlandse kustgebied voor en wordt aangeduid als type "Chateau à motte"[19]. In zijn eenvoudigste vorm bestond dit "kasteel"-type slechts uit een toren op een van een ringgracht voorziene hoogte, naast een boerderij. In Zeeland worden deze twee elementen in de middeleeuwen aangeduid als werf en voor- of nederhof. Dergelijke bouwwerken werden in de twaalfde en dertiende eeuw gebouwd. In de veertiende eeuw raakten ze vaak al weer buiten gebruik[20].
Reeds in 1949 heeft Halbertsma het voorkomen van dit "kasteel"-type in Friesland aangetoond en de theorie bestreden dat dit soort heuvels gediend zou hebben als toevlucht tijdens watersnood[21]. Een stenen torenvormig verdedigbaar bouwwerk, zoals boven bedoeld, heet in Friesland een stins. De hoogte waarop het staat wordt stinswier of hoge wier genoemd. Er bleven in Friesland vijf stinswieren bewaard en wel te Sexbierum, Jellum, Menaldum, Lies (Terschelling) en Oosterend (Terschelling)[22]. Veruit de hoogste stinswier is de nu gerestaureerde heuvel bij Menaldum (6.30 m). De ringgracht te Lies was 18 m breed. Van de nu verdwenen stinswieren die we in Friesland kennen, was die te Hennaard de hoogste; Halbertsma schat deze op circa 10 m[23].

De bouw van de stins te Zweins kan in de dertiende eeuw worden geplaatst, waarbij het einde van de twaalfde en het begin van de veertiende eeuw niet kunnen worden uitgesloten. Als bouwheer kan een plaatselijke hereboer, misschien een hoofdeling, zijn opgetreden die met een stins zijn macht en aanzien wilde versterken[24]. Een dergelijk bouwwerk kan zijn sporen in de archiefstukken hebben nagelaten, vooral wanneer het pas rond 1400 is ver-

Wumkes.nl

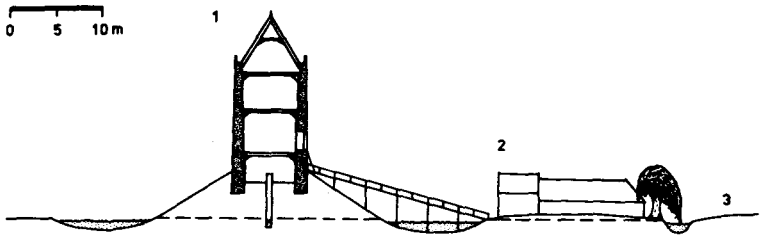

Afb. 9: Reconstructie van de stinswier met toebehoren rond het jaar 1300.
1- torenvormige stins op kunstmatige hoogte (wier) met brede ringgracht.
2- veronderstelde boerderij (nederhof) met smalle ringgracht; de vorm van de boerderij berust geheel op fantasie, omdat middeleeuwse boerderijen in Friesland nog nooit zijn opgegraven.
3- verlaten terp uit het begin van de jaartelling.

dwenen. In de aantekeningen uit 1406-1438, waarbij de rechtsomgang langs de rechtvoerende staten van Franekeradeel wordt beschreven, zien we echter bij Peins, noch Zweins een tussen deze dorpen in gelegen stins of state vermeld[25]. Gelet op het feit dat Schotanus een aanwijzing voor de ligging van onze "vernietigde plaats" in Menaldumadeel geeft *(vgl. afb. 2, nr. 8)*, hebben we ook van deze gemeente de beschikbare literatuur geraadpleegd (tot op heden evenwel zonder resultaat). Het blijft dus mogelijk dat de onderzochte stinswier oorspronkelijk deel uitmaakte van het dorpsgebied van Schingen en daarmee van Menaldumadeel.
Misschien dat diepgaand historisch onderzoek nog nadere gegevens kan opleveren over de bewoners en het tijdstip van afbraak.

Wumkes.nl

Noten

1. H. Clarke, "Medieval pottery from two wells at Staveren, Friesland", *Berichten van de R.O.B.,* 1974, 175-180, en "Andenne pottery found from excavations at Staveren, Friesland 1963/64", *Berichten van de R.O.B* 1975, 177-181.
2. J.G.N. Renaud, *Middeleeuwse ceramiek* (z.pl., 1976) 32.
3. *Ibidem,* 37.
4. *Ibidem,* 32.
5. W. A. van Es en W. J. H. Verwers, *Excavations at Dorestad.I. The harbour: Hoogstraat I* (Amersfoort, 1980) 133.
6. A. Bruijn, *Pottersvuren langs de Vecht. Aardewerk rond 1400 uit Utrecht* (Rotterdam, 1979) overzichtskaart 12.
7. *Ibidem,* 81
8. Renaud, *Middeleeuwse ceramiek,* 52 en 59.
9. B. Beckman, *Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse, Band I* (Bonn, 1975).
10. H. Halbertsma, "De kroniek van de Witherenabdij "Mariëndal" te Lidlum", *Berichten van de R.O.B.,* 1954, 128-135, H. Praamstra en J. W. Boersma, "Die archäologischen Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.)", *Palaeohistoria,* XIX (1977) 175 en 180.
11. S. J. van der Molen, *Van Stins tot bankgebouw. Het Camminghahuis te Franeker en zijn geschiedenis* (1972) 4.
12. R. J. Wielinga, *Langs stinsen, states en andere voorname huizen in Friesland* (Baarn, 1979) 48.
13. H. Halbertsma, *Les mottes Frisonnes (Chateau-Gaillard VII)* (Caen 1975) 120, onderschrift bij fig. 14.
14. Halbertsma, "De kroniek", 132.
15. H. Janse, *Vensters* (Nijmegen, 1971) 36-44. Vergelijk met name de doorsneden van de middenzuil in de bovenhelft van het kruisvenster uit Zutphen, 41, afb. 19.
16. J. Baart e.a., *Opgravingen in Amsterdam* (Amsterdam, 1977) 462, nrs. 871 en 872.
17. J. G. N. Renaud, "Nieuwe vondsten van Oosterwijk in Kennemerland", *Berichten van de R.O.B.*, 1965-1966, 195-196.
18. J. G. N. Renaud, "Houten gedraaide gebruiksvoorwerpen uit de middeleeuwen", *Oudheidkundig jaarboek*, 1943, 41-47.
19. H. Sarfatij, "Kasteelbouw en -bouwers in Holland", *Holland,* 1969, 2 en 3. C. Hoek, "De ontwikkeling gedurende de dertiende eeuw van het verdedigbare bakstenen huis in het Maasmondgebied." *Holland,* 1972, 207 en 209. Vergelijk ook afb. op p. 210 en 225. P. E. Van Reyen, *Middeleeuwse kastelen in Nederland* (Bussum, 1965) 17.
20. C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen.* (Assen, 1971) 492-498.
21. H. Halbertsma, "De zogenaamde hege wieren in Friesland en hun betekenis", *It Beaken,* 1949, 174-182.
22. R. H. J. Klok, *Archeologisch reisboek voor Nederland* (Haarlem, 1977) 67-69.
23. Halbertsma, "De zogenaamde hege wieren", 177.
24. I. H. Gosses, "De Friese hoofdeling", *Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling letterkunde,* 76 (1933) 49-122, met name p. 78 e.v.; vergelijk ook J. M. van Winter, *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid* (Bussum, 1976[2]) met name p. 85 en 91.
25. G. Overdiep en J. C. Tjessinga, *De rechtsomgang van Franekeradeel 1406-1438* (z.pl., 1950) 94, 97 en 100.

Jitris de Catechismus fan Karel Roorda

S. Sybrandy

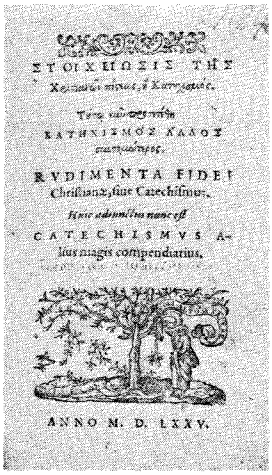
ΣΤΟΙΧΕΙΩΣΙΣ ΤΗΣ

ΚΑΤΗΧΙΣΜΟΣ ΛΑΟΣ

RVDIMENTA FIDEI
Christianæ, sive Catechismus,

CATECHISMVS A-
luis magis compendiarius,

ANNO M. D. LXXV.

De titelside fan it boekje fan Calvyn.

Doe't ik twa jier ferlyn dwaande wie mei myn bydrage oan *De Vrije Fries* oer de Catechismus fan Karel Roorda (LX, 1980, 97-103) hie ik net folle tiid om wiidweidich materiaal dêrfoar byinoar te heljen. As jo lykwols ien kear mei in ûnderwerp dwaande west ha, bliuwe jo attint op mooglike oanfollingen en nije fynsten. Sa kaam my in boekje yn hannen mei de folgjende titel:

Rudimenta fidei Christianae, sive Catechismus. / Huic adiunctus nunc est / Catechismus a-/luis magis compendiarius. / Anno 1575. It boekje befettet in foaropwurd fan de Paryske printer Henricus Stephanus (Henri Estienne), dy't it ek útjûn hat[1]. As jo de tekst fergelykje fan de earste catechismus mei de catechismus fan Roorda, docht bliken dat de Grykske en Latynske tekst krekt gelyk is oan de Grykske en Latynske teksten dy't Roorda jout. De titel sa't ik dy hjirboppe werjûn ha, stiet ôfprinte oan it begjin fan de eigentlike catechismustekst by Roorda (sjoch ôfbylding, s. 99). Ek de gebeden dy't Roorda nei syn catechismus opnommen hat, foarmje in seleksje út it materiaal dat yn de boppeneamde Catechismus út Parys te finen is.

Fierder sykjen makke dúdlik dat de tekst fan dizze Catechismus, alteast it Latyn, fan Calvyn is, hoewol't hy nearne yn it boekje neamd wurdt. Hy is dan ek opnommen yn it samle wurk fan Calvyn[2]. De Grykske oersetting is fan de útjower Stephanus, dy't it foaropwurd skreaun hat en dêryn seit dat hy it net hawwe wol oer de wurdkar ensfh., omt hy net ien is dy't himsels priizgje wol (s. 6). (Stephanus wie in autoriteit op Gryksk mêd en hat mear troch himsels skreaune wurken yn of oer it Gryksk útjûn.)

Yn it ljocht fan dizze catechismus fan Calvyn mei Grykske oersetting fan Stephanus, wurde in tal saken oangeande de catechismus fan Roorda folle dúdliker:

1. Roorda is allinnich ferantwurdlik foar de Hebrieuske oersetting, en hat dus allinnich in filologyske, gjin teologyske prestaasje leverje wollen;
2. hjirby slút moai oan dat Drusius, prefester yn it Hebrieusk it foaropwurd skreaun hat en him dêryn beheint ta de talestúdzje. It gie nammers om it befoarderjen fan de stúdzje fan it Hebrieusk, dêr't ik fan sjen litten ha dat Roorda dy fan belang achtte (s. 101);
3. de catechismus fan Roorda hie net safolle ta te foegjen oan de al beskikbere útjeften fan de catechismus fan Calvyn. Dêrfandinne faaks – hoewol't it altyd nuodlik is om hjiroer útspraken te dwaan – dat der net folle eksimplaren fan ferspraat binne en fangefolgen ek mar ien eksemplaar bewarre bleaun is.

Noaten

1. A. A. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Estienne ou Histoire de la famille des Estienne* (Paris, 1843²) 441.
2. Baum, Cunitz, Reuss ed. *Joannis Calvini opera VI* (Brunsvigae, 1867).

Wumkes.nl

Aandacht voor het Friese boerenhuis

De geschiedenis van het onderzoek*)

S. J. van der Molen

Aandacht voor het Friese boerenhuis (ook "boerenplaats"; boerderij kan immers ook op het bedrijf en de grond betrekking hebben) zal er bij de Friese boer in de loop der eeuwen wel altijd bestaan hebben. Maar in geschrifte is ons daarover helaas geen regel overgeleverd. En dat, terwijl er toch belangrijke, ja ingrijpende ontwikkelingen zowel wat plattegrond als exterieur betreft hebben plaatsgehad. Ja, de gehele ontwikkeling van het schuurloze zogenaamde oud-Friese huis tot en met de kop-hals-romp met de melkkelder onder het voorhuis in de achttiende eeuw – dat is dus in wezen de Friese huizinge op de hoogste architectonische trap – is niet vastgelegd in enig geschrift of relaas uit de periode van eeuwen, waarin zich deze ontwikkeling afspeelde. Of het zou als uitzondering de mededeling moeten zijn die te vinden is in de door G. A. Wumkes uitgegeven *Abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum*, van Sibrandus Leo, waarin inzake het begin van de zestiende eeuw wordt gezegd: "Voortaan werden vee, hooi en koren onder één dak geborgen" [1]. Dat gezamenlijke dak kan niets anders dan dat van de toen opkomende Friese schuur zijn geweest. Eerst kort na het jaar 1800 is er duidelijk sprake van aandacht voor het Friese boerenhuis. Niet alleen voor het Friese trouwens en niet uit historisch of volkskundig oogpunt, maar van een wat men zou kunnen noemen agronomische belangstelling uit. Om dit te begrijpen verwijs ik naar de dissertatie van J. M. G. van der Poel, *Heren en boeren. Een studie over de commissiën van landbouw (1805-1851).*

De nieuwe landbouw

Uit deze studie blijkt, dat de achttiende eeuw een van de belangrijkste perioden in de geschiedenis van de Nederlandse landbouw is geweest. Onder invloed van het buitenland keerde men zich af van het traditionele empirisme en zocht men andere wegen. Aanvankelijk weliswaar met weinig spectaculaire resultaten, maar wel met grote gevolgen voor de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw. Zowel in het buitenland als in Nederland werd het mode dat de "heren" – hiermee vertaalt Van der Poel het Engelse begrip "gentlemen-farmers" – zich hetzij als grootgrondbezitters hetzij als stedelijke beleggers inlieten met de landbouw en zich gevoelig toonden voor een nieuwe wijze van "boeren", die uit Frankrijk kwam overwaaien en wel reeds vóór de Franse Revolutie. Enkele grootgrondbezitters begonnen zelfs op hun eigen bedrijven proeven te nemen, welke gedeeltelijk voortkwamen uit de lectuur van Franse landbouwliteratuur zoals bijvoorbeeld Duhamel du Monçeau. Men spreekt in dit verband wel van "dilettanten-landbouw", die weliswaar steeds meer beoefenaren kreeg, maar waarvan de boer zich conservatief distancieerde. Hij bleef zich houden aan wat in eigen streek en volgens traditie gebruikelijk was. Van landbouwonderwijs was nog geen sprake en zijn horizon beperkte zich over het algemeen tot eigen dorp of regio, op zijn hoogst tot het eigen gewest. In elk geval zal ook in Friesland de eigenerfde noch de huurboer zich verdiept hebben in een werk als *De nieuwe wijze van landbouwen*, dat omstreeks 1750 als een bewerking door de predikant Cornelius van Engelen van het Franse origineel van Duhamel du Monçeau pasklaar gemaakt voor Nederland verscheen. Het initiatief hiertoe was genomen door het omstreeks 1750 tot stand gekomen Genootschap van

Liefhebbers van den Landbouw: waarschijnlijk de eerste vereniging te onzent die zich met landbouwvraagstukken heeft bezighouden, waar waaromtrent verder helaas niets bekend is geworden.
Het zou voor ons doel te ver voeren ons te verdiepen in hetgeen de nieuwe heren zoal bezighield. Dat voor hen de nieuwe landbouw een machinale landbouw was, moge voldoende zijn. Wel is het voor een Friese lezerskring wellicht interessant te weten, dat het lid David Meese, de actieve hortulanus van de Franeker Hogeschool, een aanmerkelijk vereenvoudigd zaaiwerktuig construeerde, dat in het op dit gebied toch allerminst achterlijke Engeland bekroond werd als de beste en de eenvoudigste "zaaikas" zoals het werktuig heette. Helaas deelde de in 1776 in ons land opgerichte Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw die waardering niet: haar was het werktuig nog te ingewikkeld. Maar Meese, niet terneergeslagen, ontwierp ook nog een nieuwe ploeg en bij behoorde met prof. Van Kampen, de genoemde Van Engelen en de heren Verbrugge, Roeters en Hoffman tot de apostelen van de nieuwe landbouw. Daarbij deed Meese op kosten van de Friese heren L. S. Lycklama à Nijeholt, E. Wielinga en E. J. van Burmania (mislukte) pogingen tot ontginning van heidevelden te Bakkeveen en Beetsterzwaag en beproefde hij ook nog iets van cultuurtechnische aard in Herbaijum, al wordt niet duidelijk wat daar toen nog te cultiveren viel. Tussen twee haakjes: zeker een onderwerp, dat nog eens een grondige studie van Friese zijde verdient.
Het zou intussen tot het begin van de negentiende eeuw duren voordat van hogerhand "de nieuwe landbouw" (om deze term voor het gemak maar aan te houden) bevorderd werd en hierbij komen wij al spoedig op het Friese boerehiem terecht, zoals zal blijken. Het was de Staatsregeling van 1798 die in de plaats van de statenbond van de vrijwel zelfstandige Nederlandse gewesten een gecentraliseerde eenheidsstaat naar Frans model stelde, welke de benoeming tot gevolg had van de assuradeur J. Goldberg tot Agent van Nationale Oeconomie, waaronder ook de landbouw als bron van productie en van inkomsten ressorteerde. Hij benoemde in 1800 op zijn beurt tot Commissaris tot de Zaken van den Landbouw de Leidse doopsgezinde predikant Jan Kops, die leefde van 1765 tot 1849. Van hem getuigt Van der Poel: "Wat hij aan landbouwkundige kennis te kort schoot, werd gecompenseerd door zijn ijver en plichtsbetrachting, zodat hij zich in korte tijd ontwikkelde tot een van de beste landbouwkundigen van ons land" [2]. De grondslag voor zijn agrarische kennis werd in 1801 gelegd tijdens een reis van vijf maanden samen met Goldberg door Nederland, waarbij Kops gegevens over de landbouw verzamelde, terwijl hij ter completering van zijn kennis een gedrukt vragenboekje met ruim 250 vragen verspreidde. Vraag 161 luidde: "Hoe de Wooningen der verschillende Boerderijen zijn samengesteld" met als vervolg 162: "Welk verschil zich hierin bij andere Gewesten van ons Vaderland opdoet".
Resultaten van deze enquête werden gepubliceerd in het *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw,* waarvan de eerste aflevering in 1803 verscheen. Dit tijdschrift plaatste ook artikelen over boerderijbouw, een onderwerp, waarmee zich weldra ook de in 1805 tot stand gekomen Commissiën van Landbouw bezighielden. Dat

Wumkes.nl

waren gewestelijke contact-organen, grotendeels bestaande uit notabelen, die de regering geregeld op de hoogte moesten houden van de toestand van de landbouw in hun ambtsgebied. Uit deze commissies kwam weer voort het Kabinet van Werktuigen voor den Landbouw, opgericht in 1808. Door deze oprichting was voorzien in het eerste deel van een voorstel van bedoelde commissies. Een tweede deel betrof het doen vervaardigen van tekeningen van landelijke bedrijfsgebouwen. Kops bevorderde ook dit punt en liet zich in april 1810 machtigen aftekeningen te laten maken van boerenwoningen, stallen en schuren. Kort daarop ontvingen de secretarissen van de Commissiën van Landbouw een verzoek van Kops om een aantal kenmerkende boerderijen in hun ambtsgebied te laten opmeten en in tekening te brengen ten behoeve van het Kabinet. In oktober 1815 – dus na de bevrijding van het Franse juk – herhaalde Kops zijn verzoek en hij wees daarbij als navolgenswaardig voorbeeld op in het *Magazijn van Landbouw* gereproduceerde tekeningen van een Friese veeboerderij. R. C. Hekker heeft in een hoofdstuk over deze boerderijtekeningen in *De Nederlandse boerderij in het begin der 19e eeuw* (1967) laten uitkomen, dat bij Kops geen historisch uitgangspunt voorzat: zijn bedoelingen waren louter rationeel. Door bestudering van de tekeningen van de bestaande gebouwen voor de verschillende bedrijfstypen in alle delen des lands hoopte men namelijk te kunnen uitmaken welk boerderijtype het meest functioneel was.
Om nu terug te komen op de in het *Magazijn* van 1807 afgebeelde Friese boerderij, deze betrof de gravure bij een artikel van H. W. van der Kolk [3]. Deze Van der Kolk was arts te Wommels en lid van de Commissie van Landbouw in Friesland. Hij promoveerde in 1793 te Groningen. In de door Kops aangelegde verzameling tekeningen is de betreffende gravure ingekleurd door zekere Ate Gatses. Het betreft een voorbeeld van een kop-hals-romptype met melkkelder onder de opkamer, door Van der Kolk binhuis genoemd. Dat hem de tegenstelling tussen binnen en buiten (de middelmuur) nog duidelijk was, blijkt uit zijn vertaling van "bûthús" met buitenhuis (eerst later in de negentiende eeuw zou met name in verkoopadvertenties de onbegrijpelijke term "buithuis" optreden).

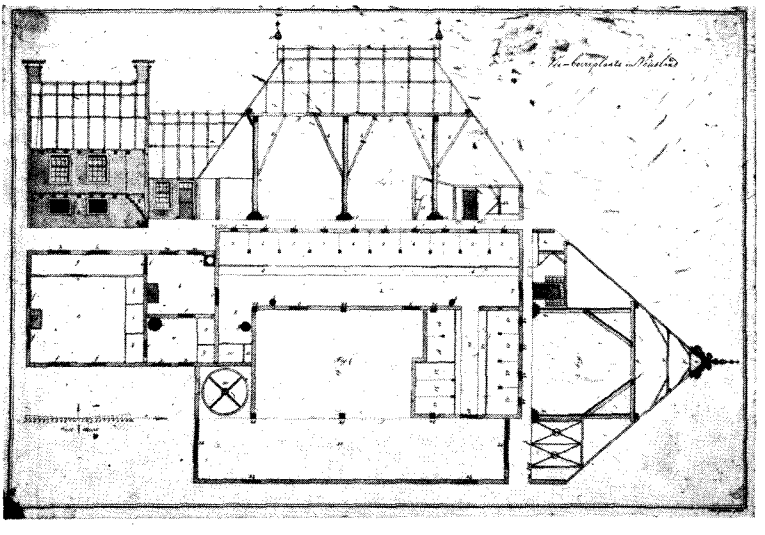

"Vee-boereplaats in Vriesland", tekening in opdracht van H. W. van der Kolk vervaardigd door Ate Gadses (1807).

Wumkes.nl

Niet in het *Magazijn* afgedrukt, maar wel aanwezig in de verzameling tekeningen is die van "Eene bouw-boerenplaats: plattegrond, van voren en op zijde". Merkwaardigerwijze kan de afgebeelde bouwboershuizinge – hoe fraai bouwkunstig ook – niet karakteristiek worden genoemd. Weliswaar is achter in de schuur, zoals het hoort, een dorshuis aanwezig, maar het grote voorhuis bevat een onder alle vertrekken doorlopende melkkelder, die eerder bij een veehouderijbedrijf zou passen. Als regel had de bouwboer geen opkamer en zeker niet onder het gehele voorhuis, terwijl zijn melkkelder uiteraard maar bescheiden was. Er zijn op de tekening wel acht paardestallen aangegeven terwijl van de tasruimten wordt gezegd: "Bergplaats voor de granen".
Tekeningen en artikel van de arts uit Wommels zijn het vroegste voorbeeld van wetenschappelijke aandacht voor het Friese boerenhuis en wel uit de (neo-) agrarische hoek. Maar ook is een en ander van historische en volkskundige betekenis. Alleen is het jammer, dat Van der Kolk zich blijkbaar tot zijn omgeving beperkt heeft, zodat wij niets horen over de "stjelp" en de huizen in de Zuidoosthoek, noch over toen toch nog wel bestaande voorlopers van Van der Kolks "veeboerderij".

Het oud-Friese boerenhuis

Intussen was onder invloed van de Romantiek met name in Duitsland ook historische en volkskundige interesse voor het traditionele boerenhuis ontstaan. Men was daar zelfs al heel vroeg mee. In zijn *Patriotische Phantasien* bijvoorbeeld sprak de Westfaalse auteur Julius Möser (1720-1794) met grote bewondering over de boerderijen in de omgeving van Osnabrück, te vergelijken met die in Twente en de Gelderse Achterhoek, waaraan later de naam van de stam der Saksen zou worden verbonden. Ten onrechte overigens, zoals Slicher van Bath in zijn dissertatie *Mens en land in de Middeleeuwen*, waarin hij afrekende met wat hij "de Saksen-legende" noemde, heeft aangetoond [4]. Bij Möser was geen sprake van rationele bedoelingen zoals bij Kops en zijn medestanders te onzent. Alleen al de constatering: "Die Wohnung eines gemeinen Bauern ist in ihrem Plan so volkommen, dasz solche gar keiner Verbesserung fähig ist und zum Muster dienen kann", wijst in een heel andere richting [5]. Zijn relaas past dan ook uitstekend bij de titel van zijn boek. Terecht merkte Ranck in zijn *Kulturgeschichte des deutschen Bauernhauses* op, dat men van deze geestdriftige beschrijving wel moest aftrekken "was dem patriotischen Eifer des Schreibenden für die Sache der engeren Heimat zugute zu halten bleibt" [6].
Komende tot Nederland doet het enigszins merkwaardig aan, dat juist een Twent, te weten de burgemeester van Hengelo, B. W. A. E. baron Sloet tot Oldhuis, esthetische bezwaren tegen het "los hoes" van Twente naar voren bracht in de *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* van 1838. Weliswaar meende deze romanticus op tal van punten relaties te kunnen leggen met de Germanen van Tacitus, maar niettemin oordeelde hij huis en erf in Twente "buiten alle keurigheid en smaak", de huizen vanwege hun "onmatig hooge en spitse daken over de lage muren". Deze Sloet tot Oldhuis (1808-1884) heeft, zo lezen wij in het boek *Joast Hiddes Halbertsma brekker en bouwer*, "mear as tritich jier mei Halbertsma omgien en him nei syn dea eare" [7]. Maar ook tijdens

Wumkes.nl

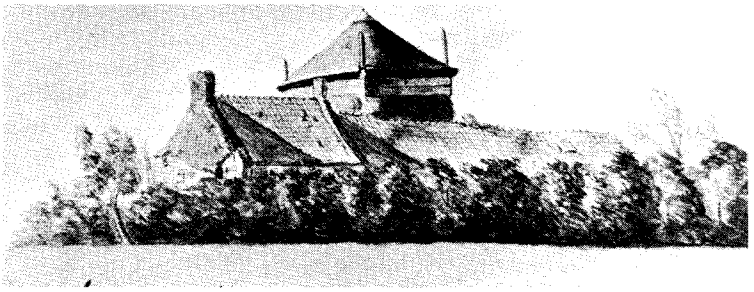

Oud-Friese greidboerderij, getekend door Hidde Halbertsma (1838).

zijn leven. Want in diezelfde *Almanak* liet de baron het mei 1837 gedateerde vers afdrukken. "Aan J. Hiddes Halbertsma", waarin de Deventer dominee wordt aangeraden de boeken weg te werpen en de nauwe stad te ontvluchten en wel naar het land, waar ook toen al – maar nog zonder het Zeeuws meisje van de Ster-reclame – het leven goed was. De baron ontkrachtte zijn kritiek op het Twentse boerenhuis hierin met de lieve strofe:

"Als me uit des nijvren landmans stulp
Den vroegen rook ziet klimmen,
Groet zij de zon – wier komst het vuur
Doet stroomen langs de kimmen" [8].

Ik weet niet, of de vriendschap met deze Twent de ogen van Joost Hiddes heeft geopend voor het eigene van het Friese boerenhuis. In elk geval was hij uitstekend op de hoogte met het bestaan van wat Uilkema in 1916 de "oud-Friese greidboerderij" zou dopen. Nu handhaafden zich in de omgeving van Halbertsma's geboortedorp ook nog tal van voorbeelden van de oude bouworde. Zo kon Uilkema aan het geheugen van de destijds negentigjarige "heldere grijsaard" Jiske Ypes Sytema ontlenen, dat tussen 1870 en 1904 niet minder dan zes schuurloze huizen bij Grouw waren gemoderniseerd: Ekema, Birnia, Bennema, Tjallinga, Klein Jetsma en Hottingawier [9]. En toen in Grouw in 1950 een Halbertsma-tentoonstelling werd gehouden, ontdekte ik tot mijn vreugde bij de collectie twee voordien onbekende waterverftekeningen van oud-Friese greidboerderijen uit de omgeving van Grouw, zorgvuldig vervaardigd door de toen achttienjarige Hidde, de zoon van Joost Hiddes Halbertsma. Door de publicatie destijds in de *Leeuwarder Courant* zijn beide zeldzame afbeeldingen bekend geworden zodat ze nadien herhaaldelijk in boek en blad werden afgedrukt [10].

Of Hidde de Grouwster boerderijen op verzoek van zijn vader heeft getekend, weet ik evenmin als het antwoord op de vraag, of Joost Hiddes aan die tekeningen zijn wetenschap heeft ontleend wat betreft de bouworde der oud-Friese huizen, waarvan hij twee jaar later blijk zou geven in zijn *Letterkundige Naoogst* (1840). In dit werk toch tekent Halbertsma bij het door Gysbert Japicx in de *Friesche Tjerne* gebezigde woord "buwtte huws" het volgende aan:

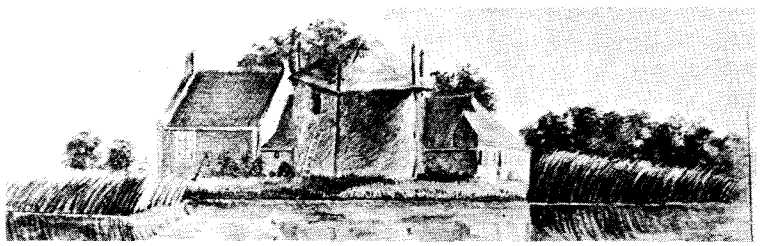

Oud-Friese greidboerderij met hooiberg en zomerwoning, getekend door Hidde Halbertsma (1838).

"De huizinge der Friesche boeren was eertijds in drieën onder even zoovele daken verdeeld; it binne-huws, waar de boer zijn eigenlijk woonhuis en pronkkamer had, schoon zelden gebruikt dan bij feestelijke gelegenheden; it milhuws aan het binne-huws verbonden en daarin uitkomende, maar onder een lager dak; hierin is gewoonlijk de karnmolen, kaasketel, regenwaterbak en dient den boer als 't ware tot de fabricatie zijner producten. 't Heet mil-huws of middenhuis, omdat het tusschen het binne en buwtte-huws in staat. Eindelijk het buwtte-huws, dat niet in de twee eerste verbouwd zit, maar op zich zelve en er buiten staat en de stallingen voor het vee bevat. Thans worden deze drie woningen meestal onder een algemeen dak gebracht en dit noemt men eene stelphuizinge, waar alle woningen als het ware onder een stolp zitten. Niet alleen de namen der oude bouworde, waarvan men thans hier en daar in Friesland nog overblijfsels vindt, zijn nog bewaard, maar tevens sommige uitdrukkingen, die aan de bouworde ontleend, thans tot misverstand, zelfs bij kenners aanleiding geven (...). Tot opheldering dezer plaats (nl. bij Gysbert Japicx) diene nog, dat 't binne en milhuws gewoonlijk in een hof van appelboomen verscholen lag, terwijl het buwttehuws of de beestestal, een lang, laag en smal gebouw, buiten de boomen uitstak en met zijn uiterste deur aan het einde van het met water omringde erf uitkwam, vanwaar men een vrij uitzicht op het veld en naar zijne buren had" [11].

Wie er nog aan mocht twijfelen of Halbertsma met deze beschrijving wel het schuurloze boerenhuis op het oog had – hij vermeldt bijvoorbeeld niet de hooiberg en slaat bij zijn mededeling inzake de stjelp de tussenfase met voorhuis en schuur over – kan het bewijs van Halbertsma's kennis inzake de oude vorm en indeling vinden in zijn ongedateerd handschrift "Lexicon Frisicum". Daar trof ik vele decennia geleden een ruwe schetstekening èn een korte toelichting aan, die aldus luidt: "1. Binnehús, de woning van den boer. 2. Mil-hús (middenhuis), het huis voor de kaasketel, karnmolen, enz. 3. bút-hús (het buitenhuis), de koestal. Dit is de oude boutrant der boerenhuizen" [12]. Het schetsje toont het boerenhuis in drie afdelingen elk onder een lager dak (maar zonder hooiberg) en met een deur in de voorgevel die daar voor zover bekend, nimmer heeft gezeten [13].

Men kan overigens niet zeggen, dat Joost Hiddes Halbertsma bepaald *studie* van het Friese boerenhuis heeft gemaakt. Wel, dat hij door scherpe waarneming de ontwikkeling van oud-Fries huis tot stjelp als het ware doorzag en de bestaande restanten van de oude bouworde als zodanig herkende. Kan men het begrijpelijk vinden, dat zijn notitie in het Lexicon vele tientallen jaren onbekend is gebleven, het is wel merkwaardig, dat latere onderzoekers van het bestaan van de *Letterkundige Naoogst* niet af wisten, zoals de nog te bespreken Gallée, of er eerst achteraf mee in kennis kwamen, zoals Uilkema. Laatstgenoemde prees weliswaar Halbertsma als "een uitstekend taalkenner, letterkundige en historicus", maar kritiseerde hem niettemin als iemand, "die door gebrek aan grondige studie van het object in kwestie niet kon inzien, dat deze zaak veel meer gecompliceerd is dan hij ze zich dacht". Hij kon Halbertsma's opvatting, dat de oude greidboerderij het oertype van àlle Friese huizingen zou zijn, dan ook niet delen, zo schreef hij in 1916, "ondanks de zekerheid waarmee ze is neergeschreven [14]".

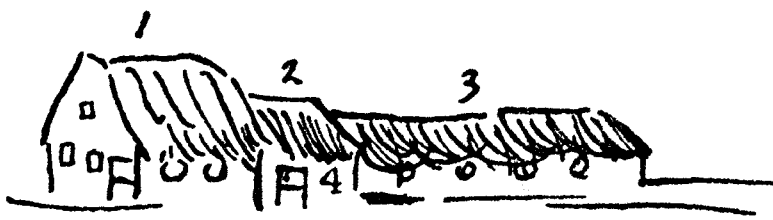

Schetstekening van een oud-Fries boerenhuis, naar J. H. Halbertsma.

Uilkema had zich veel onderzoek kunnen besparen als hij niet alleen tijdig had kennisgenomen van de *Naoogst*, maar ook van enkele artikelen van een andere Friese geleerde, wiens naam nauw aan het Fries Genootschap en aan het Fries Museum verbonden is geweest, te weten T. J. de Boer. Hij werd in 1866 geboren te Wirdum, fungeerde van 1894 tot 1897 als bibliothecaris-conservator van het Genootschap en was van 1906 tot 1931 hoogleraar in de wijsbegeerte te Amsterdam. Hij overleed in 1942.
Van hem toch verscheen in jaargang 1897-'98 van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* een opmerkelijk opstel met de titel "De Friesche kleiboer". Daarin verklaarde hij, dat de ontwikkeling van het boerenhuis doorzichtig is, "al is het niet mogelijk om van elke wijziging tijd en plaats van oorsprong te bepalen". Dat "het Saksische boerenhuis, voorzover men dat historisch kan nagaan alles onder één dak heeft, terwijl de Friesche schuur een vereeniging van stal en hooiberg is en dat men in de 18de eeuw alles tot voorhuizinge en schuur bracht en dat het streven van de 19de eeuw nu was ook die beide onder één dak te brengen" [15]. Eén jaar vroeger had De Boer, toen sober signerend met B., in Hepkema's *Nieuw Advertentieblad* reeds iets dergelijks betoogd. Over het huis van de kleine boer in de middeleeuwen schreef hij namelijk, dat dit bestond uit een huis met één woonkamer en een stal voor zijn koeien; daarnaast een kleine berg voor het hooi. In deze visie bestond dus oorspronkelijk het "mulhús" nog niet. De Boer kende de hele ontwikkeling al, die Uilkema jaren later, zij het alleen voor de greidboerderij en ook op andere gronden, ons zou schetsen. Immers, we lezen: "Stal en hooiberg zijn meestal tot een schuur vereenigd. De kelder, vroeger naast, is onder de voorkamer geplaatst, zoodat het binhuis nu een opkamer of een kelderkamer is. Ja, tegenwoordig brengt men, op oud-Saksische manier – de Boer dacht hier kennelijk aan het Twentse "los hoes" – alles onder één dak, woonhuis en schuur. De meeste nieuwe boerenhuizen zijn stjelpen" [16]. Dit is een duidelijke constatering, al blijkt niet hoe De Boer aan deze wetenschap is gekomen. Hij kan niet aan Hal-

Type stelphuizinge (bij Hichtum) dat door Gallée werd beschouwd als de grondvorm van het Friese boerenhuis.

bertsma hebben ontleend, omdat hij wèl over het stadium van voorhuis en schuur spreekt. Het is mogelijk, dat hij archivalia had geraadpleegd of bepaalde kaarten op afbeeldingen, al levert Friesland van zulk materiaal maar heel weinig op, dit in tegenstelling met bijvoorbeeld Groningen en Noordholland.

Het werk van Gallée en Uilkema

Doelgericht onderzoek inzake de boerenhuistypen in Nederland verrichtte, waarschijnlijk onder invloed van inmiddels verschenen Duitse literatuur, in dezelfde tijd J. H. Gallée, in 1848 te Vorden geboren, in 1882 hoogleraar in de Oud-Germaanse taal- en letterkunde geworden en samensteller van een in 1895 verschenen *Geldersch-Overijselsch Woordenboek*. Hij moet enkele decennia lang hebben gewijd aan de voorbereidingen van zijn in 1908 in het licht gegeven omvangrijke publicatie *Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners*, tekst en loodzware maar wel documentair belangrijke platenatlas. In hetzelfde jaar overleed de vlijtige onderzoeker. Dat hij in de laatste jaren van de negentiende eeuw al bezig was, blijkt uit het feit, dat zekere A. J. A. Flamant op Gallées verzoek in 1898 een beschrijving uit zijn geheugen gaf van "eene oude noord-limburgsche boerderij volgens de oud germaansche type". In 1902 gaf de hoogleraar ook al een brochure voor het onderwijs uit met de titel *Het boerenhuis in Nederland*, terwijl hij in 1907 over hetzelfde onderwerp een rede uitsprak voor het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
Zijn belangstelling voor de materie dateerde reeds van jaren terug. Gallée zegt in zijn inleidend hoofdstuk n.l., dat dialect-onderzoekingen hem "meer dan dertig jaar geleden" er al toe brachten om aan het boerenhuis in het oosten van ons land aandacht te besteden. En wel omdat de onderzoeker vermoedde, zoals hij schrijft, "dat het huis of eigenlijk de schuur en die gedeelten, waar de boer zijn bedrijf uitoefent, voor de stambepaling der bewoners waarde kon hebben". Dat romantische vermoeden werd tot zekerheid, toen hij omstreeks 1875 van een boer uit Ruurlo die naar Grand Rapids in de Verenigde Staten was verhuisd, hoorde, dat hij zijn boerderij aldaar op dezelfde wijze had laten bouwen als in zijn geboorteplaats. Ook Friese landverhuizers schijnen zo te werk te zijn gegaan: Gallée kreeg namelijk afbeeldingen van huizen uit Holland (Michigan) "die daar door Friezen op gelijke wijze als in hun land gebouwd waren". Bovendien was hij van mening, dat "evenals nieuwe huizen meestal gelijkvormig met de oude gemaakt worden", ook "het eenmaal bestaande huis hoogst zelden van vorm (verandert)". In elk geval: de hoofdlijnen blijven dezelfde en "omstreeks 1600 hadden de boerenhuizen reeds den tegenwoordigen vorm", zo lezen wij [17]. In tegenspraak tot deze bewering is overigens wel, dat Gallée wel degelijk wat het Friese huis betreft in de loop van de tijd veranderingen signaleerde. Alleen draaide hij de gang van zaken om door van de stjelp bij ons en de stolp in Westfriesland te beweren, dat beoosten en bewesten het Vlie de vorm gelijk zou zijn: "Men mag dus veronderstellen, dat dit reeds het geval was vóór den tijd der groote doorbraken en vloeden in de 9e eeuw die de Friesche landen van elkaar scheidden [18]". Volgens hem werd de zuivere stelp zeer veel in West-Friesland gevonden, waaruit Uilkema later terecht afleidde, dat ook Gallée de

Wumkes.nl

Friese boerderij met voorhuis en schuur eigenlijk geen stelp vond, waarom hij dus de echte stelp in Noordholland situeerde.
Overigens was Gallée in zijn beschrijving en zijn illustraties verre van duidelijk. Van de kop-hals-romp zegt hij, dat hierbij het huis tegen de schuur was gebouwd en hoewel hij dus de stjelp als de oudste vorm beschouwde, sprak hij toch van het Friese huis als hij het over de boerderij met schuur en voorhuis in Groningen en het noorden van Drenthe had, waar zoals hij schreef "ook het Friesche type (...) nagenoeg algemeen in gebruik" is [19]. Wat Groningen betreft, Gallée droeg wèl kennis van de beschrijving van de zogenaamde Groninger schuur door H. Dijkema beschreven in diens *Proeve van eene Geschiedenis der Landhuishouding enz. in Groningen* (1851), maar hij kon er niet uitkomen. Dat was ook geen wonder, daar Gallée immers van het bestaan van het oud-Friese huis geen kennis droeg en juist de boerderij die Dijkema beschreef, zo'n woonstalhuis was en met daarnaast een schuur, die omdat hij vrij stond ter onderscheiding van de Friese kop-hals-romp-schuur al in de achttiende eeuw in de archivalia "Groninger schuur" genoemd wordt. Wèl goed observeerde de hoogleraar door ten aanzien van de Friese Zuidoosthoek op te merken, dat men daar "geen zuiver Friesch type" aantrof. Hij noemde dat het "Zuiderzee-type, gemengd Friesch type", waarvan hij voorbeelden in Terwispel, Duurswoude, Zuidwoude, Appelscha, Oldeberkoop en Nijeberkoop bezocht en gedeeltelijk afbeeldde. Tot dit type rekende hij onder meer ook de boerderijen in het noorden van Overijssel, het Gooi en meer streken langs de Zuiderzee: vandaar zijn aanduiding Zuiderzeetype [20].
Zoals ik al zei: Gallée was wat Friesland betreft niet duidelijk en ook niet consequent en Klaas Uilkema oefende in 1916 dan ook terecht kritiek uit. Uilkema had bovendien de grootste moeite gehad zich in de opvatting van de Utrechtse hoogleraar in te denken en deze te verwoorden. In de tijd dat het boek van Gallée verscheen, schijnt Uilkema al op zijn "stoomfiets" de Friese dreven te hebben doorkruist. In het midden van de jaren dertig kwam ik als jong broekje persoonlijk met hem in aanraking en aan deze vroege relatie had ik het blijkbaar te danken, dat de Maatschappij der Nederlandse letterkunde mij in 1947 het verzoek deed voor het *Jaarboek 1948* een beknopt levensbericht te schrijven, want Uilkema, die lid van de Maatschappij was geweest, was in 1944 overleden. Ik voldeed aan dat verzoek [21] en zo kan ik aan bedoelde "Nachruf" nu het een en ander ontlenen.
Uilkema dan werd 2 oktober 1873 te Grouw uit boerenouders geboren, maar reeds in 1875 verhuisde het gezin naar Goutum, waar het de grote landbouwcrisis meemaakte, die het noopte al in 1883 te verhuizen naar het "Westerhús" onder Jorwerd. Twee jaar later vestigden de Uilkema's zich echter opnieuw op het oude boerderijtje in het Grouwster Hoflân, "Klein Zuidfenstra" geheten. De jonge Klaas leerde zo het boerenbedrijf ter dege kennen, maar hij had er geen belangstelling voor, was ook niet sterk. Hij leerde te Leeuwarden voor onderwijzer. In die functie was hij achtereenvolgens te Drachten, Ouwsterhaule, Menaldum, Koog aan de Zaan en van 1900 tot 1923 te Leeuwarden werkzaam. In laatstgenoemd jaar ging hij vervroegd met pensioen. In 1904 had Klaas de landbouwakte behaald en zo kon hij op tal van plaatsen in Friesland 's avonds landbouwonderwijs geven aan jonge boeren.

Klaas Uilkema op middelbare leeftijd.

Aan de vorm en de inhoud van dat onderricht bewaren enkele bejaarde landbouwers te onzent nog steeds aangename herinneringen, zo blijkt uit een artikel van R. S(trokwerda) in *De Friese Veefokkerij* (maart 1980).

Ik vervolg nu het stuk in het *Jaarboek 1948*:

"Bij zijn werkzaamheden als landbouwonderwijzer kwam Uilkema als vanzelf tot bestudering van de bouw der veestallen, een toen nog weinig betreden terrein. Volgens zijn verklaring was een eerste voorwaarde het verzamelen van alle nog levende ervaringen welke de veehouder in de loop der tijden bleek te hebben opgedaan betreffende het verband tussen bedrijf en bedrijfsgebouw. Toen hij deze arbeid aanvatte, bleek hem, dat de geschiedenis daarvan in hoge mate belangwekkend was en hij rustte niet vóór de ontwikkeling van het Friese boerenhuis in het bijzonder hem volmaakt duidelijk was geworden. Op talloze tochten door het Friese land, overal speurende naar de oudste boerenhuizen, gesprekken aanknopende met bejaarde landbouwers, snuffelende in archieven – ik moet er nu aan toevoegen, dat zijn archiefonderzoek achteraf toch niet veel te betekenen had – en steeds bijgestaan door zijn platencamera, verzamelde hij in ruim zes jaar de bouwstenen voor zijn eerste publicatie" [22].

Dit was dus het al genoemde boek *Het Friesche boerenhuis, Onderzoek naar het ontstaan van het tegenwoordige boerenhuis in Friesland*, wat de ondertitel betreft niet geheel juist, daar hij de niet-Friese boerderijen in de Stellingwerven, Schoterland en het zuidoosten van Opsterland buiten beschouwing liet. Dit valt des te meer te betreuren omdat er in de jaren 1910-1916 stellig ook nog heel wat materiaal te verzamelen zou zijn geweest. Daar dit niet gebeurd is, kon er een leemte ontstaan in de informatie tussen 1908 (Gallée) en plm. 1935-'40, toen ik van Heerenveen uit de schaarse bouwstoffen verzamelde voor *Het Saksische boerenhuis in Zuidoost-Friesland* (1941). Ik kon toen wel op Gallée, maar niet op Uilkema teruggrijpen.

Wat Uilkema als onderzoeker betreft, P. C. J. A. Boeles noemde hem in 1916 terecht een "van nature wetenschappelijk aangelegde scherpe waarnemer" [23]. En F. Buitenrust Hettema verwachtte van hem in enigszins barokke bewoordingen dat hij "de bewerker zal wezen, die zal geven van 't nu bestudeerd tot in over oude tijden het Friesche Boerenhuis". Maar dezelfde hoogleraar achtte het in een recensie in *De Amsterdammer* noodzakelijk, dat Uilkema "zijn etymologieën moest laten nagaan door een deskundige" [24]. Inderdaad behoorden zijn filologische bagage en zijn tekort aan architectonische kennis tot de zwakke zijden van zijn wetenschappelijke persoonlijkheid. Niettemin betekende zijn onderzoek "baanbrekend werk op het terrein van het huisonderzoek, dat hier te lande nog volkomen door romantische opvattingen beheerst werd" [25].

Kritiek op Uilkema

In het kort komt het resultaat van Uilkema's onderzoek neer op het volgende: niet de stjelp is de grondvorm van het Friese huis, maar deze is integendeel een der laatste evolutievormen. Er bestaat trouwens ook niet één oorspronkelijk grondtype, maar er waren er volgens hem twee en deze vormen waren bovendien „scherp gescheiden". Hij noemde ze respectievelijk de oud-Friese greidboerderij (dat was het huis dat wij al hebben leren kennen van Halbertsma en De Boer) en de oud-Friese bouwboerderij; dat was een kop-hals-romp met boven het voorhuis een grote zaadzolder en met een schuur waarin een uiteraard bescheiden stalruimte en een dorshuis. Uilkema kende aan dit veronderstelde tweede type een ouderdom van vele eeuwen toe: hij achtte het al aanwezig in de

Wumkes.nl

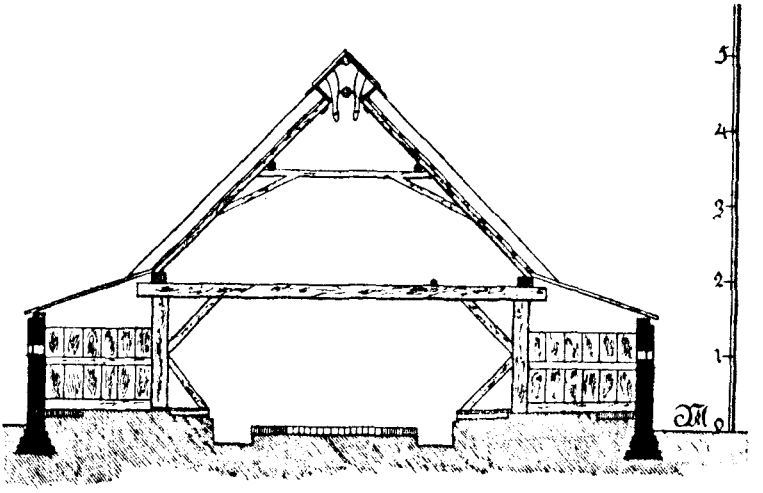

K. Uilkema, Doorsnede van de oud-Friese greidboerderij (1916).

tijd van Karel de Grote. Uilkema's opvattingen kwamen Boeles zoals hij schreef "volkomen gaaf en betrouwbaar voor" [26]. Toch zou zowel de filoloog als de historicus meer dan eens een vraagteken hebben kunnen plaatsen. Ik noemde Buitenrust Hettema's opmerking al en wil één voorbeeld geven van Uilkema's soms merkwaardige etymologieën. Op de laatste pagina's van zijn boek verklaart hij volkomen aan de zijde van Gallée te staan wanneer "deze den Frieschen koestal het bûshús noemt (met een s). Bûthús dat men vertalen hoort door buithuis waarbij aan buitenhuis wordt gedacht – kan alleen ontstaan zijn als tegenstelling van binhuis, dat echter hoogstwaarschijnlijk niet binnenhuis betekent. Doch bûthús wordt niet door alle Friezen gezegd. Men hoort een enkele maal in het lage midden der provincie – en daar heeft men het binhuis nooit gekend – duidelijk boesjes, dus bûshús dat veestal moet beteekenen (. . .). 't Is trouwens duidelijk, dat de rundveestal genoemd wordt naar de dieren, die er in worden gestald". En het binhús dan? zal men vragen. Dat betekende in Uilkema's ogen niet binnenhuis, maar "zolderhuis, het huis met de beun, d.i. bergplaats voor de granen – een onmisbaar onderdeel van de bouwhoeve reeds in haar eenvoudigsten vorm" [27].

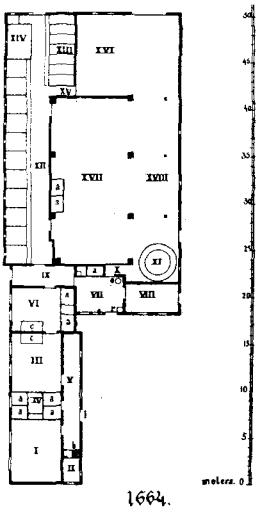

K. Uilkema, Plattegrond van een bouwboerderij te Wester-Nijkerk uit 1664 (1916).

Een verward betoog! Bûthús doet volgens Uilkema als contrast ten onrechte denken aan binhús, welk woord dus niet binnenhuis, maar beunhuis (het huis met de beun of zolder) zou betekenen. Terwijl bûthús bûshús zou moeten zijn, waarbij Uilkema blijkbaar dacht aan het "boe" roepende vee, gezien het bovenstaande citaat. Men zou in het Lage Midden het binhuis nooit gekend hebben? Nee, niet in de veel jongere betekenis van opgeschoven eindkamer-met-zaadzolder bij de volwassen bouwboerderij in de zeventiende en achttiende eeuw in een deel van de Bouhoeke. Maar wel degelijk in de oorspronkelijke betekenis als woonvertrek vóór het bûthús en later vóór de schuur in de Greidhoeke en het Lage Midden.

Nog vreemder wordt het als we lezen, dat de oude greidboerderijen op de klei aan weerszijden van de voormalige Middelzee (Uilkema bedoelde die met voorhuis en schuur) oorspronkelijk bouwhoeven waren, die pas later aan het daar veel jongere weidebedrijf waren aangepast. Ik citeer: *"In de overigens weinig betrouwbare kroniek van Ocko Scharlensis* (ik cursiveer, v.d. M.) lezen we, dat omstreeks 1230 de akkerbouw te Grouw (of all places, v.d. M.) zoo sterk werd beoefend, dat vijf of zes smeden ternauwernood het bezorgen der landbouwwerktuigen af konden. De

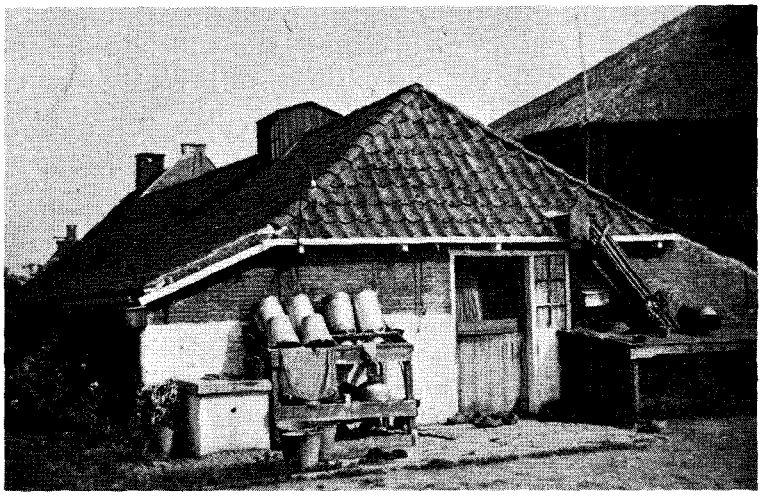

Laatste nog vrij gave oud-Friese boerenhuis met betimmerde hooiberg en later aangebrachte ontluchtingskap te Wartena.

conclusie ligt dus voor de hand, dat naarmate de greide zich noordwaarts uitbreidde, de bouwplaatsen werden omgezet in greidbedrijven" [28]. Op deze wijze kon Uilkema de greidboerderij van de kleistreken met een eenrijïge lange rundveestal herleiden tot zijn (hypothetische) oud-Friese bouwhoeve, waarbij hij het wel "merkwaardig" noemde, dat omstreeks 1865 op verschillende boerderijen tussen Idaard en Grouw (daar had hij dus gewoond) nog gesproken werd van binhuis. Wel te verstaan: volgens hem niet in de betekenis van en als contrast met bûthús, nee, als huis met de beun, met de zaadzolder van het akkerbouwbedrijf . . . Ik haal dit demonstratieve voorbeeld van misverstand niet aan omdat het achteraf zo gemakkelijk critiseren is, nu wij door de archivalische publicaties van O. Postma weten, dat ook de Bouhoeke het schuurloze oud-Friese huis nog lang heeft gekend en waarbij juist de oogst zo goed en zo kwaad als het kon moest worden opgeslagen in het bûthús. Want ook zonder Postma blijkt de voosheid van Uilkema's betoog in deze.

Een en ander neemt niet weg, dat Uilkema's boek het boerenhuisonderzoek niet alleen in Friesland, maar ook elders in Nederland op nieuwe paden heeft gevoerd en dat het na deze Genootschapspublicatie niet meer dan billijk was, dat de Leeuwarder onderzoeker opdracht kreeg het voor Friesland verrichte werk uit te breiden tot de rest van het land. Het doet anno 1982 nogal merkwaardig aan, dat deze opdracht hem verstrekt moest worden vanwege de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, maar zo lagen toen de zaken nu eenmaal. En zij zouden wat Nederland betreft tot ver na de tweede wereldoorlog zo beschamend blijven liggen.

Het valt buiten het bestek van mijn relaas om de tragedie waarop deze opdracht na luttele jaren uitliep, ook maar beknopt weer te geven. Tenslotte bepaalde Uilkema zich wat Friesland betreft, getuige de *Verslagen der Commissie tot onderzoek naar het boerenhuis in Nederland* over de jaren 1920-1925, voornamelijk tot de Zuidoosthoek en Het Bildt. De laatste jaren kregen zijn verslagen echter een zodanig cryptisch karakter, dat ook degene die zich geen leek op dit terrein mocht noemen, voor ware raadsels kwam te staan. Ik wil één voorbeeld geven, ontleend aan het laatste verslag,

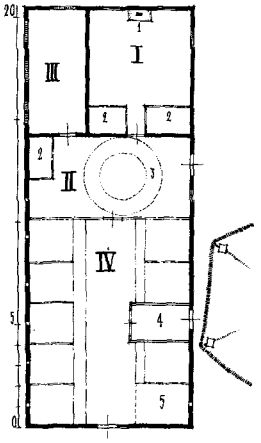

S. J. van der Molen, Plattegrond van het oud-Friese boerenhuis te Wartena met gereconstrueerde hooiberg, plaats van de karnmolen (3) en hooivak (4).

Wumkes.nl

gedateerd Leeuwarden 22 september 1926. Sprekende over het *Friese* huis, zegt Uilkema:

"Wat dit laatste betreft was het misschien beter, voorlopig nog te spreken van het "huis in Friesland". Men ziet: een merkwaardige ommekeer in tien jaar! Sedert ik tot het inzicht kwam, dat het huis in Zuidoost-Friesland identiek is met de oud-friesche greidboerderij, ondanks het taalverschil der bevolking, is deze kwestie niet eenvoudiger, doch veeleer meer gecompliceerd geworden. Want het rijpen van dit inzicht ging gepaard met een sterk vermoeden, dat het huis in Friesland hetwelk den koestal niet aanduidt als "boesjes" (daar hebben we de S weer! v.d. M.) of boethuus, maar dien integendeel achterhuus noemt, niet dezelfde afstamming heeft als dat waarbij deze termen wel behoren. Wat dient men dus te verstaan onder het begrip: het Friesche huis? Bovendien vertoont de boe, een bedrijfsgebouw dat gevonden wordt in een zuiver saksisch terrein – Uilkema bedoelde kennelijk de boo in Schoonebeek en het aangrenzende Duitse gebied, maar hij gebruikte duidelijk het dialectwoord "boe" en dat stellig niet zonder bedoeling, v.d. M. – in elk opzicht groote overeenkomst met het oude greidsboershuis in Friesland" [29].

Na wat er sindsdien èn over de Stellingwerver huizen èn over de booën bekend geworden is, kunnen deze uitlatingen nauwelijks ernstig genomen worden. In elk geval schijnt zich hier de geestelijke verwarring al aan te kondigen, die zou leiden tot een dramatisch conflict met de commissie-Van Blom, waarover ik destijds uit Uilkema's mond nog zijn van verontwaardiging getuigende visie heb mogen of liever moeten aanhoren. Uilkema's grote boek over de boerenhuizen in Nederland heeft nimmer het licht gezien. Alleen verscheen in zeer sobere gecyclostileerde vorm in 1933 in eigen beheer (niet in de handel) *Het ontstaan der boerenhuistypen in Nederland I* (Limburg, Noord-Brabant, Noord-Holland). Ten onrechte kenschetste B. Wander in zijn *Bibliografie* het werk als "Kopij voor een nooit in druk verschenen boek" [30]. Het was geen kopij, het is het geschrift dat Uilkema bewust in de plaats liet komen voor het grote project van „Letterkunde". Het was tevens Uilkema's laatste blijk van activiteit op het onderhavige terrein. Tot zijn dood in 1944 zou hij er verder het zwijgen toe doen.

Een terrein dat Uilkema dus nauwelijks had bewerkt, namelijk de archivalia, vond in de jaren twintig een ijverige onderzoeker in de oud-wiskundeleraar Obe Postma, die later, toevalligerwijze, in hetzelfde huis te Leeuwarden woonde dat Uilkema tot zijn vertrek naar de Veluwe had gehuisvest. Postma begon in 1919 zijn eerste historische studies te publiceren en toonde zich in *Swanneblommen* (jrg. 1919) al een kritisch lezer met "In pear opmerkingen it boek fen Uilkema oer it Fryske boerehûs oangeande". Maar het duurde tot 1928 voordat hij zich in een lezing, duidelijk uitsprak. Namelijk: „Uilkema nimt lykwols oan dat der in apart bouboerstipe bistie, dat fen it oare forskilde troch de greate souder boppe it binhús, in bûthús mei greatendiels ien rige stâllen en in skûrre mei terskhús. Al ho heech ik mei syn boek weirin, ik kin yn dit opsicht net mei him meigean; ik leau net dat it nedich is in apart tipe for de bouboerkerij oan to nimmen. Der binne forskillende oanwizigen for dat by âlds, ik mien om it jier 1000 hinne, ek yn'e bouhoeke fen tsjinwirdich, de greiden de haedsaek foarmen en de bou net folle to bitsjutten hie. Do scil it hûs dêr net oars west hawwe as yn'e greidhoeke fen nou. Mar ek noch yn de tiid hwer't wy nou oer handelje, is gjin great forskil to merkbiten" [31]. Tussen twee haakjes: de lezer heeft al opgemerkt, dat Postma niet, zoals Uilkema, de bouwboerderij liet plaatsmaken voor de greidboerderij en wel door uitbreiding van de greide naar het noorden, maar eerder andersom: greide werd bouw.

Postma illustreerde zijn lezing met doorslaande bewijzen in de

vorm van beschrijvingen uit zestiende- en zeventiende-eeuwse inventarissen e.d., van oud-Friese schuurloze huizen met graan- in plaats van hooiberg in de noordelijke Bouwhoek, voor de akkerbouw gebouwd, in elk geval als zodanig gebruikt. In latere studies zou Postma zijn materiaal nog uitbreiden totdat hij zich in *De Vrije Fries* van 1937 het meest uitvoerig over de resultaten van zijn onderzoek uitliet in het opstel "Over het Friesche boerenhuis in de 16de en 17de eeuw". Daarin constateert hij, na gewezen te hebben op Uilkema's *Het ontstaan der huistypen*, dat hij prijst als "een hoogst belangrijk werk":

"Ongetwijfeld zou de heer Uilkema, indien hij thans weder de provincie Friesland zou behandelen, zijn uitkomsten van het jaar 1916 niet onveranderd handhaven. Dit eerste werk n.l., hoe verdienstelijk ook, schiet in een belangrijk punt te kort, in zooverre, dat het een afzonderlijk huistype aanneemt voor de bouwboerderij èn de greidboerderij, zoodat er volgens dat boek "sedert lang vervlogen tijden in Friesland twee scherp gescheiden huistypen hebben bestaan", welke ook niet tot één gemeenschappelijken oervorm zijn terug te brengen. Ik hoop in deze studie aan te toonen dat dit onjuist is en dat het huistype van de oude greidboerderij, zoals Uilkema het beschrijft, ook dat voor de bouwstreek is" [32].

Tot zover Postma, die zijn betoog met vele aanhalingen uit zijn rijk archivalisch materiaal staafde en het bovendien nog illustreerde met enkele afbeeldingen van boerenhuizen op kaarten, van welk materiaal hij in het algemeen terecht opmerkt: "Men vindt er slechts zelden een boerenhuis uit de 17e eeuw op afgebeeld en voorzoover mij bekend is geen enkel uit de 16e eeuw".

Was hiermee eigenlijk al het laatste woord gesproken, welhaast ten overvloede toonde Postma in een artikel in het *Gedenkboek A. E. van Giffen* onder de titel "Heeft het Friesche boerenhuis in zandstreken en op de klei dezelfde ontwikkeling doorgemaakt?" aan, dat die vraag bevestigend moet worden beantwoord. Daarbij maakte de schrijver echter geen onderscheid tussen de noordelijke Wouden en de Zuidoosthoek, terwijl hij zijn nogal schaars archiefmateriaal alleen uit Achtkarspelen had verzameld. Hij achtte dat niettemin voldoende om vast te stellen, "dat in de zandstreken van onze provincie Friesland de ontwikkeling van het boerenhuis geen andere is geweest dan in de kleistreken" [33]. Een breed onderzoek in de archivalia van Opsterland, voormalig Schoterland en de Stellingwerven is trouwens nimmer aangevat. Dat hierbij met inbegrip van de kaarten van het zogenaamde Primitieve kadaster interessante zaken aan het licht kunnen komen, bleek mij, toen ik in het kader van mijn monografie *Opsterlân, skiednis fan in Wâldgritenij* (1958) hypotheek-, proclamatie- en informatieboeken doornam. Enige voorlopige resultaten van dit onderzoek kon ik publiceren in *Boerderijen van het Noordererf* [34].

De voermatten van Ezinge

Postma was tot zijn vraag inzake de Friese zandgrond gekomen door de verschijning in 1943 van *Das Gulfhaus. Entstehung und Entwicklung*, door Menne Feiken Helmers. Deze terecht door Postma gecritiseerde auteur bracht de opzienbarende resultaten van de opgravingen in de wierde van Ezinge in de jaren dertig door Van Giffen als uitgangspunt ter tafel. Ik moet daar, zij het beknopt, wel even over spreken. Hoewel Van Giffen nimmer het in uitzicht gestelde boek over dit jarenlang durend bodemonderzoek op oud-Fries grondgebied heeft afgeleverd, is Ezinge toch al spoedig en welhaast wijd en zijd bekend geworden, al werd het

Wumkes.nl

onderzoek in deze Groninger dorpsterp na de Tweede Wereldoorlog geëvenaard, zo niet overtroffen door de resultaten van het befaamde grootscheepse onderzoek door Werner Haarnagel uit Wilhelmshaven in de terp de Feddersen Wierde bij Bremerhaven, waarvan ik tot mijn voldoening enkele malen in verschillende stadia heb kunnen kennisnemen.

Heeft Haarnagel herhaaldelijk over de Feddersen Wierde gepubliceerd, Van Giffen liet het lange jaren bij zijn verslag "Der Warf in Ezinge Provinz Groningen, Holland (! v.d. M.) und seine westgermanische Häuser" [35]. Het belangrijkste resultaat was, dat van de oudste tijd af met huizen op de kwelder tot bijna boven in de terp (Karolingische tijd) in de elkaar opvolgende lagen de duidelijke resten van drieschepige boerenhuizen gevonden werden, bestaande uit een door een haardplek gekenmerkt woongedeelte en een stalgedeelte met twee rijen paarsgewijze geplaatste stijlen, die een middengang markeerden en die bovendien elk door gevlochten schotten waren verbonden met de eveneens uit vlechtwerk bestaande wanden van het rechthoekige huis, dat in het algemeen een toegang bezat in de korte wand. Deze wand kon men achtergevel noemen als men het woongedeelte als voorhuis beschouwde, maar evenzeer voorgevel als men de stalruimte voorop stelde. Het was duidelijk, dat tussen de schotten telkens twee koeien hadden gestaan, maar niet duidelijk was aanvankelijk de dienst van de 60 en 70 cm. brede gevlochten "matten", die in de lengte van het stalgedeelte vóór of zo men wil achter de standplaatsen van het vee waren gelegen. Over deze "matten" is nog lang veel te doen geweest. Zelfs Postma verkeerde nog in 1946 blijkens het artikel "De "foermatten" fen Ezinga en de Fryske boerepleats" in *It Heitelân* in onzekerheid over de betekenis. Ja, in het al genoemde artikel in de erebundel-Van Giffen kwam hij er nog eens op terug. Hij schreef:

"Maar met die matten is het erger. Als de opvatting van Van Giffen de juiste is en het voedermatten waren, zullen wij één van tweeën moeten aannemen: òf de opstelling van de koeien is toen andersom geweest dan later, òf de huizen waren geen Friesche huizen. Tegen die opvatting is dan ook veel oppositie gekomen; men wilde die matten liever beschouwen als voorloopers van de latere stalhouten, waarop de koeien met hun achterpooten stonden. De schrijvers van de beide bovengenoemde boeken, Van der Molen en Helmers, willen ook niet van die voedermatten weten; de eerste heeft nooit van matten gehoord, waarop veevoeder werd gelegd, de tweede zegt: "Futterplatten für Vieh kommen erst in den letzten Jahren im friesischen Hausgebiet vor". Dit laatste is ondertusschen onjuist. Schrijver dezes heeft in de Friesche gemeente Gaasterland vele malen "eetholten" genoemd gevonden in de 16e en 17e eeuw, waarvan het duidelijk blijkt, dat het planken (delen) waren die gebruikt werden om het eten voor de beesten op te leggen. Daardoor hebben die voedermatten toch weer een betere kans gekregen. Wij willen hopen dat Prof. Van Giffen die ook aan het twijfelen was gebracht, de zaak nog eens voorgoed zal kunnen uitmaken" [37].

Ik heb eerlijk gezegd de hoop die Postma hier uitsprak, reeds destijds nogal ijdel gevonden. Immers, zonder ook maar iets af te doen van de grote kwaliteiten als archeoloog van de directeur van het Groninger Biologisch- Archaeologisch Instituut kan toch gerust worden vastgelegd, dat zijn kennis omtrent de geschiedenis van het boerenhuis, waarmee hij in Ezinge kennismaakte, niet die van een specialist was. In het begin verkeerde hij ten aanzien van de huizen van Ezinge zelfs volledig in het onzekere. Dit kan men opmaken uit zijn eerste rapport omtrent Ezinge. Daar kan men namelijk lezen: "Wij hebben hier dus een zeer volledig grondplan van het huis der vroegste terpbouwers. Het is een z.g.n. "open

Wumkes.nl

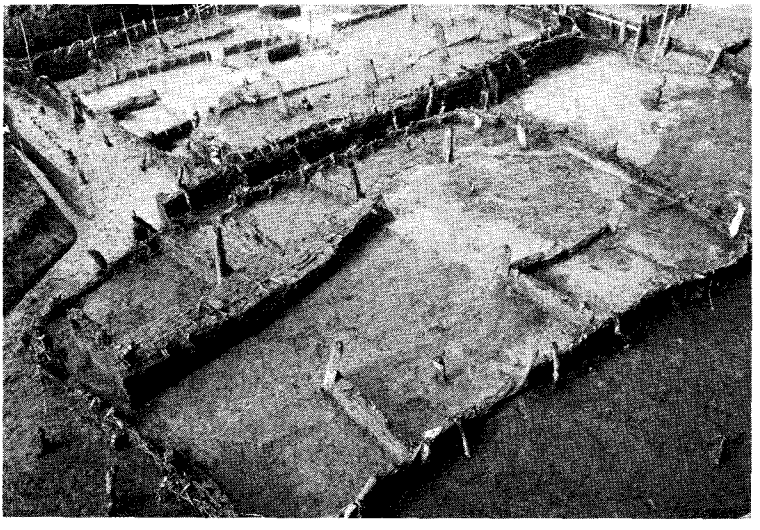

Deel van de afgegraven wierde van Ezinge met prehistorische woonstalhuizen. Bij het huis op de voorgrond zijn aan de linkerzijde van het koehuis de gevlochten matten aanwezig.

huus" (waarom Van Giffen deze term gebruikte, is niet duidelijk, maar misschien speelde de Twentse benaming "los hoes" of (open) "hoes" door zijn hoofd (v.d. M.) (. . .) Het is een echt woonhuis geweest vermoedelijk met z.g. walmdak en zonder ruimte voor veeberging. Trouwens, tegen dit laatste pleit reeds voldoende de smalle en eenige ingang in den voorgevel" [36]. Met deze ingang bedoelde Van Giffen de voorloper van de daarmee vergelijkbare latere "bûthúsdoar", de deur aan het einde van het koehuis, die nog tot in deze eeuw breed genoeg om er een koe door te kunnen leiden, zeker een van het kleine type uit de terpentijd.
Later, in de jaren 1934-1935, werd het de Groninger onderzoeker duidelijk, dat er in de huizen van Ezinge wel degelijk vee had gestaan. Maar zijn opvatting, dat op de zogenaamde matten van vlechtwerk voer werd gedeponeerd, zodat de koeien dus met de koppen naar de middengang waren gestald geweest, leidde zowel in Nederland als vooral in Duitsland tot de conclusie, dat het hier "Saksische" huizen betrof. Zelf sprak hij meer algemeen van "Westgermaanse huizen" en beschouwde hij Ezinge als het prototype van het Friese en van het Saksische boerenhuis. In Duitsland koos men voor een "Saksische interpretatie", ook in een onverdacht-wetenschappelijk boek als *5000 Jahre Niedersächsische Stammeskunde* van de archeologen Schroller en Lehmann (1936). En daaruit leidde Jan de Vries, getuige zijn inleiding op de Nederlandse Monumentendag 1940, weer af: "De vondst der praehistorische woning te Ezinge heeft ten overvloede bevestigd, dat het Saksische huistype een lang verleden achter zich heeft". Het zou volgens hem overigens geen uitvinding van "de Saksische stam" zijn geweest. Maar het bleef wel "bij dit aartsconservatieve volk het langst bewaard", aldus fantaseerde De Vries [38].
In een lezing voor het Fries Genootschap (1938) verklaarde Van Giffen echter, dat een nader onderzoek betreffende die matten tot andere resultaten had geleid en dat ze nog een puzzle vormden: "Ze zouden ook het prototype van de latere stalhouten kunnen zijn of misschien hebben ze gediend om de mest gemakkelijk af te voeren". Dat Van Giffen niet voldoende thuis was op het terrein van het boerenhuis, leerde ook zijn antwoord op de vraag met

Wumkes.nl

welk type men te doen had bij een door hem in 1935-1936 bij Fochteloo opgegraven drieschepig woonstalhuis uit de IJzertijd, met vakken voor stalling van vee langs de beide lange zijden. Hij karakteriseerde dit huis (er waren twee objecten) als "een stelp": een type, zoals bekend, dat eerst in de zeventiende eeuw aan beide zijden van de Zuiderzee ontstond [39].

Ook Haarnagel volgde Van Giffen wat diens aanvankelijke interpretatie van de matten betreft bij zijn onderzoek inzake de omstreeks 1938 blootgelegde plattegronden van woonstalhuizen te Einswarden aan de Weser en te Hodorf aan de Elbe, door bij deze direct met het type-Ezinge te vergelijken huizen van "Futtermatten" te gewagen. Niet alleen uit de veronderstelde stallingswijze die daarvan het gevolg was, maar ook uit een ander detail leidde hij in het hoofdstuk "Der Ursprung des Niedersachsenhauses" in *Urgeschichtsstudien beiderseits der Niederelbe* (1939) een conclusie af, die in Duitsland ook na de tweede wereldoorlog nog lang populair gebleven is. Ten aanzien van Ezinge, Hodorf en Einswarden schreef hij namelijk:"Durch den sicheren Nachweis des Mitteleinganges stehen diese Häuser in unmittelbarer Beziehung zum Niedersachsenhaus" [40]. Tegen deze opvatting heb ik mij destijds al dadelijk krachtig verzet [41]. Wij leefden toen in een tijd, waarin de wetenschap nog geen bezwaar koesterde tegen het leggen van verbanden tussen thans nog bestaande boerderijvormen en bepaalde stammen uit de voor- en vroege historie. Daarin kwam weldra verandering doordat Slicher van Bath in zijn dissertatie *Mens en land in de Middeleeuwen*, zoals opgemerkt, afrekende met wat hij noemde de "Saksenlegende".

Wat de Friese "stamlegende" betreft, wij weten nu door opgravingen langs de Noordzeekust van Velzen tot Tofting, dat er bij het woonstalhuis van het type-Ezinge geen sprake was van een door Friezen gecreëerd boerenhuis, maar dat het om een veehoudershuis ging dat ook voorkwam in door niet-Friezen bewoonde streken, al kan wel worden vastgesteld, dat het in ons Friesland niet alleen heeft standgehouden, maar ook dat tot in deze twintigste eeuw zich nog enkele voorbeelden van dit prehistorische principe hadden gehandhaafd. Ja, dat in Wartena nog een tamelijk gaaf voorbeeld en bij Grouw een oud-Fries "bûthûs" achter een vrij recent voorhuis kunnen worden waargenomen. Een vraagstuk is nog wel, waar het type-Ezinge enz. vandaan kwam voordat het omstreeks vier- tot vijfhonderd jaar voor onze jaartelling op onze kwelders werd ingevoerd. Maar de oplossing lijkt mij een stuk naderbij gekomen sinds met name in Drente de laatste decennia tal van pre- en protohistorische drieschepige huizen door H. T. Waterbolk en zijn school zijn blootgelegd en waarvan de oudste voorbeelden teruggaan tot de vroege bronstijd (ca. 1200 v. Chr.).

Ik kom nu evenwel op een terrein dat hier niet aan de orde is en waarop ik mij als niet-archeoloog ook niet voldoende thuisvoel. Ik hoop wel, dat in een bijeenkomst als deze prof. Waterbolk zijn licht hierover nog eens zal willen laten schijnen. In 1975 heeft hij in zijn opstel "Evidence of cattle stalling in excavated pre- and protohistoric houses" [42] al blijk gegeven zich grondig in deze moeilijke stof te hebben verdiept. Maar ook de Drentse conservator O. H. Harsema heeft in 1980 in zijn belangrijke tentoonstellingsgids *Drents boerenleven van de bronstijd tot de middeleeuwen* interessant materiaal over prehistorische boerderijen afgebeeld en besproken.

Het wachten is nu nog op een onderzoeker die dit alles in een wijd en tegelijk sluitend verband zal weten te brengen met de vele gegevens die sinds het onderzoek te Ezinge over het woonstalhuis langs de Noordzee door het oudheidkundig bodemonderzoek zijn vergaard.

Negentiende-eeuwse ontwerpen

Aan het slot zou ik nog graag een grote stap voorwaarts in de tijd willen zetten en wel naar de negentiende eeuw. Doordat toevallig een serie plattegronden en andere tekeningen van boerderijen in Friesland uit de tweede helft van de vorige eeuw enkele jaren geleden aan het licht kwam, werd het mogelijk een nieuw licht te laten vallen op een aspect waaraan tot nu toe niemand aandacht had geschonken. Door bemiddeling van de heer J. A. Mulder, te Leeuwarden, kon ik mij namelijk verdiepen in een aantal ontwerptekeningen betreffende Friese boerderijen die in opdracht van

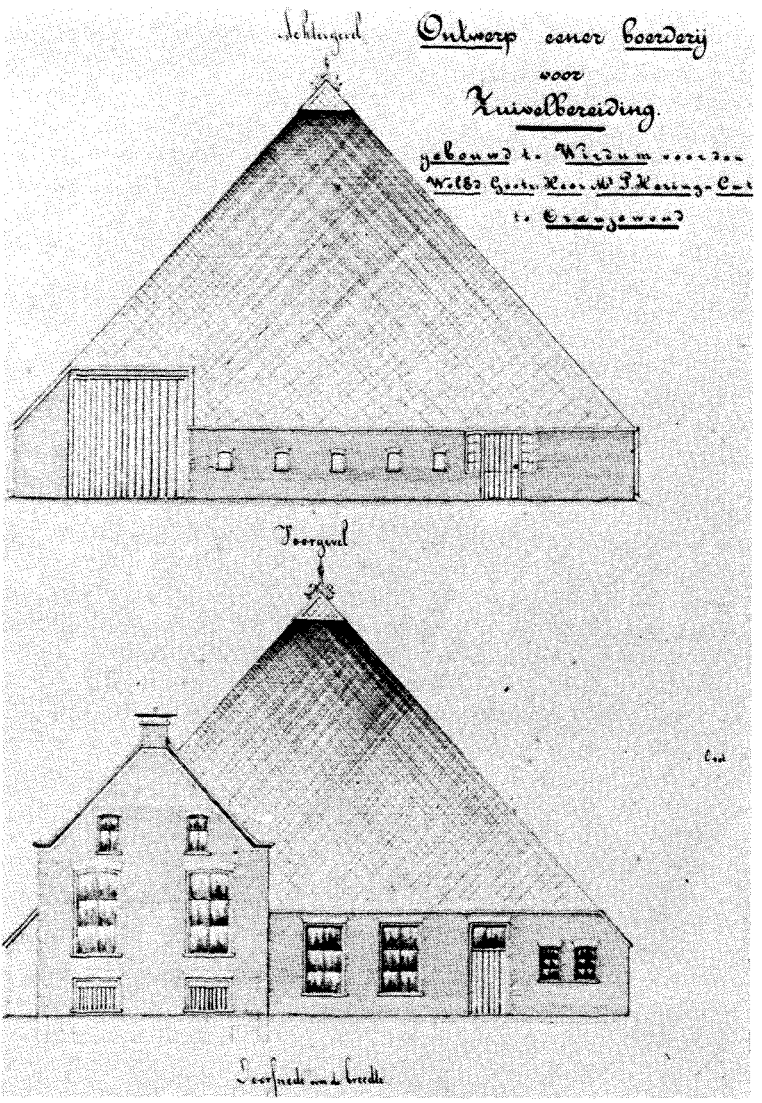

J. I. Douma, "Ontwerp eener boerderij voor Zuivelbereiding te Wirdum."

Wumkes.nl

Jacob Izaäks Douma (1822-1881).

enkele patricische grootgrondbezitters waren gemaakt. Werd algemeen aangenomen, dat de Friese boerderijen die in de jaren 1850 tot 1890 verrezen, het product waren van de dorpstimmerman, en dat daaraan geen architect te pas was gekomen, wij weten nu beter. De vraag kon dan ook gesteld worden: *Dorpstimmerman of stadsarchitect?* en het antwoord daarop kon in een publicatie onder deze titel van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek te Arnhem in 1980 door mij worden gepubliceerd, waarbij de heer Mulder een genealogische toelichting verstrekte. Het is gebleken, dat met name de uit Opeinde afkomstige Leeuwarder architect Jacob Izaäks Douma (1822-1881) in opdracht een reeks ontwerpen heeft vervaardigd, waarbij zozeer aan de traditionele bouw werd vastgehouden, dat men eerder aan het werk van een bekwame dorpstimmerman zou denken. Het enige verschil is, dat meer dan eens in plaats van een Fries "bûthús" een afwijkende stalling werd ontworpen, die men niet Fries, maar ook niet Hollands kan noemen. Het betrof weliswaar een rij boxen elk voor twee runderen, maar deze waren vrij in de ruimte geplaatst met vóór een voederbak en achter een grup. Langs beide liep een gang. Gezien de familierelaties van een der opdrachtgevers met O. R. van Andringa de Kempenaer (1801-1868), die zich ondanks zijn ultra-conservatieve politieke beginselen als herenboer en grootgrondbezitter een zeer progressief agronoom betoonde – hij ontwierp zelfs persoonlijk een "bouwplan" dat met elke traditie brak – vermoed ik, dat hij het is die deze geheel nieuwe stalinrichting had aanbevolen [43]. Of hij daarbij door de in zijn nalatenschap ruimschoots aanwezige literatuur over moderne landbouwmethoden beïnvloed werd, weet ik niet. De eigenlijke Hollandse stal deed eerst vele decennia later zijn intrede in Friesland, om precies te zijn in 1905 bij het type dat Uilkema in 1916 ten onrechte betitelde als de "Nieuw-Friesche greidboerderij". Ten onrechte, omdat juist de veeopstelling in het geheel niet Fries was.
Inmiddels zijn ook in het archief van het Old Burger Weeshuis te Sneek uit de jaren tachtig van de vorige eeuw tekeningen en plattegronden aan het licht gekomen, die duidelijk maken, dat voor de agrarische bedrijfsgebouwen van deze instelling, met name waren dat stjelpen, al bekwame bouwkundigen werden aangetrokken, die niettemin zoveel mogelijk, waarschijnlijk zonder vooropgezet doel, de lijn der traditie voortzetten. Deze bouwers zullen wel niet bevroed hebben, dat zij betrokken waren bij de laatste fase van een ontwikkeling van het Friese boerenhuis in rond 2500 jaar [44].

Samenvatting

Van aandacht voor de boerenhuistypen in Nederland en dus ook in Friesland was eerst omstreeks 1800 sprake, echter niet van historische, maar van agronomische zijde. Aan de activiteit van de in 1805 opgerichte Commissiën van Landbouw danken wij de eerste opmetingen van Friese boerenhuizen, één voor het greidebedrijf en één voor de bouwhoek. Initiatiefnemer was de arts H. W. v.d. Kolk te Wommels (1807). Volkskundige interesse, onder invloed van de Romantiek, ontstond er in Friesland eerst bij J. H. Halbertsma, die zowel in zijn *Letterkundige Naoogst* (1840) als in zijn handschrift "Lexicon Frisicum" liet blijken met de ontwikkeling van het schuurloze oud-Friese huis tot en met de stjelp op de hoogte te zijn. Los van hem bestudeerde de latere hoogleraar

Wumkes.nl

Tj. de Boer, uit Wirdum, het Friese boerenhuis en publiceerde daarover omstreeks 1900 enkele artikelen, waarin hij, nauwkeuriger nog dan Halbertsma, de ontwikkeling beschreef, waarschijnlijk op grond van archivalia. Blijkens zijn standaardwerk *Het boerenhuis in Nederland* (1907) had J. H. Gallée Halbertsma en De Boer niet gelezen en zo kon hij er toe komen de stjelp-stolp als de grondvorm te beschouwen waaruit later de "pleats mei foarein" zou zijn ontstaan. Het kostte de Leeuwarder onderwijzer-landbouwleraar Klaas Uilkema in zijn in 1916 verschenen Genootschapsuitgave weinig moeite de onjuistheid daarvan aan te tonen. Wel "ontdekte" hij het oud-Friese huis, maar hij nam het alleen aan voor de greidhoek. Daarnaast zou al vroeg een boerderij met schuur zijn ontstaan voor de bouwhoek.
Op grond van archiefstudie kon O. Postma, voor het eerst in 1928, aantonen, dat er geen sprake was van "twee scherp gescheiden typen"en dat het huis van de greidhoek evenzeer in de bouwhoek voorkwam. Uitvoerige discussies in binnen- en buitenland ontstonden door de vondst van een prehistorisch drieschepig schuurloos woonstalhuis met twee rijen boxen (elk voor twee stuks vee) in de jaren dertig in de terp van Ezinge door Van Giffen. Later werd het type ook elders langs de Noordzee ontgraven, zij het uit latere tijd. De verwarring ontstond vooral door het gebrek aan kennis omtrent het boerenhuis bij Van Giffen, die de gevlochten matten aan weerszijden van het middenpad aanvankelijk als voedermatten opvatte, een visie die Postma nog in 1947 niet geheel verwierp. Al vroeg werd haastig van Duitse zijde uit die "Futtermatten" geconcludeerd, dat "Ezinge" het prototype was van het "Niedersachsenhaus". In 1944 rekende echter Slicher van Bath in zijn dissertatie al af met wat hij noemde de "Saksenlegende". Van der Molen had in 1940 reeds de onhoudbaarheid van de "Saksische" interpretatie laten uitkomen. Dankzij recente publicaties van H. T. Waterbolk en O. H. Harsema valt aan te nemen, dat het prototype van Ezinge reeds in de vroege bronstijd (1200 v. Chr.) op de zandgrond van het latere Drente aanwezig was, van waaruit het blijkbaar omstreeks 500 v. Chr. naar de latere Friese kwelders "geëxporteerd"werd.

Noten

* Tekst van een lezing gehouden voor het Fries Genootschap (30 maart 1981).

1. G. A. Wumkes, *Sibrandus Leo's Abtenlevens der Friesche Kloosters Mariëngaard en Lidlum* (Bolsward 1929) XXVI en '79.
2. J. M. G. van der Poel, *Heren en boeren. Een studie over de commissiën van landbouw (1805-1851)* (Wageningen, 1949).
3. H. W. van der Kolk, "Beschrijving van een Vee-Boereplaats in Vriesland groot 68 Pondematen", *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw*, III (1807) 151-155. Deze beschrijving is samen met twee van de drie afbeeldingen ook opgenomen in:S. J. van der Molen, *Het Friesche boerenhuis in twintig eeuwen* (Assen, 1943²) 85-88.
4. B. H. Slicher van Bath, *Mens en land in de Middeleeuwen* (Arnhem, 1977²) 123-176.
5. J. Möser, *Patriotische Phantasien*; aangehaald in: C. Elderik, *Twènter Laand en Leu en Lèven* (Enschede, 1976²).
6. Chr. Ranck, *Kulturgeschichte des deutschen Bauernhauses* (Leipzig, 1921) 74.
7. *Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869). Brekker en bouwer* (Drachten, 1969) 74.
8. B. W. A. E. Sloet tot Oldhuis, "Aan J. Hiddes Halbertsma", *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* III (1838), 187-189.

9. K. Uilkema, *Het Friesche boerenhuis. Onderzoek naar het ontstaan van het tegenwoordige boerenhuis in Friesland* (Leeuwarden, 1916) 39-40.
10. S. J. van der Molen, "De Halbertsma's en het Friese boerenhuis", *Leeuwarder Courant*, 12 augustus 1950.
11. Aangehaald bij Uilkema, *Het Friesche boerenhuis*, 12-13.
12. J. H. Halbertsma, "Lexicon Frisicum", Provinciale Bibliotheek, Leeuwarden.
13. Het, zo goed mogelijk nagetekende, schetsje is door mij gepubliceerd in "Dr. J. H. Halbertsma en it Fryske boerehûs", *Sljucht en Rjucht*, XLII (1938) nr. 52; en in *Het Friesche boerenhuis*.
14. Uilkema, *Het Friesche boerenhuis*, 41-42.
15. T. J. de Boer, "De Friesche Kleiboer", *Tweemaandelijksch Tijdschrift* (1897-1898).
16. *Nieuw Advertentieblad*, 28 juli 1897.
17. J. H. Gallée, *Het boerenhuis in Nederland en zijne bewoners* (1908) 12-14.
18. *Ibidem*, 23.
19. *Ibidem*, 29.
20. *Ibidem*, 39-43.
21. S. J. van der Molen, "Klaas Uilkema (1873-1944)", *Jaarboek Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden, 1948).
22. *Ibidem.*
23. Uilkema, *Het Friesche boerenhuis,* 4.
24. Geciteerd door Van der Molen, "Klaas Uilkema", 141.
25. Ibidem.
26. Uilkema, *Het Friesche boerenhuis*, 4.
27. *Ibidem*, 83 en 84.
28. *Ibidem,* 67.
29. *Verslag der commissie tot onderzoek naar het boerenhuis in Nederland* (Leiden, 1929) Bijlage VIII, 5.
30. B. Wander, *Bibliografie historisch boerderijonderzoek* (Arnhem, 1971) 24.
31. De lezing werd gepubliceerd onder de titel "De Fryske boerkerij om 1600 hinne", *It Heitelân*, maeije-juny 1929, 140.
32. O. Postma, "Over het Friesche boerenhuis in de 16de en 17de eeuw", *De Vrije Fries*, XXXIV (1937).
33. O. Postma, "Heeft het Friesche boerenhuis . . .", *Gedenkboek A. E. van Giffen* (Meppel, 1947) 287-288.
34. S. J. van der Molen, *Boerderijen van het Noordererf* (Zutphen, 1979) 128-129.
35. Opgenomen in *Germania* XX (1936), overgedrukt in *16de-19de Jaarverslag der Vereniging voor Terpenonderzoek.*
36. Postma, "Heeft het Friesche boerenhuis", 281.
37. *13de-15de Jaarverslag der Vereniging voor Terpenonderzoek* (1928-1931) 31.
38. J. de Vries, "Onze landelijke bouwkunst",*Verslag van den Vijftienden Monumentendag, 27 Juli 1940 te Utrecht* (z. pl., z. j.) 5.
39. *110e Verslag van het Friesch Genootschap,* over 1837, 10-14.
40. Aangehaald door Van der Molen, *Het Friesche boerenhuis*, 132.
41. Zie "Ezinge, Saksische of Friesche huizen", *Tijdschrift Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, (1940); en *Het Friesche boerenhuis.*
42. H. T. Waterbolk, "Evidence of cattle stalling in excavated pre- and protohistoric houses", *Archaeozoological studies* (Amsterdam, 1975).
43. In dit vermoeden ben ik gesterkt, doordat ik inmiddels in het tweedelige werk van G. J. Hengeveld, *Het rundvee* (Haarlem, 1865) de volgende mededeling aantrof inzake de boerderijen in de omgeving van Heerenveen, Oranjewoud en Oudeschoot: "De inrigting der stallen is als gewoonlijk in Friesland, *alleen bij den heer de Kempenaer en een paar zijner boeren was de Friesche met de Hollandsche inrigting vereenigd*" (II, 312).
44. Zie G. P. Karstkarel, "De boerenplaatsen", in: G. Bakker, B. van Haersma Buma en G. P. Karstkarel, *Van Wezenzorg naar Stadsbelang. Het Old Burger Weeshuis te Sneek 1581-1981* (Bolsward, 1981), 78-109.

Wumkes.nl

Panorama van Friesland 1981

Bestuurlijke ontwikkelingen

Hoewel het geen verkiezingsjaar was bracht 1981 toch een opmerkelijke verandering teweeg in de samenstelling van het provinciaal bestuur. Drie van de zeven leden van het college van gedeputeerde staten traden vóór het verstrijken van hun vierjarige zittingsperiode af. In de statenvergaderingen van 18 maart werd afscheid genomen van CDA-gedeputeerde R. Renkema (ruimtelijke ordening en volkshuisvesting), die na een statenlidmaatschap van vijftien jaar, waarvan dertien als gedeputeerde, om gezondheidsredenen zijn werk moest neerleggen. Hij werd benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. De staten kozen in zijn plaats in het dagelijks bestuur van de provincie de heer D. van der Til te Damwoude.
Op 6 mei volgde de heer P. Poortman van de PvdA (maatschappelijk werk en volksgezondheid) het voorbeeld van de heer Renkema, zij het om een andere reden, nl. de benoeming tot directeur van het Friese Patronaat. Voor de heer Poortman in de plaats kwam de eerste vrouwelijke gedeputeerde in Friesland, mevrouw J. Bruinsma-Kleijwegt te Ee, voorzitster van de PvdA-statenfractie. In deze laatste functie werd zij opgevolgd door haar partijgenote Johanneke Liemburg.
De volgende gedeputeerde die opstapte was de VVD-er drs. L. Hilarides (economische en agrarische zaken), die een benoeming had aanvaard als directeur van de Friese Bondsspaarbank. Hij nam op 1 juli afscheid als gedeputeerde. De staten kozen in zijn plaats zijn partijgenoot drs. F. G. J. Steenmeijer uit Oosterwolde.
Ook van de statenleden liet in 1981 een aantal het tussentijds afweten. Toen op 6 mei twee nieuwe statenleden, de heren J. de Graaf en D. Hoekstra, werden beëdigd, rekende D. Y. W. de Graaff-Nauta na onderzoek van de geloofsbrieven haar mede-statenleden voor dat er sinds de verkiezingen van 1978 al elf nieuwe waren aangetreden, twintig procent van het totaal! En na 6 mei volgden er nog meer. Een teken aan de wand? Aan de volksvertegenwoordiging op provinciaal niveau worden steeds hogere eisen gesteld.
Als klap op de vuurpijl deelde de Commissaris der Koningin, mr. H. Rijpstra, eveneens in de vergadering van 6 mei, mee, dat hij met ingang van 15 juni 1982, gebruik makend van de regeling tot vervroegde uittreding (de VUT), zijn ambt zou gaan neerleggen, omdat hij dit steeds meer als zwaarwegend ervoer.
Tenslotte zij in de sfeer van het afscheid vermeld, dat de Commissaris der Koningin in 1981 in verschillende statenvergaderingen een "in memoriam" moest uitspreken wegens het overlijden van oud-statenleden of oud-gedeputeerden: mr. B. P. van der Veen, D. Humalda, A. Bergsma, G. Gerritsma, H. M. Gerbrandy.

In de eerste statenvergadering van 1981, op *28 januari*, werd gedebatteerd over de toekomst van de Provinciale Bibliotheek naar aanleiding van een rapport van de bibliothecaris, dat als uitgangspunt werd aanvaard voor het toekomstig beleid. In principe werd besloten, dat de PB zich zal kunnen ontwikkelen tot de toekomstige bibliotheek voor het hoger onderwijs in Friesland. Via een motie van Boorsma c.s. is met geringe meerderheid van stemmen (28-24) het wetenschappelijk karakter van de Provinciale Bibliotheek veilig gesteld.
De grote nationale en internationale problemen lieten de Friese

Wumkes.nl

staten ook niet onberoerd. In deze eerste vergadering in 1981 is ook gedebatteerd over het voor en tegen van kernenergie, zulks naar aanleiding van de omstreden kerncentrale te Dodewaard. Met algemene stemmen werd een door de FNP-er Ten Hoeve ingediende motie aangenomen, waarin gedeputeerde staten werden aangespoord om op korte termijn de mogelijkheden te onderzoeken van proefprojecten voor alternatieve vormen van energie en het tot ontwikkeling te brengen van Friese bedrijven in deze sector.
Overigens wilden gedeputeerde staten niet nu al besluiten dat Dodewaard dicht moest. Zij wilden in afwachting van de brede maatschappelijke discussie de status quo handhaven. Op voorstel van het college is met 29-23 stemmen (tegen PvdA, D'66 en FNP) besloten dat de provincie aandeelhouder zou blijven van de NV Gemeenschappelijke Kernenergiecentrale Nederland en niet te bevorderen, dat de centrale te Dodewaard werd stilgelegd. In een "statenbrede motie" van het socialistische statenlid Steijvers e.a. over het ISP (het Integraal Structuur Plan Noorden des Lands) werd regering en Kamerleden gewezen op de noodzaak van het toepassen van verdere stimuleringsmaatregelen, waaronder een verdere uitbreiding van het bestaande BRT-gebied met in elk geval de gemeente Leeuwarden. Elke heroverweging van het instrumentarium, welke leidt tot een vermindering van de stimulansen tot vestiging van nieuwe bedrijven en instellingen of tot uitbreiding van bestaande bedrijven, werd van de hand gewezen. Aanleiding tot de motie waren de plannen van de regering om de IPR (investeringspremieregeling) voor uitbreidingsinvesteringen te verminderen met vijf à tien procent en het BRT-gebied te beperken tot de arbeidsmarkt-rayons Dokkum en Buitenpost.

De statenvergadering van *26 februari* was een novum in de geschiedenis van de Friese staten. Het was namelijk een spoedvergadering, die op grond van artikel 15 van de Provinciewet op verzoek van een vijfde van het aantal statenleden was bijeengeroepen. In verband met een op 27 februari geplande bespreking van de noordelijke bestuurders met het kabinet vroegen de statenleden, die om deze extra statenvergadering hadden verzocht, nadere inlichtingen over een eerder in die maand met de regering gehouden gesprek over de voortgang van het ISP. De Commissaris der Koningin was met vakantie en de vergadering werd gepresideerd door gedeputeerde J. Spiekhout.
Gedeputeerde Hilarides gaf de staten opening van zaken. Hij zei dat er in Friesland 5.500 arbeidsplaatsen bij zouden moeten komen om geen verdere achterstand op te lopen ten opzichte van de rest van het land. De plannen van de regering gingen echter niet verder dan 2.500. De staten namen met algemene stemmen een motie aan waarin zij hun verontrusting en verontwaardiging uitspraken over de dreigende vervlakking van het regionaal sociaaleconomisch beleid. Zij constateerden, dat de doelstelling van het ISP tot op dat moment niet was gehaald en eisten volledige nakoming van de ISP-afspraken en concrete toezeggingen voor nog 3.000 extra arbeidsplaatsen in 1981 om de regionale werkloosheidcomponent niet te vergroten. De doelstelling van het ISP mag niet in gevaar komen, aldus de staten in hun motie, die bedoeld was om het college bij de onderhandelingen met het kabinet een steun

in de rug te geven. De staten zetten een stok achter de deur: zou het kabinet geen 3.000 extra arbeidsplaatsen toezeggen, dan dienden de onderhandelingen te worden opgeschort om de staten de gelegenheid te geven zich te beraden over de vraag of zij nog langer mede-verantwoordelijkheid zouden kunnen dragen voor de verdere uitvoering van het ISP.

In hun vergadering van *18 maart* stelden de staten na enige amendering met algemene stemmen een procedure- en subsidieverordening sociaal-cultureel werk vast. Tevens namen zij met 43 tegen 8 stemmen een voorstel aan om een krediet van ƒ 70.550.000 beschikbaar te stellen voor de eerste fase (kantoor en werkplaatsen) van het nieuwe gebouw voor het provinciaal electriciteitsbedrijf, hoewel D'66 beweerde, dat het wel vijftien miljoen goedkoper kon.

De statenvergadering van *6 mei* vormde het voorspel van de vaststelling van de Interprovinciale Structuurschets Waddenzee. De moties werden besproken, die op 12 juni de Friese inbreng zouden vormen voor de vergadering in Harlingen van de gezamenlijke statencommissie ruimtelijke ordening van de drie Waddenprovincies. De Friese staten kregen gelegenheid om hun mening te geven over het voorlopige standpunt van gedeputeerde staten van de drie kustprovincies. Ook de moties droegen het karakter van voorlopigheid.
In deze vergadering werd ook gedebatteerd over de directiestructuur van de Fryske Akademy. Met acht stemmen tegen werd een voorstel van gedeputeerde staten aangenomen om het subsidie van de provincie af te stemmen op éénhoofdige leiding van de Fryske Akademy na de pensionering van de beide directeuren. Het college vond, dat wel met één (wetenschappelijk) directeur kon worden volstaan met volledige bevoegdheid ook in zakelijke aangelegenheden. D'66 deed via een motie een poging om het provinciaal subsidie voor de Fryske Akademy nog wat op te krikken, waardoor het Akademy-bestuur een wat hoger gekwalificeerde zakelijke medewerker zou kunnen aanstellen, maar deze poging strandde met een stemverhouding van 37 tegen 13. (De Akademy benoemde toch twee directeuren, waarbij de salariëring werd afgestemd op het statenbesluit.)

In de vergadering van *1 juni* keerde een oude bekende terug in de staten: de PvdA-er H. Keuning, die zich in de Statenzaal aan de Tweebaksmarkt beter thuis voelt dan in de Tweede Kamer aan het Binnenhof. Op deze 1ste juni stemden de staten ook voor de verkiezing van leden van de Eerste Kamer. Besloten is verder voor de aankoop van natuurterreinen voor de jaren 1981 tot en met 1983 een vast jaarlijks bedrag van 400.000 gulden op de begroting te zetten in plaats van de bestaande 250.000. De staten gingen unaniem accoord met de door gedeputeerde staten ontworpen verordening passieve openbaarheid van bestuur Friesland, waarin het recht van de burgers op informatie op grond van de Wet Openbaarheid van Bestuur nader is geregeld. Een nota met provinciale richtlijnen voor de inspraak werd met één stem tegen (de socialist Joh. Spijksma) aangenomen.

Op *1 juli* gingen de staten met algemene stemmen accoord met het

Wumkes.nl

voorstel om de Vrouwenraad Friesland te subsidiëren in de kosten van een secretaresse en in de apparaatskosten. Ook met algemene stemmen besloten de staten tot het instellen van een provinciaal werkgelegenheidsfonds van één miljoen gulden. De in moeilijkheden verkerende Mous BV te Bakhuizen was het eerste bedrijf, dat van dit fonds profiteerde. Met de stemmen van zes principiële CDA-ers tegen werd besloten om bij wijze van proef een spreekrechtregeling in te voeren voor niet-statenleden tijdens de vergaderingen van de vaste commissies uit provinciale staten. Na langdurige discussie werd een provinciaal afvalstoffenplan vastgesteld. Negentien van de vijftig aanwezige statenleden stemden tegen het plan van gedeputeerde staten, nadat pogingen om het beleid om te buigen naar scheiding en hergebruik van afvalstoffen waren mislukt.
In deze vergadering werd afscheid genomen van twee VVD-ers: gedeputeerde Hilarides, die een hoge koninklijke onderscheiding (Officier in de Orde van Oranje-Nassau) ontving uit handen van de Commissaris der Koningin, en mevrouw ir. L. de Roo de la Faille, die naar Den Haag vertrok.

Hoofdmoot van de vergadering van *16 september*, waarin de heer L. Lijklema (VVD) uit Kollum zijn intrede deed, was de vraag of er opnieuw een concessie-aanvraag moest worden ingediend voor het indijken van de buitendijkse kwelders tussen Zwarte Haan en Holwerd of dat daar maar van moest worden afgezien. De meerderheid van gedeputeerde staten stelde voor om het laatste te doen, maar de staten beslisten na een langdurig debat anders. Met 31 tegen 21 stemmen droegen zij het college op om een concessie-aanvraag voor de aanleg van een nieuwe dijk in te dienen volgens een C-tracé met aansluiting op de Holwerder pier. Deze tussen-oplossing was naar voren gebracht door een ambtelijke werkgroep, die op verzoek van de staten had onderzocht op welke wijze een zo groot mogelijk deel van de voor akkerbouw geschikte buitendijkse grond binnen een nieuw aan te leggen dijk kon worden gebracht met behoud en uitbreiding van de natuurgebieden. Bij aanleg van een dijk volgens het door de staten gekozen C-tracé zou ruim 1300 ha. buitendijks land worden ingedijkt. Ter dekking

Het vernieuwde college van gedeputeerde staten bijna compleet; v.l.n.r. Dankert (PvdA), Mulder (CDA), Eringa (CDA), Spiekhout (PvdA), Rijpstra (CdK), Kingma (griffier), Bruinsma-Kleijwegt (PvdA) en Steenmeijer (VVD).

van de tekorten over de jaren 1978 tot en met 1980 werd aan de Stichting Toneelgroep Tryater een aanvullend subsidie toegekend van 350.000 gulden.

Ook de statenvergadering van *14 oktober* stond in het teken van de Waddenzee. Na een gedegen voorbereiding vond de definitieve vaststelling plaats van de Interprovinciale Structuurschets voor het Waddengebied, waartoe op 1 april 1976 met het sluiten van een convenant tussen de drie Waddenzeeprovincies (Noord-Holland, Friesland en Groningen) de eerste aanzet was gegeven. In de structuurschets komen de drie provincies met een gemeenschappelijk beleid ten aanzien van de Waddenzee met als hoofddoel: het instandhouden en beschermen van het Waddengebied als één samenhangend natuurgebied en waar nodig het herstellen van de natuurlijke en landschappelijke waarden van dit gebied. Er werd met de stemmen van de VVD-leden tegen een motie van de PvdA aangenomen, waarin van de rijksoverheid werd gevraagd de bedreigende activiteiten voor de Waddenzee, die afkomstig zijn van buiten het gebied (vervuiling uit de grote rivieren, afvalstortingen in de Noordzee, lawaai-overlast door militair gebruik e.d.) planmatig en consequent af te bouwen en in internationaal verband maximale druk uit te oefenen om deze aantastingen terug te dringen.

Op *11 november* behandelden de staten het plan voor de openbare bibliotheekvoorziening in Friesland in de periode 1983-1985 en spraken zij zich – verdeeld – uit over de politiek-bestuurlijke uitgangspunten voor het sociaal en cultureel beleid. Dat sociaal en cultureel beleid moet, aldus het voorstel van gedeputeerde staten, ertoe bijdragen dat op basis van bewuste keuzen bijgedragen wordt aan een open en ontspannen samenleving, die ruimte biedt aan ieders mogelijkheden en eigen geaardheid in verantwoordelijkheid aan mens en maatschappij. Spijksma (PvdA) wilde aan deze tekst toevoegen : "Voorrang dient gegeven te worden aan die sociale en culturele voorzieningen, die door hun vernieuwend karakter de politieke maatschappelijke bewustwording bevorderen en zich richten op een menselijke samenleving", maar die motie haalde het niet.

In de vergadering van *8 en 9 december* zijn zoals gebruikelijk de algemene beschouwingen gehouden naar aanleiding van de begroting voor 1982 en het beleidsplan voor de periode 1982-1986. Verrassend was de mededeling van ir. L. Eringa (CDA), dat hij na de verkiezingen van 1982 niet zou terugkeren als gedeputeerde, omdat zijn fractie hem niet opnieuw kandidaat wilde stellen voor het dagelijks bestuur van de provincie. In afwachting van een provinciaal energieplan zegden gedeputeerde staten de PvdA-er F. de Vries toe, begin 1982 te komen met een voorstel om een fonds in te stellen voor het bestuderen en ontwikkelen van alternatieve energie-opwekkingsmethoden.

In de laatste vergadering in 1981, op *15 december*, besloten de staten op suggestie van mevrouw D. Y. W. de Graaff-Nauta (CDA) een fonds van één miljoen gulden te vormen om de rehabilitatie en restauratie van monumenten – en daarmee de werkgelegenheid in de bouw – te stimuleren.

Medio december werd aan de staten ook het ontwerp-streekplan Friesland aangeboden. Daarin waren naar aanleiding van vele bezwaarschriften en protesten en een langdurige hoorzitting van de statencommissie Ruimtelijke Ordening verschillende tekstwijzigingen aangebracht. (Het Streekplan werd in de eerste maand van 1982 aanvaard.)

A. J. Wijnsma

Economie

De verslechtering van de Nederlandse economie werd in 1981 steeds duidelijker. Men las het niet meer alleen in de kranten, maar ondervond het ook aan den lijve. De teruggang uitte zich onder andere in het teruglopen van het reële beschikbare inkomen en voor steeds meer mensen in ontslag of dreigend ontslag. Een artikel over de economische ontwikkeling van Friesland in 1981, kan dan ook nooit een vrolijk verhaal worden. Ik wil toch proberen een aantal lichtpuntjes naar voren te halen, al lukt dat bij het nu volgende onderdeel betreffende de werkloosheidsontwikkeling in 1981 met de beste wil van de wereld niet.

De werkloosheidsontwikkeling 1981

Bij de beoordeling van de economische toestand van een land of een provincie is een aantal kenmerken van belang. Zo kan gekeken worden naar de inkomensontwikkeling, het saldo op de betalingsbalans, het rendement in het bedrijfsleven, de inkomensverdeling en het werkloosheidsniveau. Het laatste is het meest belangrijk. In tegenstelling tot de andere kenmerken heeft de werkloosheid naast economische consequenties ook belangrijke sociale consequenties. Zo is er een groot verschil tussen iemand die met behoud van werk twintig procent van z'n inkomen verliest en iemand die een zelfde inkomensachteruitgang ondervindt doordat hij of zij werkloos wordt. En wat voor troost kan een werkloze putten uit het feit dat het saldo op de Nederlandse betalingsbalans zich in 1981 in positieve zin heeft ontwikkeld?
In tabel 1 staat de ontwikkeling van de werkloosheid in Friesland en Nederland gedurende het jaar 1981 weergegeven.

Tabel 1 Werkloosheidsontwikkeling 1981. Nederland en Friesland absoluut × 1000 in % van de afhankelijke beroepsbevolking

		dec. 1980	*jan. 1981*	*febr. 1981*	*mrt. 1981*	*apr. 1981*	*mei 1981*	*juni 1981*
Friesland	absoluut	15,6	17,2	17,4	16,3	14,7	14,8	15,3
	in %	10,5	11,6	11,7	11,0	9,9	10,0	10,3
Nederland	in %	7.6	8,1	8,1	8,1	7,8	7,9	8,5
Regionale component		2,9	3,5	3,6	2,9	2,1	2,1	1,8
		juli 1981	*aug. 1981*	*sept. 1981*	*okt. 1981*	*nov. 1981*	*dec. 1981*	
Friesland	absoluut	16,7	17,2	17,9	19,3	20,5	23,0	
	in %	11,2	11,6	12,0	13,0	13,8	15,5	
Nederland	in %	9,8	9,6	9,7	10,0	10,4	11,1	
Regionale component		1,4	2,0	2,3	3,0	3,4	4,4	

Uit deze cijfers blijkt dat de geregistreerde werkloosheid in Friesland in het jaar 1981 met bijna de helft is toegenomen, zodat er per eind december 1981 om precies te zijn 23.026 geregistreerde werklozen waren.

Zoals blijkt uit een rapport van de FNEI, dat in januari van 1982 verscheen, is dat echter nog niet alles. Naast de geregistreerde werklozen is er nog een groep werkzoekenden zonder werk, die niet geregistreerd staan bij het arbeidsbureau. Uit het rapport blijkt dat de werkelijke werkloosheid nog ongeveer 25 procent hoger zal zijn dan de geregistreerde, zodat men er van uit moet gaan, dat er per eind december 1981 in Friesland ongeveer 29.000 werklozen waren.
In de tabel is ook de ontwikkeling van de regionale component in de Friese werkloosheid (het verschil tussen het landelijke en het Friese percentage) weergegeven. Dit percentage wordt o.m. in ISP-verband gebruikt en wordt gezien als een maat voor de economische achterstand van de provincies. Het blijkt dat de Friese regionale component sterk is toegenomen. Ondanks de beleidsinspanningen, o.m. in het kader van dat Integraal Structuurplan Noorden des Lands, is er dus bepaald geen sprake van het inlopen van de achterstand.
Dezelfde conclusie moet ook getrokken worden wanneer we – zoals in tabel 2 gebeurt – de Friese werkloosheidsontwikkeling in de afgelopen jaren naast de Nederlandse zetten. In 1981 was het gemiddelde Friese werkloosheidspercentage 11.8. Het was daarmee bijna tweemaal zo hoog als in 1975.

Tabel 2. Werkloosheidsontwikkeling 1975-1981

	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
Friesland	6,3	6,7	6,2	5,8	5,6	7,1	11,8
Nederland	5,0	5,3	5,1	5,0	5,0	5,8	9,1
Regionale component	1,3	1,4	1,1	0,8	0,6	1,3	2,7

Tot slot van deze paragraaf dan toch nog een lichtpuntje in de werkloosheidsontwikkeling: de relatieve groei van de werkloosheid is iets afgenomen. Uit tabel 1 blijkt dat de groei tussen december 1980 en december 1981 ongeveer vijftig procent was, terwijl de groei van de jaargemiddelden tussen 1980 en 1981 aanmerkelijk hoger was, namelijk 66 procent.
Ruwweg kan gesteld worden dat de werkloosheid het gevolg is van twee deelontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Aan de ene kant de ontwikkeling van de beroepsbevolking (het aantal mensen dat wil en kan werken), aan de andere kant die van de werkgelegenheid (het aantal banen binnen de provincie). De werkgelegenheidsontwikkeling in Friesland staat weergegeven in tabel 3. De cijfers zijn afgeleid uit het Friese werkgelegenheidsregister.

Tabel 3. Werkgelegenheidsontwikkeling in Friesland

	1978	1979	1980	1981
Landbouw	19.600	19.400	19.200	18.400
Delfstoffenwinning	50	50	50	50
Industrie	38.700	38.000	38.000	37.500
Openbare nutsbedrijven	1.850	1.850	1.850	1.900
Bouw	18.100	18.800	18.100	16.250
Handel, horeca, reparatie	30.250	30.300	30.250	29.850
Transport, opslag en communicatie	7.550	7.800	8.100	8.050
Banken, verzekeringen en zakelijke diensten	10.950	11.300	11.800	11.950
Overige diensten	40.950	41.900	42.600	44.050
Totaal	168.000	169.400	169.950	168.000

Uit de cijfers blijkt dat de werkgelegenheid in Friesland het laatste jaar met ongeveer 2.000 personen is afgenomen. Hoewel er dus sprake is van een achteruitgang, moet toch geconstateerd worden dat deze ontwikkeling bepaald niet erg ongunstig te noemen is. We zouden zelfs kunnen zeggen dat de omvang van de economische activiteiten ongeveer gelijk gebleven is. Het is immers zeer wel mogelijk dat de geconstateerde achteruitgang volledig verklaard wordt door de ontwikkeling van de arbeidsmarktproductiviteit. De grootste achteruitgang vinden we bij de bouw: de werkgelegenheid in die bedrijfsklasse daalde met ongeveer tien procent. Daarbij moet worden bedacht dat deze negatieve ontwikkeling in de bouw ook z'n effecten zal hebben gehad op de werkgelegenheid in de toeleveringsbedrijven, vooral in de industrie.
Naar raming zal dit voor de andere Friese bedrijfsklassen een daling van ongeveer duizend personen veroorzaakt hebben. Hieruit kan geconcludeerd worden, dat de snel slechter wordende situatie in de bouw, die ten dele veroorzaakt wordt door zeer specifieke factoren, een totaal werkgelegenheidsverlies voor rond 3.000 personen heeft veroorzaakt. Zouden deze specifieke factoren, zoals de extreem hoge rentestand, niet opgetreden zijn, dan zou de Friese werkgelegenheid in 1981 dus nog wat zijn gegroeid.
Al met al kan worden geconcludeerd dat de werkgelegenheid zich in Friesland niet erg negatief heeft ontwikkeld. Ook voor de toekomst hoeft er, getuige het al eerder aangehaald FNEI-rapport, geen grote achteruitgang in de Friese werkgelegenheid verwacht te worden.

Beroepsbevolking

De oorzaak van de geweldige stijging van de werkloosheid in 1981 moet dan ook niet gezocht worden in de werkgelegenheidsontwikkeling, maar in de beroepsbevolking. De bevolkingsopbouw in Friesland is zodanig dat er in de afgelopen jaren (en dat zal in de eerstkomende acht à tien jaar ook zo zijn) een sterke groei is geweest van het aantal jongeren dat zich op de arbeidsmarkt aanbiedt: de schoolverlaters. In de jaren zeventig werd deze groei nog opgevangen doordat deze jongeren langer op school bleven zitten, maar wat dat betreft is de rek eruit.
Een andere factor die tot gevolg heeft dat de beroepsbevolking in 1981 flink gestegen is, is dat de groei van het aantal WAO-ers gedaald is. Op zichzelf is het verheugend dat er minder arbeidsongeschikten zijn, maar het betekent ook dat er op deze manier steeds minder arbeidsplaatsen vrij komen voor nieuwe toetreders op de arbeidsmarkt. Vervolgens kan nog verondersteld worden dat de beroepsbevolking door het invoeren van de VUT in 1981 niet of nauwelijks is gedaald (VUT is het vrijwillig vervroegd uittreden). Tenslotte mag verwacht worden dat ook het toenemen van het aantal vrouwen dat wil werken van invloed is geweest op de hoogte van de beroepsbevolking. Friesland heeft altijd een laag vrouwelijk deelnemingspercentage gehad en men mag verwachten dat er ook in de toekomst sprake zal zijn van een inhaaleffect.

Conclusie

Het jaar 1981 was economisch gezien een slecht jaar voor Friesland. Toch is er een aantal lichtpuntjes te noemen: de groei van de werkloosheid nam iets af; de groei van het aantal WAO-ers

was minder sterk dan in de zeventiger jaren; de werkgelegenheidsontwikkeling is niet zonder meer negatief te noemen.
Desalniettemin moet geconstateerd worden dat de werkloosheid een ongekend grote omvang heeft aangenomen. Een gegeven dat zowel sociaal als economisch gezien volstrekt onaanvaardbaar genoemd moet worden.

G. ter Welle

De lânbou en it buorkjen

Goed en wol oer de drompel fan it nije jier tochten boerefoaroanmannen dat 1981 wolris "dreech" wurde koe. It ekonomysk berin joech mear en mear soargen. Eartiids wie wol it sizzen dat minne tiden it earst de boer treffe, mar yn ús tiid wurde hurde ekonomyske wetten fersêfte troch sosiale en politike regelingen, wêrtroch't it hurde en wrede fan de tritiger krisisjierren opkeard wurdt. In oar grut ferskil mei in fyftich jier ferlyn is dat West-Europa no in ekonomyske mienskip is en mear mienskiplike biningen hat. Dat hat fan gefolgen dat de grinzen iepen bliuwe foar út- en ynfier en dat der gjin barrikaden binne lykas yn de tritiger jierren. Doe bestookten Dútslân en ús lân inoar mei in "boycot" en grinsslutingen. Ek doe wie de Dútske merk foar ús boeren en túnkers fan grut belang. No noch mear! Fan guon produkten giet trijefjirdepart de eastgrins oer. Ien konklúzje is spikerhurd: yn it fiifentweintichste jier fan it bestean fan de Europeeske Mienskip (it ferdrach fan Rome waard yn 1957 tekene) is it dúdlik dat de EG yn 't miene in soad goeds jûn hat. Fansels moat der jûn en heind wurde en binne der ek wolris tûkelteammen. "Brussel" ferhege de lânbouprizen yn 't foarige jier lykwols mei trochinoar tsien persint.
It min of mear ûnferwachte barde yn 1981: der wie plak foar in groeiende (agraryske) produksje, in ôfsetmerk yn oare EG-lannen en mei namme ek yn it Midden-Easten by de oaljesjeiks. Yn de twadde helte fan it jier rûn de merk stiltsjeswei op, allinne de bou liet it wat sitte, benammen de setters en de sûkerbiten. De glêstúnbou sit yn 't lijen troch de omheech fleanende gaspriis. Mar molke en fleis sieten yn de lift. Dat kaam tige gelegen. Want wat wiene der by 't maitiid grutte soargen op bedriuwen dy't noch net sa lang ferlyn swier ynvestearren! Yn de Rabobankrûnte waard sein dat twa persint fan de Fryske boeren mei harren bedriuw yn de reade sifers siet. In sifer dat út de praktyk wei earder heger as leger rûsd waard. Der ûntstie wrychtich in nije siswize: dy buorket foar de bank. Lokkich wie de sitewaasje oan de ein fan it jier rommer en helle de foarskotpriis fan de molke in rekord: goed santich sinten de kilo.
It gekke is dat de boeren-yn-it-read by alle kategorien foarkomme: lyts of grut, groppe- of lisbûthús, jong of âld, de ferskillen binne ûnbidich. It Rykslânboukonsulintskip yn Ljouwert neamt yn syn ferslach oer 1981 dat de leechste en heechste arbeidsopbringsten op lisbûthúsbedriuwen fan mear as in lytse hûndert pûnsmiet hast trije ton útinoar rûnen. De iene 160.800 gûne ûnder nul, de oare 136.500 dêrboppe. By de groppebedriuwen, dy't dus folle minder ynvestearre hawwe, sille de útkomsten hast in ton útinoar lizze. Dit alles hat te meitsjen mei it ûndernimmerskip fan de boer en wat dat krekt is hat noch gjin minske oantsjutte kinnen. In wichtige faktor by dit alles is de ferkeappriis fan de grûn. Dy keldere

wol sa'n tsientûzen gûne de bunder, sawol foar greide as bou. Der kaam net folle lân mear boppe de 30.000 gûne de bunder út.

Mei moed op 'e sigen

De Fryske boerestân stie yn 1981 op 'e sigen, om mei HID Anema te praten; der wie soarch en hoop op Fryslân-zathe. Mar de moed wie der net út. De dielgenoaten fan de Frico, ûnder de geboadens mei de Domo-Beilen, seine goed foar in ynvestearring fan in 70 miljoen gûne foar nijbou yn de Himrik te Ljouwert. En it Kondins, de CCF, is mei útbou dwaande dy't ek yn de miljoenen rint. Dy ferwurke dan ek tweintich persint molke mear en helle in rekord mei in jieroanfier fan 1,38 miljard kilo molke.
In ferhaal apart, dat ek fan moed om te buorkjen tsjûget, is dat yn seis jier tiid meiïnoar 6700 Fryske boeren harren bedriuw sa ynoarder krigen dat mear elektrisiteit brûkt wurde kin. Op 6 july waard by Kollum de lêste pleats ûnder de hoede fan de Stichting Landbouw Electrificatiefonds Friesland oansluten. De ein fan in unike prestaasje!
In oar "jubel-pealtsje" is dat yn desimber de 30ste Fryske ko oer de 100.000 mingelgrins molken waard. Ek de molkjefte fan de kij by de kontrôle, trochinoar rekkene, skarrelet fierder omheech, wylst der wol wer in tsientûzen kij mear yn de sifers ferwurke waarden. Dat Saoedi-Arabië hjirwei 3600 rierren kocht, is ek in goed teken.

Enerzjy

Wy neamden al efkes dat de útwreiding fan de elektrifikaasje op de Fryske bedriuwen syn beslach krige. En dat yn it jier wêryn't it wurd enerzjy in aparte klank hie. Dy waard djoerder en djoerder en is foar de glêstúnkers hast net mear te beteljen. Manmachtich reizgen se nei de feiling yn Aalsmeer mei as aksjerop: de glêstúnbou wol in reële kâns om it libben te hâlden! De túnbou komt dochs al mear yn de knipe no't hiel wat follegrûnsgriente nei de boubedriuwen ferhuzet en mear yndustrieel oanpakt wurdt.
De enerzjy-priis stjoert it besykjen op oare paden. Der wurdt perspektyf sjoen yn "griene enerzjy". Dat is it bouwen fan aaiwytrike planten, de flinterblommigen, lykas earte en beane. Spitigernôch slagget it noch net soajabeane yn ús noardlike kontreien te bouwen, lykas dat mei de (snij)mais wol slagge is. In ferskowing fan dierlik nei plantaardich is lykwols te tinken en dat soe foar in better lykwicht yn de agraryske produksje, de ferhâlding feehâlderij-bou, net sa gek wêze.

Fee

Wer wat mear gloarje foar it Fryske molkfee, fierwei it measte is noch altyd swartbûnt, mar it reabûnt groeit fiks yn tal en kwaliteit. Fryslân hoecht net mear te tarren op âlde gloarje lykas te sjen wie yn it Frysk Museum, medaljes, bekers en folle mear, wûn troch bekende Fryske feefokkers yn earder tiden.
It ôfrûne jier wie it earste libbensjier fan de gearwurking fan FRS, KI en molkkontrôle. Der wurdt wol de namme "It Syndikaat" foar brûkt. In frjemde ûnfryske namme en der is al ris opmurken: wa't dizze namme útfûn hat hoecht net "de man fan it jier" neamd te wurden. Wêrom net gewoanwei "It Stamboek"? Yn alle gefallen wie der in perfekte demonstraasje fan dochtergroepen by de Fries-

Wumkes.nl

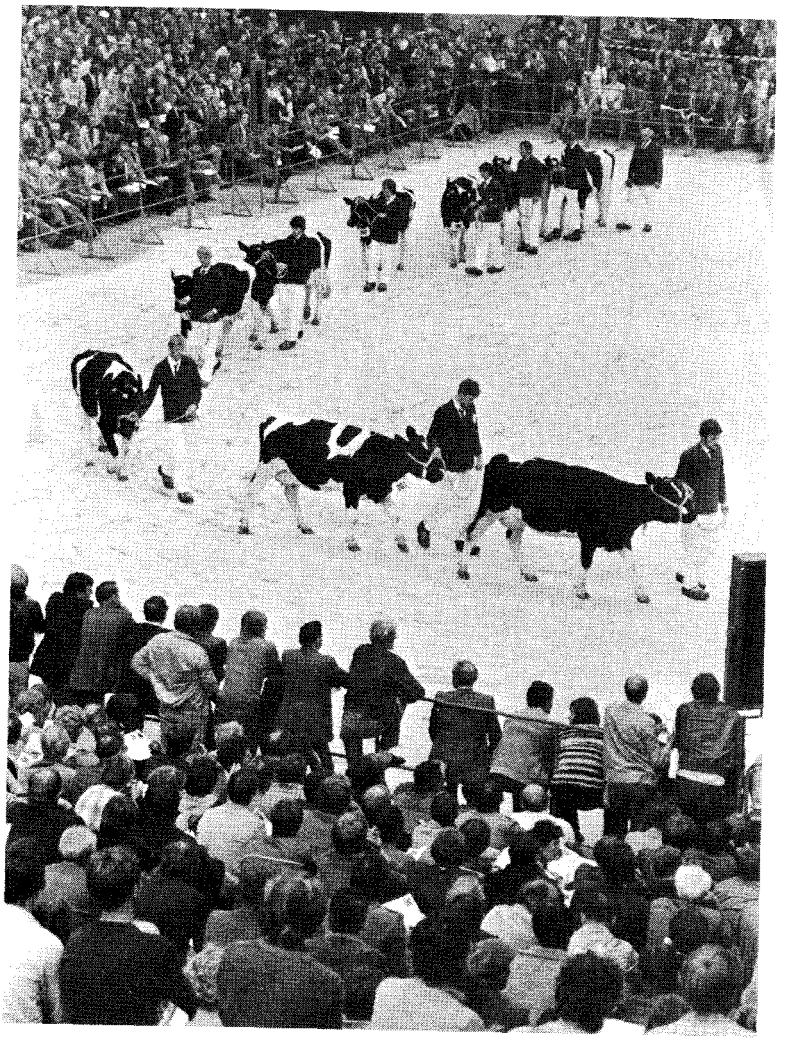

In perfekte demonstraasje fan dochtergroepen.

landhal. Eartiids gong it om de heiten, no om de dochters! No is der ek de kar of ienris yn de trije of fjouwer wike de molkkontrôle by de kij dien wurdt; der is in ferskowing nei ienris yn 'e fjouwer wike. De nocht om de kij trije kear deis te melken nimt ta om't de jaren de spanning fan safolle molke hast net hawwe kinne en ek om't de produksje noch ferhege wurdt.
Neidat de lêste jierren it heljen fan in keal út de ko wei mei de "keizersnede" al in gewoane saak wurden wie foar de measte feedokters, komt in nije technyske yngreep yn de moade. Dat is it oerplantsjen fan in befrucht aaike út in bêste fokko yn in "gewoane" ko, dêr't it keal dan yn foldroegen wurdt. Sa kinne fan ien fokko yn in jier hiel wat keallen fongen wurde.
De hynders hawwe noch de tiid mei. In tal maneezjes tsjûget dêrfan. Der is in groeiende belangstelling ek út it bûtenlân wei. De Fryske quadrille wie tige wolkom yn Dortmund; it Fryske hynder wurdt yn Dútslân op de hannen droegen, stie yn 'e krante. Foar de bargen en de hinnen wie it begjin fan it jier noch net sa florissant. Mar letter feroare dat yn geunstige sin. Skiep binne der noch altyd in bulte.

Wumkes.nl

Bou

Yn it foarige seizoen wie it in tafaller dat hjir út it noarden wei 35.000 ton setters nei Ruslân útfierd wurde koene. Der waarden yn Fryslân noch nea safolle sûkerbiten boud; trettjin persint mear as yn 1980. De grutste soarch giet út nei de setterbou. Sykten en pleagen drige altyd, mar de sykte dy't rot yn de ierappels bringt, de phoma, bringt de boeren dy't der mei sitte hast yn panyk om't it in bulte jild kostje kin. Der wurdt ek in soad dien om minder chemyske bestridingsmiddels te brûken. Loflûken krijt mear en mear foarkar boppe deaspuitsjen fan it lof; dat bart om sykten foar te kommen. Nij binne de seks-lokstoffen dy't skealike ynsekten ferrifelje en tsjingeane. Der wurdt ek praten oer "hymjend stomoal". Mar dit alles is noch net op praktyk-basis.
Soargen wiene der dochs ek wol. It gekreau oer it al of net ynpolderjen fan in stik fruchtbere waadgrûn duorre troch. En dêrtroch kaam der ek gjin seedyk op deltahichte, mei alle gefaren dêroan ferbûn. It efterop-reitsjen fan de útfiering fan roalferkavelingen is net sa best. "Wommels" û.o. liket tusken wâl en skip te fallen; earst it fûgeltsjelân en no driget it wetterbehearskingsplan de boeren op swiere kosten te jeien. De diskusje oer it provinsiale streekplan jage de emoasjes ek heech op, mar it soe oant yn it nije jier ta duorje, ear't dúdlik wie hoe't boer en natuer inoar ferdrage moatte. Ek mei it behearsplan foar Skylge siet it net glêd, mar de guozzenskea koste guon Skylger boeren opslach in soad jild.
It waar die it wat yn utersten. Maartmoanne wie abnormaal wiet (in rekord!); april wie tige droech. Yn augustus en septimber waarden de boeren ûnrêstich troch de oanhâldende droechte. Mar oktober wie "kletswiet".
Ta beslút fan dit jieroersjoch in pear wurden oer twa stânfriezen dy't in protte te meitsjen hiene mei en har tige ynsetten hawwe foar boerestân en plattelân. Yn augustusmoanne is hinnegien de kooperator Marten Hedzers Castelein, 87 jier âld. Yn febrewaris mocht de oprjochter fan De Jongerein en grut feekenner Wouter Theunis Zwart, 90 jier âld wurde.

A. Bokma

Rekreaasje en milieu

Yn dit lân fan wyn en dong sil it heve! Wyn by de rûs en dong by de bult – sitte dêr gjin nije milieufreonlike enerzjyboarnen yn no't it gas oprekket, de oalje djoer wurdt en de stienkoal mei syn fette smook wer ynhelle wurde moat? Dearsum helle de lanlike parse en de tv mei it plan om oan 'e ein fan 1983 alle elektrisiteit dêr't it doarp ferlet fan hat, te heljen út wynmûnen en in generator dy't draait op "biogas", dat is gas út dong, rotsjend plante-ôfeart en rioelrommel. "It aai fan Columbus", sei boargemaster Van der Meer fan Raarderhim, de gemeente dy't wa wit noch krekt wrâldnamme makket ear't hja opdoekt wurdt. Ierdgas sille de Dearsumers yn 't earstoan noch wol net bûten kinne, mar mooglik bliuwt der yn 'e takomst safolle elektrisiteit oer dat hja der har iten en huzen waarm mei krije.
Der wurdt no earnst makke mei de stúdzje fan de alternative enerzjyboarnen. Der draait al in inkelde biogasynstallaasje en hjir en dêr swaaie op yndustryterreinen en by pleatsen fan dy moderne wynmûnen (in peal mei propeller). De provinsje set har der efter

Wumkes.nl

en wol dat it PEB – direkteur ir. Wynstra – ek mei wynprojekten te set giet. Op Flylân, sa't it hyt de sinnichste oarde fan it lân, wurdt neigien oft der enerzjy te heljen is út it waarme grûnwetter, de wyn en de sinne en op Skylge sil de seefeartskoalle sjen om ûnôfhinklik fan it PEB te wurden mei in eigen wyn- en sinnesintrale.
Noch net besocht is om enerzjy te heljen út 'e see mei syn ûnbidige krêft fan ebbe en floed; nei alle gedachten is it ferfal hjir te min. De see leit der troch de bank mar wat drôgjend hinne, wat dreamerich en slûgjend, mar hoe'n driigjende krêft der yn sit hawwe fan 't simmer hiel wat plezierfarders ûnderfine moatten. Yn 'e Peaskedagen ferdwûn by it Skiermuontseach in sylboatsje mei fiif jongelju út Grins en in fjirtjin dagen letter sloech by Skylge in grûnsee trije man út in boat. Hja ferdronken en boppedat kaam ien fan de rêders fan de KNZHRM der by om, doe't de reddingboat "Nicolaas Marius" yn de wylde weagen omsmiten waard. It liket der wol op dat de minsken miene dat alles mar kin en dat der gjin seemanskip mear oan te pas komt no't de boaten sterker

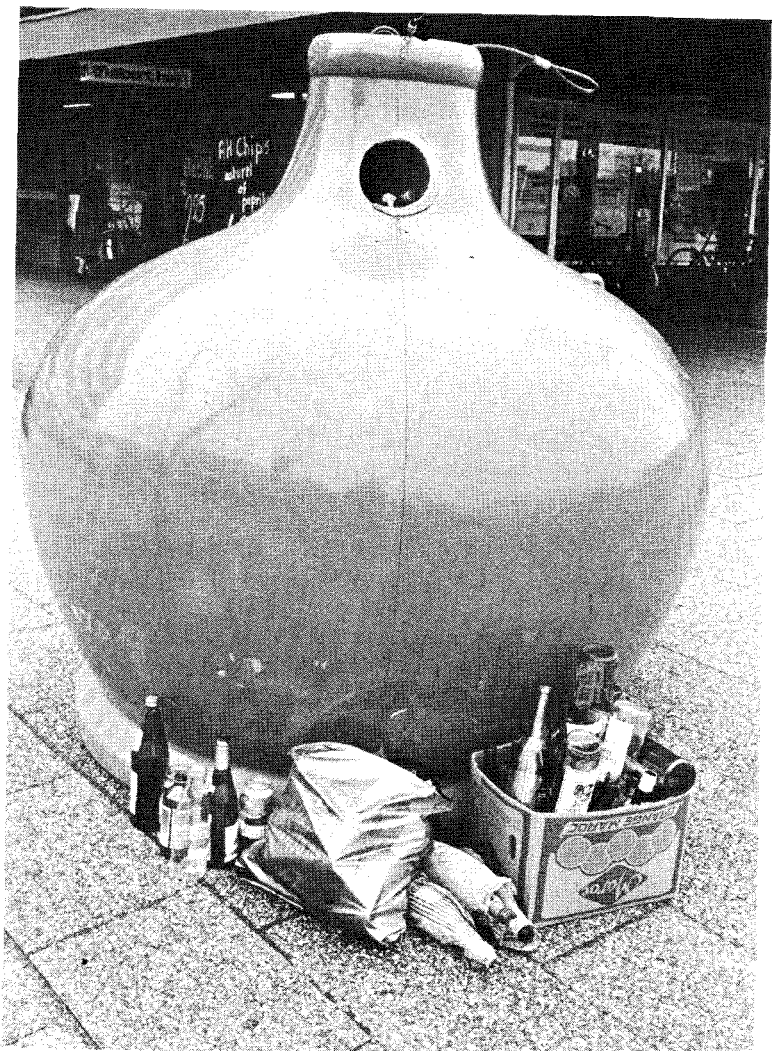

Yn hast alle gemeenten steane no glêsbollen of -bakken. It Hearrenfean rûn foarop.

Wumkes.nl

en de helpmiddels (radar en radio) better wurde. En de mannen fan de reddingboaten kinne mar opdraaie foar dy rokkeleazens: trije fan de fjouwer kears dat hja útfoeren wie it foar sylders en sportfiskers.

De eilannen

Dat de see altiten méár kin, dêr witte de eilanners fan mei te praten. By twa dagen novimberstoarm moast it Amelân oan de noardkant fyftjin meter dún ynleverje en by Hollum sân. Op it Skiermuontseach spielde safolle hout oan dat hja der mei ferlegen wiene en it tsjerkeblêdsje in stik skreau oer "Hout en hebzucht". De Skiermuontseagers hiene wer wat om oer te praten, want nei de auto-reboelje fan it begjin fan 't jier wie it mar wat stil wurden. De Hege Rie hie yn 't lêst fan '80 sein dat it autoferbod fan Skier en Flylân juridysk besjoen by de gatten om ticht wie. De minister hat doe gau-gau in needwetsje makke om de eilannen dochs frij fan frjemdfolk-op-tsjillen te hâlden, mar op Skier sloech dat om nei de oare kant: it gemeentebestjoer woe ek de riderij fan de eilanners sels oan (auto)bannen lizze. Dat namen de eigeners fan de 80 auto's net: hja blokkearden de feardaam en spuiten mei jarre. B. en w. hawwe har plan doe ynlutsen en neffens goed Nederlânsk gebrûk in kommisje ynsteld.
Op it Amelân en Skylge meie wol auto's ride en it oanbod op 'e fearboat nei it Amelân is sa grut dat der no in kompjûter by ynskeakele is. De ferbining nei Skylge (en Flylân) hat hiel wat om te dwaan west: Doeksen kin it net mear bankje en woe minder faak farre en de minister woe net bybetelje, want – sei er – de farwei oer it Waad is gewoan in ferlingstik fan de provinsiale en gemeentlike wegen . . . De saak is noch net útiten.
Alle eagen fan 'e Amelanners en de Waadwatchers wiene rjochte op dr. Jan Terlouw doe't dy nei de ferkiezingen minister fan Ekonomyske Saken waard: dy griene pommerant soe dochs it boarjen nei gas op it Amelân wol keare kinne? Hy koe it net. Yn 't lêst fan 't jier sei de Hege Rie dat der gjin ferwegen oan wie: de tastimming om te boarjen, dy't it kammenet yn 1979 jûn hie, wie neat tsjin yn te bringen en it ferwar fan de waadferiening waard ôfwiisd. Spitich, sei Jan Terlouw, mar eins kinne wy dy fjirtjin miljard gûne ek net misse dy't it ryk fangt as de 35-40 miljard kúb gas ûnder it Oerd weihelle wurdt. Dat, meikoarten wurdt der boarre op 'e eastpunt fan it Amelân; de NAM wit no dat se der net mei de Texas-hoed nei goaie moat.
Skylge hie de hannen fol oan baaigasten en guozzen. It oarlochje tusken de gemeente en de eigeners fan grutte caravans, dy't har simmerferbliuw net nei in beskûle winterstalling slepe wolle, gie troch. De gemeente makke in útstjer-regeling: oer tsien jier moatte alle ûnbidige, net te rissen caravans ferdwûn wêze, mar de baaigasteferiening fielt dêr neat foar. De boeren yn 'e Skylger polder hiene ek tefolle gasten: rotguozzen. Sa hjitte se, mar sa binne se ek, seine de boeren, want hja frette har lân keal en rjochtsje foar wol tûzen gûne de bunder skea oan en dat wylst de Skylger boeren it al net rom ha om't hja heal en heal yn beskerme gebiet sitte. Doel is no dat de guozzen in eintsje nei it easten opskowe (hja kinne har sêd ite op de Groede by de Boskplaat as hja dat wolle) en dat de boeren yn de Europeeske berchboereregeling komme.

Boer en lânskip

Boer en natuerbeskermer sieten inoar ek op 'e fêstewâl it hiele jier troch wer yn it hier. Oanlieding wiene de lanlike lânskipsplannen en benammen it provinsiale streekplan, dêr't al sûnt 1975 oer praat wurdt en dat no syn úteinlike foarm krije moast. It gie dêrby foaral om de 13.000 bunder "relaasjenotagebiet": wat mei de boer dêr dwaan en wat moat er litte om de natuer net al te folle skea te dwaan? It gie bytiden heil om seil. "God skoep himel en ierde, de PPD Fryslân", orakele it gemeentebestjoer fan Menameradiel; de boere-organisaasjes hiene it der oer om it rjocht yn eigen hân te nimmen en de sylders en rekreaasje-ûndernimmers spuiden raar guod. Deputearre Steaten kamen de lilke boeren, boargers en bûtenlju op 't lêst in ein yn 'e mjitte en konstatearren dat der yndied net altiten in strange skieding te meitsjen falt tusken natuer- en lânbougebieten. Us bêste natuergebieten – it Waad net útsûndere – binne "man-made", sei Deputearre Eringa en dat rûn de boeren als lij wetter yn 'e earen.
Jildkrapte bedriget de ruilferkavelingen en it ûnderhâld fan beamsingels en houtwâlen yn 'e Wâlden. Der stie 3400 kilometer wâl op nominaasje om behoffene te wurden en oan it begjin fan 't jier wie dêr noch mar 50 kilometer fan klear.

It Waad

It Waad bleau ek yn 1981 hillige grûn. Sa hillich dat men der allinne op bleate fuotten op rinne mei, sei in CDA-Steatelid gekjende wei. Dat waard ek wer omraak dien, mar dat de waadrinderij in nuodlike saak wêze kin, seagen wy doe't yn septimber oan de Grinslanner kant 154 (!) waadrinders mei boaten en wintelwjukken fan de drinkeldea rêden wurde moasten. It waadrinnen wie oars krekt sûnt maaie wat regele: de waadloadsen moatte no in fergunning ha en dy wurdt ôfjûn troch in Frysk-Grinslanner advyskommisje.
Noardhollânske Steateleden wisten it ek moai te sizzen: "it Waad is mei it heechberchtme ien fan de lêste oerbliuwsels fan de ienris sa ûnbidich grutte Westeuropeeske natuer". Doel wie om de Friezen der fan ôf te hâlden dat hja wat mei it Waad dwaan soene. Dat sloech op de plannen fan de Fryske Steaten om by de oanlis fan de nije dyk Swartehoarne-Holwert dochs noch in stikje Waad (1360 bunder) binnendyks te bringen. Dêr hat wer gâns kreauwerij en skriuwerij om west en it wachtsjen is no op wat Den Haach fan dy konsesje-oanfraach fan de Steaten seit.
Ek sûnder twadammeplan kin men op it Waad troch de beammen de bosk amper mear sjen. In Waadwet, in Waadstruktuerskets, yndieling as natuergebiet, yndieling by de gemeenten – wa praat fan it lêste stikje frije natuer? Oant no ta is dêr allinne de oanwizing fan it Waad as Steatsnatuergebiet útkommen. Fan de 250.000 bunder Waad falle der 150.000 ûnder en dêr binne grutte parten fan it Fryske Waad by. De súdkant fan de eilannen is likernôch frij bleaun en it wjirmdollen, poeren, botfiskjen en angeljen wurdt de baaigast dus net ûntnommen. It stik boppe Ferwerderadiel sil noch neier besjoen wurde. De Waadwet leit no by de Rie fan Steate. Dy wet moat "de beskerming, it behâld en it ferhelp" fan it Waad befoarderje en dêr sille njonken it koördinaasjekolleezje in Waadadvysrie en in ynterdepartemintale kommisje foar ynsteld wurde. Der binne yn Fryslân net folle dy't dêr op sitte te wacht-

Wumkes.nl

sjen. Underwilens bliuwt it grutste probleem lizzen: de fersmoarging fan it Waad troch de beierboel yn de Ryn. De waadferiening hat al útsteld om yn Rotterdam in "wettertribunaal" yn te stellen en it VVD-Steatelid Steenmeijer woe de mooglikheid om it Marsdjip (Den Helder-Teksel) ôf te sluten iepen hâlde. De man libbet noch; hy waard sels Deputearre.
Trochdat de seegatten net ôfsletten binne koene der hûnderten deade en fan oalje fette seefûgels op it Waad oanspiele doe't him yn jannewaris in oaljeramp op 'e Noardsee foardie. De eilannen meirekkene kamen der in 2000 fûgels op 'e Fryske kusten telâne. It tal seehûnen op it Waad nimt net ôf, mei troch ymmigraasje fan it Dútske Waad. Yn de Waadsee en op it Waad binne 584 teld (ferline jier 514) en dêr wiene 70 (69) jongen by. It Nederlânske Waad is noch altiten it wichtichste strânljippebolwurk fan Europa, sa wiisde in ûndersyk fan de âld-Ljouwerter soölooch dr. J. B. Hulscher út. Yn it hiele Nederlânsk-Dútsk-Deenske Waadgebiet oerwinterje in 600.000 oant 750.000 bûnte liuwen; de Ierske See komt op it twadde plak.

De Lauwersmar

De Lauwersmar hat útstel fan eksekúsje en eksersysje krigen; de wikseling fan regear en de krapte oan jild sille der net frjemd oan wêze. Neigien wurdt oft ús leger net oefenje kin yn Denemarken en as dat sa is, soe it Ministearje fan CRM der foar fiele om fan de Lauwersmar in Nasionaal Park te meitsjen, dêr't simmerdeis in 32.000 man ferdivedaasje fine kinne. De hiele kwestje fan oefengebieten is yn stúdzje; it tariedend wurk foar de ynrjochting fan sjitfjilden yn 'e Lauwersmar (dy't 150 miljoen kostje moatte) is stillein en der is sprake fan dat de Norsfearder op Skylge sjitterrein ôf wurdt. Lykwols, de driging boppe de Lauwersmar bliuwt, al seit de definsjespesialist fan it CDA yn 'e Keamer dat hy gefoelsmjittich oannimt dat der nea in tank yn 'e Lauwersmar ride sil.

De marren

Al soe men dat sa net sizze as men foar in brêge wachtet: de

Ein desimber koe der in Iselmartocht holden wurde.

wettersport sit yn 'e lytse loege. De foarsitter fan de Ljouwerter Wettersport alteast hie it oer "stille earmoed". Tachtich persint fan de Fryske boatsje-eigeners sit wat it ynkommen oanbelanget yn 'e middenklasse en allerhande bepalingen en heffingen fan de oerheid komme dêrtroch hurder oan as wolris tocht wurdt. As de provinsje seit: gjin "wylde lisplakken" mear yn dy-en-dy fearten (en dat hat hja ôfkundige), dan twingt men de minsken nei de djoere jachthavens en as der aanst in farbelesting komt om alle kosten fan wâlfernijing en datsoarte fan dingen te bestuiverjen, dan treft dat krekt wer de lytse boatsjeman dy't de minste skea oanrjochtet. No wit de oerheid skoan dat der boaten en boatsjes binne. It besit fan in farbewiis bygelyks wurdt yn 't earstoan ferplichte steld foar skippers op boaten fan mear as fyftjin meter en fan jachten dy't hurder kinne as tweintich kilometer. En de provinsje wie fan doel om fan boaten langer as tsien meter, 82½ gûne te freegjen as hja op 'e Turfroete farre woene. Dêr waard sok mâl guod oer spuid dat de provinsje it plan mar sjitte liet. Oars – allegearre earmoed is it noch net: de plysjes ha yn fjirtjin jachthavens ris neigien oft it boatsjefolk wol om eigen spul tinkt. Op 998 fan de 2477 jachten dy't hja kontrolearren koene se samar de hiele brot meinimme as se woene: djoere radio- en radarapparaten, televyzjes, bûtenboardmotors, fierrekikers, it fakânsjejild en soms it hiele skip, want de kaaikes sieten deryn. Is it in wûnder dat dit jier tusken it heal en hiel miljoen stellen is út boaten?
It is de fraach oft it tal jachthavens en lisplakken noch slim útwreide wurde moat. Yn july noch hiene gâns havens lege plakken en de gemeenten, dy't yn de opgeande tiid grutte plannen yn útfiering namen (Warkum makket in haven foar mear as seishûndert skippen), krije wat pine yn 't liif. No hat de Iselmarsylderij faaks noch wol wat takomst en dêr soene Makkum, Warkum, Hylpen, Starum en De Lemmer op ynspylje kinne, mar de Iselmar is gjin wetter foar alleman. Of der soene by Starum en oan 'e Gaasterlânske iggen eilantsjes oanlein wurde moatte sadat der wat lijte komt. Mar ja – de oantaasting fan 'e mar en it jild . . .
De sinteraasje makket ek dat it grutte plan foar in "Fryslânpark" by De Lemmer, dêr't sa'n fiifhûndert wenten yn komme soene (heal foar rekreaasje en heal foar fêste bewenning) yn 'e kiif komt te stean. Warkum hie ek sa'n mânsk simmerdoarp krije kind, want Reinder Zwolsman skynt wol jild te hawwen, mar dat woe it net. Zwolsman rjochtet no syn sinnen en sinten op in futuristysk romtefeartpark yn it easten fan Grinslân.

Baanferdraaiïng

De doarpen om Ljouwert hinne ha wat skeel: as om Marssum en Jelsum/Koarnjum te skewielen de baan fan it fleanfjild noard-súd draaid wurde soe, krigen oare doarpen wer lûdsoerlêst. It is de fraach oft it der fan komt: sa'n baandraai soe in 96 miljoen kostje en Defensje moat ek sunichoan. Dy draaierij jout ek noch neat, sei de Fryske Milieurie: it fleanfjild moat opdoekt wurde. Dat soe fansels wol noflik wêze, mar ja . . . * In 35.000 pearkes ljippen briede yn Fryslân; meiïnoar hâlde hjir sa'n hûndertûzen hijkes en sijkes ta (dat is 65 persint mear as yn Noard-Hollân). In like grut tal wurdt alle jierren yn Frankryk ôfsketten, dat – seine de fûgelwachters – wat let it no as wy ris in aaike sykje? * Kâld wie it net fan 't jier (goed njoggen graden boppe normaal, allinne 1976 wie

Wumkes.nl

waarmer), mar wol wiet en tryst: 95 mm tefolle wetter en salang as der waarnimmingen binne hat allinne 1937 noch somberder west. Oan 'e ein fan 't jier foel de winter yn en guon ha de Alvestêdetocht riden, mar dé tocht wie it iis te min en net sterk genôch foar. * Kroeze weagen omaaie it glêde skip no ek al by 't winter: der is spul yn 'e skûtsjesylderswrâld. De sintrale kommisje wol net mear as fjirtjin skûtsjes by de wedstriden ha, mar der wolle folle mear oan meidwaan. Dy oaren ha it al oer in alternative skûtsjesylderij. * Yn Fryslân jout de rekreaasje wurk oan trijefjouwer persint fan de beropsbefolking, sa is útrekkene. Mar wille oan folle mear, witte wy sûnder ûndersyk. * En dan is der no yn Fryslân ek in stifting oprjochte dy't tsjingas jaan wol tsjin alle milieu-achtslaanders, lânskipsbehâlders, waadprofeten en sylsportbeheinders. "Wad en Land" hyt hja. Wat in lân! Mar is 't net in hearlikheid om der te wenjen?

K. Sikkema

Waterstaat

Een belangrijke beslissing ten aanzien van de *zeewering* was het besluit van Provinciale Staten van 16 september, waarbij besloten werd een concessie voor de landwinning volgens tracé C in te dienen bij de Minister van Verkeer en Waterstaat. Ten westen van het daarbij betrokken gebied kwam het dijkvak Zwarte Haan-Sjoukeshoek grotendeels gereed.
Op de Waddeneilanden werd de versterking van de steenbekleding op de Waddendijk van Terschelling voortgezet. Deze zal in 1982 voltooid zijn. Op Ameland kwam het tweede bestek dijksverhoging gereed. De strandsuppletie van 1980 werd door de hevige stormen van 24 november weer voor een deel te niet gedaan.
Over waterkeringen gesproken: de verspreiding van de voor polderkaden en oevers gevaarlijke muskusrat lijkt onstuitbaar. Werden in 1980 in Friesland 908 dieren gevangen, in 1981 waren dit er 2.462.
Het *vaarwegennet* in de provincie werd verder verbeterd door de in 1981 nog niet geheel voltooide verdieping van de Diepesloot – Polsloot bij Akkrum. De haven van Akkrum zal hierna bereikbaar zijn voor schepen tot 1.000 ton.
De *scheepvaart* op het Prinses Margrietkanaal nam iets af ten opzichte van 1980. Het gepasseerde laadvermogen te Lemmer bedroeg 19.6 miljoen ton (4,8 procent minder). Door zandtransporten voor wegenprojecten (rijksweg Dronrijp-Midlum en provinciale weg Marssum-Boksum) nam in Harlingen het gepasseerde laadvermogen bij de Tsjerk Hiddessluizen toe tot 5.5 miljoen ton (tegen 4.5 miljoen ton in 1980).
De *recreatievaart* laat in 1981 een duidelijke stijging zien ten opzichte van 1980. Op de elf invalspoorten passeerden 10.1 procent meer pleziervaartuigen (totaal 139.240). Op de interne telpunten is de verandering wat verschillend, maar over de gehele linie is een lichte toeneming te constateren.
Het *boezembeheer* leverde problemen op in de zeer natte periode in maart. Er viel in één week 81 mm. regen, waarvan 54.5 mm. in twee dagen (gemiddeld over Friesland). Ondanks maximaal lozen van de boezem met de zeesluizen en beide gemalen steeg de gemiddelde boezemstand tot + 0.385 m. z.p. (normaal ligt het peil rond + 0.13 m. z.p.). Het zwaartepunt van de neerslag lag in de

Wumkes.nl

Zuidoosthoek, waar evenals in Drente en Overijssel op tal van plaatsen inundaties ontstonden door de uitzonderlijk grote regenval in korte tijd. De afvoer van de Tjonger bleek bij meting 33.9 m^3/sec. te bedragen bij sluis I (Oudehorne).
Een groot aantal oeverwerken van *waterschappen*, maar ook van gemeenten, werd met subsidie uit het oeverfonds, dat wordt beheerd door de bestjoerskommisje boezembehear, in uitvoering genomen of voltooid.
In het kader van het *milieubeheer* is in 1981 in gebruik gesteld de rioolwaterzuiveringsinstallatie te Harlingen (40.000 inwonerequivalenten). In uitvoering zijn genomen de uitbreiding van de bestaande installatie in Oosterwolde (20.000 i.e.) en de installatie te Wijnjewoude (11.000 i.e.). Verder zijn nog in voorbereiding installaties in Drachten (uitbreiding), Kootstertille (uitbreiding), Grouw en Franeker, met resp. 30.000, 24.000, 18.000 en 45.000 inwonerequivalenten. In totaal kwam verder ruim achttien kilometer persleiding gereed met zes gemalen. Het door de Staten in 1974 vastgestelde zuiveringsplan vordert daarmee goed. Er zijn echter grote bedragen gemoeid met de uitvoering. Om eens een paar voorbeelden te noemen: de stichtingskosten van de dit jaar gereedgekomen werken (installatie, gemalen en persleidingen) bedroegen rond ƒ 10.700.000. In 1981 is onder alle Friese gemeenten een enquête gehouden om een inzicht te krijgen in de nog te investeren bedragen voor aanleg van riolering. Daaruit blijkt dat nog voor ongeveer ƒ 177.900.000 geinvesteerd moet worden in de aanleg van nieuwe riolering, voor ƒ 104.000.000 in vervanging van oude riolering en voor ƒ 24.600.000 voor het verzamelen en transporteren van het afvalwater van recreatie-objecten.
De Staten stelden in 1981 een provinciaal afvalstoffenplan vast voor de verwerking van huishoudelijk afval en bedrijfsafval en een plan voor de verwerking van bouw- en sloopafval. Verder is een begin gemaakt met de inrichting van een terrein voor de opslag van autowrakken in Drachten. Het wordt in 1982 in gebruik genomen.
In 1981 is een actie "Olieslag" gevoerd in vier gemeenten waarin een waterwingebied is gelegen. Het doel was het leeghalen van oude olietanks (voornamelijk voor huisbrandolie), die niet meer

Inundatie bij Warns in maart 1981.

gebruikt worden en op den duur kunnen gaan lekken, wat tot aanzienlijke bodemverontreiniging kan leiden. In Achtkarspelen, Dantumadeel, Kollumerland en Tietjerksteradeel zijn 148 tanks leeggezogen en opgevuld. Smallingerland had zelf al een actie gevoerd.
Tenslotte de *wegen*. De "ombouw" tot autosnelweg van de rijksweg Afsluitdijk-Groningen is dit jaar voor wat betreft het Friese gedeelte voltooid. In deze nieuwe snelweg nopen alleen de rondweg om Sneek en het verkeersplein Heerenveen de automobilist tot enige matiging van de snelheid. Het verkeersplein Heerenveen wordt momenteel aangepast. Er werd verder gewerkt aan de ombouw tot autosnelweg van de rijksweg Afsluitdijk-Leeuwarden: de aanleg van het nieuwe tracé Dronrijp-Harlingen werd voortgezet. De provincie heeft een begin gemaakt met de aanleg van het wegvak Marssum-Boksum; hierdoor wordt de Westergoawei bij Marssum aangesloten op de rijksweg Leeuwarden-Harlingen. Zodra dit wegvak gereed is, behoeft het verkeer geen gebruik meer te maken van de smalle weg door Ritsumazijl. De kunstwerken in dit wegvak bij Boksum en Deinum – bij de spoorbaan en over het Van Harinxmakanaal – zijn dit jaar gereedgekomen.

P. Wiersma

Sport

Ontwikkelingen

Dat de Friezen sportminded zijn, blijkt uit het aantal georganiseerde sportbeoefenaren: in 1981 steeg het totale ledenaantal van de 2000 Friese sportverenigingen tot 250.000. Vooral tennis, judo, volleybal en handbal mogen zich in een nog steeds toenemende belangstelling verheugen.
Om de vele activiteiten, evenementen, wedstrijden, competities, tournooien, trainingen, enz. te doen plaatsvinden, is een omvangrijke organisatie nodig, die veel kader vergt. Nog steeds functioneert de georganiseerde sport op basis van de inzet van een groot aantal vrijwilligers. Voor Friesland kan dit aantal geschat worden op rond 25.000! Vijfentwintigduizend mensen die op bestuurlijk, technisch of begeleidend gebied leiding geven aan een vrijetijdsbezigheid, die vooral in ons huidig maatschappelijk bestel een belangrijke (welzijns)functie vervult. Dat er ter ondersteuning van dit vrijwillige kader een zekere mate van professionalisering in de sport noodzakelijk is, daarover zijn de beleidspartners in het hoogste sportadviescollege, het Nationaal Sport Overleg, het in principe eens. Maar de problemen van wie dat zal betalen en bij wie de professionele krachten in dienst moeten komen zijn ook in 1981 nog niet opgelost. Met name het ministerie van Sociale Zaken blijft het standpunt huldigen, dat provinciale stichtingen Sporttechnisch Kader de werkgeversrol van de verenigingen niet mogen overnemen.
Er waren meer overheidsmaatregelen waarover de sport zich ongerust maakt. De verplichte afdracht van BTW op de omzet van sportkantines bracht veel sportverenigingen, voor wie de opbrengsten uit eigen kantine een belangrijke bron van inkomsten betekenen, in verlegenheid. Dan waren er de aanslagen voor loon- en inkomstenbelasting op de (veelal geringe) vergoedingen aan het vrijwillig kader; behalve een lastenverzwaring voor de verenigingen kan dit ook een verminderde animo voor het vrijwilligerswerk

Wumkes.nl

tot gevolg hebben. Een belastingvrije voet zal mogelijk een oplossing kunnen bieden. Verder was er het in 1981 ingediende wetsontwerp waarbij de aansprakelijkheid van bestuurders van rechtspersonen wordt gewijzigd. Als de hoofdelijke aansprakelijkheid ook van toepassing is op sportverenigingen en wel in het bijzonder op de penningmeester, zullen veel penningmeesters van sportclubs hun baantje waarschijnlijk voor gezien houden.
De Kaderwet Specifiek Welzijn wierp ook voor de sport zijn schaduwen verder vooruit. Nu er gemeentelijke welzijnsplannen en programma's moeten komen raken steeds meer sportverenigingen betrokken bij de gemeentelijke beleidsplannen. In samenwerking met de Nederlandse Sport Federatie organiseerde de Provinciale Sportraad een aantal voorlichtingsbijeenkomsten over de Kaderwet voor de verenigingsbestuurders. De samenwerking tussen de provinciale sportraden en de NSF kreeg trouwens een nog hechtere basis, doordat de gezamenlijke sportraden, verenigd in het Interprovinciaal Overleg Sportraden (IOS), als lid van de NSF werden toegelaten.
In het kader van de steunmogelijkheden voor de sportieve recreatie heeft de Friese Sportraad, met steun van het ministerie van CRM vier regionale spel-sportuitleencentra voor materialen opgericht. Die zijn gesitueerd in Workum, Buitenpost, Menaldum en Ferwerd.
Ondanks deze uitbreiding aan ondersteuningsmogelijkheden wordt het financiële perspectief er voor de sport bepaald niet rooskleuriger op. Niet alleen bij het rijk, maar ook bij de provinciale en gemeentelijke overheid zijn duidelijke bezuinigingstendenzen waarneembaar. Het provinciale fonds voor kleine (sport)accommodaties werd aan het einde van 1981 ondanks protesten van de sport en van de gemeenten opgeheven. Een aantal gemeenten verhoogde de tarieven voor het gebruik van de gemeentelijke sportaccommodaties aanzienlijk. Juist omdat veel sportverenigingen en -bonden voor hun inkomsten zijn aangewezen op de contributiegelden, wordt het steeds moeilijker om de sportbeoefening voor iedereen betaalbaar en dus toegankelijk te houden.

Huldiging van de wereldkampioen dammen in het Leeuwarder stadhuis; de familie Wiersma in gesprek met burgemeester Brandsma.

Wumkes.nl

Ferwerd en Sint Nicolaasga kwamen in 1981 in het rijke bezit van een sporthal; in Harlingen en Tijnje werd een openluchtzwembad geopend. Leeuwarden timmerde ook goed aan de weg; een hockeycomplex, manege, sportpark en een wielercircuit kwamen tot stand, terwijl de komst van een grote evenementenhal zich aankondigde. Voor de atletieksport kwamen ook enkele belangrijke voorzieningen gereed: in Drachten kreeg de oude atletiekbaan een nieuwe kunststoflaag en Sneek kreeg na lang wachten eveneens zijn atletiekbaan, maar dan bedekt met sintels.

Feiten en gebeurtenissen

Zoals gebruikelijk werd in Leeuwarden het Nederlandse kampioenschap schaken georganiseerd. Jan Timman werd winnaar. De Nederlandse kampioenschappen Short Track werden eveneens in Leeuwarden gehouden. De fierljeppers streden in Makkum om het Nederlands kampioenschap en in tegenstelling tot vorig jaar kwam Friesland goed voor de dag: Tineke Vlieger werd kampioene bij de dames, Erik Velting bij de jongens en John Burghout bij de junioren. Er waren zelfs Europese kampioenschappen op het Slotermeer in de Cadetzeilklasse. De dames van de Dokkumer volleybalclub DVC werden voor de derde maal landskampioen en werden in de tweede ronde van de Europacup eervol uitgeschakeld door de Russische kampioensploeg Schwerdlowsk. De volleybalploeg Animo uit Sneek deed zijn intrede in de heren-eredivisie. Op het ijs stond Friesland zoals gebruikelijk ook zijn mannetje en vrouwtje al had Hilbert van der Duim het vooral bij de grote kampioenschappen moeilijk om zich staande te houden; Nederlands kampioen werd hij wel en dat voor de derde keer. Alie Boorsma uit Drachten legde beslag op het dameskampioenschap en om de Friese hegemonie helemaal te beklemtonen werd Lieuwe de Boer Nederlands kampioen bij de sprinters. De ijshockeyploeg van Feenstra Flyers bleef voor de vijfde achtereenvolgende maal de sterkste ploeg van Nederland en trok vooral bij de Europacupwedstrijden veel publiek.
In tegenstelling tot Hilbert faalde Harm Wiersma niet in zijn poging om wereldkampioen te worden; in de tweekamp met de Rus

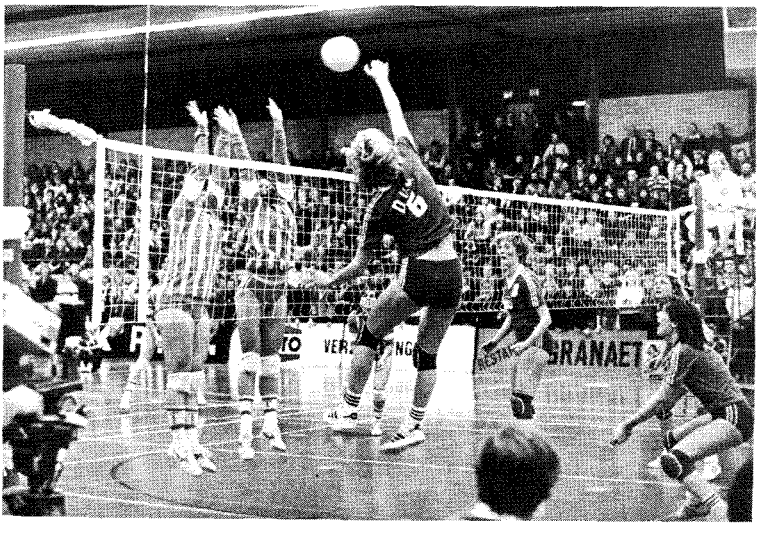

Het Dokkumer DVC om de Europacup in actie tegen Olympia Diana Docks uit Ravenna (eindstand 3-1).

Gantwarg bleek hij duidelijk de sterkste dammer. Elly van Hulst deed van zich spreken door op de 800 meter het Nederlands record te breken en voor het eerst onder de twee minuten te lopen. Saakstra, Faber en Wallendal wonnen de PC kaatspartij te Franeker met Saakstra als koning; de Freulepartij te Wommels werd gewonnen door Pingjum. In Gorredijk kwamen de Friese topsporters voor de vierde maal bijeen op de Friesland Sportiefdag.
Tegen het einde van het jaar vroor het eindelijk weer eens zo sterk dat er op natuurijs gereden kon worden. Dat bracht onmiddellijk de talrijke ijsclubs tot activiteit: overal werden kortebaan- en langebaanwedstrijden georganiseerd en de hoop op een Elfstedentocht gloorde.

J. W. van Wijnen

Kultuer

Belied

De útwurking fan de earder troch Provinsiale Steaten diene kar om lâns de wei fan projektgroepen it belied op it mêd fan it wolwêzen ta te rieden, gie net oan it kulturele fjild foarby. Sa krigen de koaren en korpsen, it amateurtoaniel, de folksdûns en it foarmingswurk te krijen mei in provinsiale projektgroep sosiaal-kultureel wurk. De bibleteekwrâld wie it ûnderwerp yn in nije projektgroep yntegraal bibleteekbelied. Ek de opset fan in brede en yn tiid fierrikkende nota oer it hiele kulturele libben yn Fryslân waard yn tarieding nommen. Wat al it wurk yn dizze projektgroepen foar de kultuer opsmite sil, moat de tiid útwize.
Op museaal gebiet wie it klearkommen fan de einnota fan it Museumprojekt Friesland fan belang. Yn it rapport wurdt sawol fan museaal as bestjoerskundich eachpunt út in yndieling fan de Fryske musea en âldheidkeamers makke mei dêroan ferbûn it antwurd op de fraach hokfoar oerheid de oanbelangjende museäle foarsjenning stypje moat. Nei Fryslân fynt in lyksoartich (CRM-)projekt yn Noard-Brabân plak. Ek mei CRM-jild waard yn Fryslân in saneamd emansipaasje-ûndersyk holden. Dêrby gie it om de fraach op hokfoar wize de bêste stipestruktuer foar it emansipaasjewurk fûn wurde koe, nei't eardere plannen fan it departemint om in emansipaasjeburo op te rjochtsjen yn Fryslân ôfwiisd wiene.
De yn Fryslân besteande subsydzjeregeling foar frysktalige tydskriften rekke yn diskusje, benammen om't it wykblêd *Frysk en Frij* wat langer wat grutter subsydzje frege. Resultaat fan it berie wie in tuskentiidske foarsjenning foar Frysk en Frij en in bystelling fan de subsydzjeregeling. De finansiële problematyk om Frysk en Frij hinne sil yn 1982 definityf ta in oplossing brocht wurde moatte.
It brûken fan it mei it ferdwinen fan de Noorder Compagnie frijkommen subsydzjejild koe noch net struktureel regele wurde. Ek yn 1981 wie der sprake fan in bestimming foar ien seizoen, wêrby't measte jild nei de groep Kiss yn Ljouwert en de toanielgroep Stee yn Drachten tagie.
Argewaasje ûntstie oer de ek foar de kulturele sektor ornearre arbeidsplakken yn it ramt fan it ISP. Wie der yn maart al sprake fan dy arbeidsplakken, it slagge net om ek mar ien arbeidsplak noch yn 1981 yn te foljen.

Minsken

De Gysbert Japicxspriis 1981, dit jier ornearre foar poëzij, waard takend oan Reinder Rienk van der Leest yn Ynskedé, foar syn bondel *Kunst en fleanwurk*. De krekt ynstelde Gaasterlanner kultuerpriis waard takend oan de Bakhúster âld-skoalmaster en histoarikus H. Twerda. De Fryske parsepriis wie yn 1981 foar de froulju fan Haulerwyk, dy't it nijs hellen mei harren besetting en krewearjen foar it fuortbestean fan in konfeksjebedriuw dêr.
De Fryske Akademy seach syn saaklik direkteur Keimpe Sikkema yn desimber mei pensioen gean. Syn opfolger koe yn de jiergearkomste fan de Akademy op 24 oktober bekend makke wurde: Meine Bosma, doe noch wurksum by it Nederlands Bijbelgenootschap yn Haarlim. Ek koe lang om let in wittenskiplik Akademy-direkteur beneamd wurde yn de persoan fan dr. L. G. Jansma, Rotterdamsk sosiolooch, mar oarspronklik ôfkomstich fan Donkerbroek.
Yn jannewaris ferstoar prof. dr. J. H. Brouwer, tachtich jier âld en wenjend yn Ljouwert. Fierders moast ôfskie nommen wurde fan Jurjen M. Ypma, 55 jier, amtner kulturele saken op it Provinsjehûs, meiwurker oan Panorama/Kronyk fan Fryslân en warber yn it Fryske organisaasjelibben. Yn maart ferstoar Josef J. Veltman, âld-direkteur fan útjouwerij Laverman yn Drachten en yn july Anne Jousma, Frysk literator yn Den Haach. Yn augustus kaam der in ein oan it warbere libben fan koöperaasjeman en publisist Marten H. Castelein, 87 jier âld, wylst yn deselde moanne ek dr. Haring Tj. Piebenga ferstoar, Frysk strider. De toanielwrâld ferlear syn warbere en kundige toanielskriuwer Eliza Posthuma, noch mar 60 jier âld. Twa ferneamde byldzjende keunstners stoaren yn resp. novimber en desimber: Gerrit Benner, 84 jier, te Aldemardum, en de skepper fan 'Us Mem', Gerrit Adema, 82 jier, te Ljouwert.

Feiten

Begjin 1981 krigen Anke Kuijpers fan Boelensloane en Jef Roesselers fan Hjelbeam opdracht fan it Provinsiaal Bestjoer ta it leverjen fan in keunstbydrage oan de nijbou fan de kantoaren fan it Provinsiaal Elektrisiteitsbedriuw yn de Ljouwerter Camminghabuorren. De foar Fryske ferhâldings frij grutte opdrachten yn it ramt fan de persintaazjeregeling yllustrearje in tanimmend tapassen fan dy regeling yn Fryslân. Sa sille der bygelyks ek noch frij grutte opdrachten folgje foar de nijbou fan it Provinsjehûs en dy fan it Sosiaal Heger Underwiis yn Fryslân.
De jierlikse troch de Stichting Beeldende Kunst Friesland holden keunstmanifestaasje waard yn in desintralisearre opset organisearre. Sa wie der wat te sjen yn Dokkum, Drachten, op It Hearrenfean, yn Ljouwert en Snits. Mei help fan de mikrofoan fan Radio Fryslân wie it Deputearre Jaap Mulder dochs mooglik om de manifestaasje op alle plakken tagelyk te iepenjen.
It Provinsiaal Bestjoer hat yn 1981 op advys fan de oankeapkommisje byldzjende keunsten wurk oankocht fan Jopie Huisman (tekening), Sjoerd de Vries (skilderij), Rein Hesselink (twa tekeningen), Johan Haanstra (twa skilderijen), Stichting Kalamiteit (útjeften), Tames Oud (trije tekeningen), Jan van der Woud (twa etsen), Peter Reisma (mingde technyk), Henk Pietersma (fjouwer tekenin-

Wumkes.nl

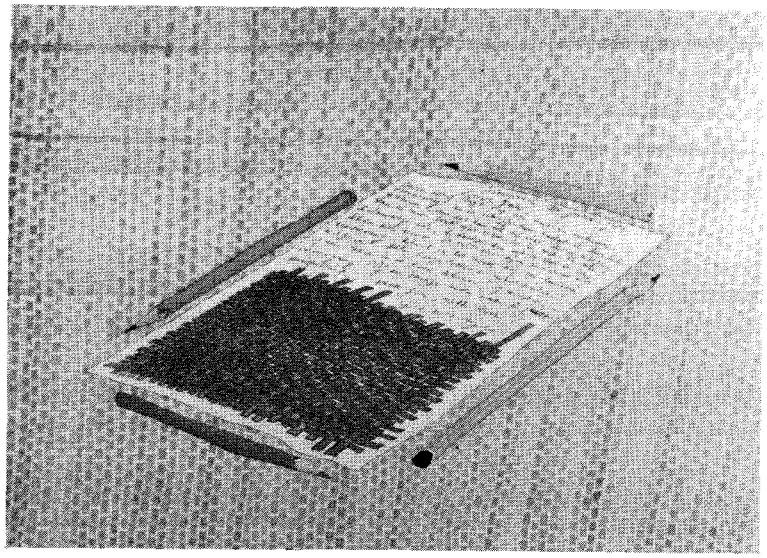

Geertje van Oudheusden, Brief (gouache, 30 × 40 cm, 1981).

gen), Geertje van Oudheusden (twa gouaches en twa mingde techniken), Hollie Witteveen (acht etsen), Joke Rommerts (tekstyl) en Fred Landsman (trije akwarellen). Mei de oankeapen wie yn totaal in bedrach mank fan ƒ 35.037,75.
Op útstallingsmêd krige de eksposysje 'De Jonge Friezen' bij galery Van Hulsen yn Ljouwert mear as provinsiale publisiteit. Soks wol lykwols noch neat sizze oer de werklike kwaliteit fan it beane. It Fries Museum bestie hûndert jier en betocht dat heuchlik feit mei de útstalling 'Leeuwarden 1881'. Neffens it museum foarearst ek de lêste útstalling, om't der gjin jild mear foar is. Yn it Frjentsjerter Coopmanshûs presintearre har de nije stichting 'Kalamiteit', dy't ta doel hat: 'het doen produceren, uitgeven en verspreiden van kunstwerken, boeken, grafiek, films, muziekwerken, objecten op het gebied van de industriële vormgeving, kunstdocumentatie en soortgelijke kunstwerken'. De earste útjeften kamen dit jier út. De Ljouwerter keunstskilder Sjoerd de Vries helle de publisiteit doe't de fiskus drige syn yn galery Eewal útstalde wurk yn beslach te nimmen. It bleau lykwols by in driging. Foar Fryslân frij nij wie it besykjen fan in tal keunstners om de Ljouwerter Henk Pietersma hinne om te kommen ta in yntegraasje fan byldzjende keunsten, toaniel en muzyk. In earste foarpriuwke dêrfan wie it projekt 'Empty space' op it Ljouwerter Saailân yn septimber.

It yn 1979 oprjochte Verzetsmuseum hie net allinne mear as 10.000 besikers mar seach syn kolleksje útwreide mei in tal eksekúsjepeallen fan de Waalsdorpervlakte. In oar museum yn Ljouwert, it Frysk Letterkundich Museum, waard yn april útwreide mei in Troelstra-samling. De permaninte Troelstra-kolleksje koe ûnderbrocht wurde yn it neistlizzend hûs fan it museum. De gemeente Frjentsjerteradiel kocht yn Achlum in grutte pleats oan mei it each op it ûnderbringen fan in lânbou-museum. Ek oare museä waarden útwreide: it Johannes Hesselhûs op De Jouwer kaam yn it besit fan it Egbert Douwes-húske en de Aldfaers Erf-samling waard útwreide mei in timmerwinkel. Ek op oare

Wumkes.nl

plakken ornearre foar it kulturele libben waard útwreide. Sa naam it tal doarpshuzen yn Fryslân wer ta mei û.m. nije doarpshuzen yn Spannum, Wânswert, Bûrum en Hijum. It Bolwurk yn Dokkum waard folslein modernisearre en kin no mei rjocht en reden in kultureel sintrum neamd wurde, wylst de mooglikheden yn de Burgumer Pleats tanamen mei in lytshús ornearre foar lytsere barrens. Yn de kulturele sintra sels wie wer fan alles te belibjen. Rients Gratama kaam mei twa nije foarstellings: in kompilaasje út eardere frysktalige programs: 'Fan Sheik Sjoerd nei hjoed', en in nije nederlânsktalige wurklist 'Gelijk oversteken'. De Fryske toanielstifting Tryater kaam mei trije premières: 'Ik kin net oars', 'De keardels fan it kastleinske' en 'De trep'. Tryater hie ek dit jier wer de nedige, benammen finansiële, swierrichheden, mar oan 'e ein fan 1981 like alles wer hiel wat fleuriger, doe't it selskip in eigen romte op it Ljouwerter yndustry-terrein yn gebrûk nimme koe. Ek it ûnderwizersselskip Roel Bergsma hie in nij program: 'Ut it leech omheech', wylst it kabaret Samar '(Sa)beare goed' yn première brocht. Hessel van der Wal hie in nederlânsktalige première: 'Tussen hangen en wurgen'. De Magische Ring Friesland hold foar it earst in Hocus Pocusdei yn de Drachtster Lawei. In soad omtinken en sukses wiene der foar de kulturele manifestaasje tsjin kearnwapens op 11 april yn de Ljouwerter Harmonie. It in jier earder yn Ljouwert kommen ynternasionale toanielskip 'Kiss' kaam yn de Harmonie mei premières fan de trije parten fan Dantes Godlike Kommeedzje: hel, fagefjoer en paradys.

In grut sukses wie it Ljouwerter strjittefestival, dêr't mear as 400 artysten oan meidiene. In grut popfestival op de Ljouwerter Froskepôle gie net troch, doe't bliken die dat it rykssubsydzje net kaam; ta tefredenens fan de milieubeweging lykwols, dy't net it measte ophie mei de tsientûzenen ferwachte besikers op de Froskepôle. De Stichting It Fryske Boek iepene de Fryske Boekewike mei in Stamppot Boek yn de Harmonie. De Stamppot smakke net elkenien like lekker. Der wiene wer iepenloftspullen yn Jorwert, op 'e Jouwer, yn Burgum en foar de earste kear yn Marsum. It toanielselskip TOG fan Ljouwert en it Drachtster Us Nocht diene mei oan it Nationaal Landjuweel. TOG helle de finale, mar moast de haadpriis oan in selskip út Limboarch litte. It kritetoaniel fan Aldeboarn wûn de priis yn de toanielkriich fan it Bûn fan Fryske Toanielselskippen mei 'In ynspekteur skillet oan'. Der diene 96 selskippen oan de kriich mei. Yn novimber sette yn Ljouwert de nije Stichting Stimulearring Fryske Toanielskriuwerij mei har wurk útein. Mei help fan provinsiaal en ISP-jild sil besocht wurde de Fryske skriuwers ek op toanielmêd kundich en aktyf te krijen. De Fryske brassbands stienen yn it ôfrûne jier wer op de boppeste trime fan de Nederlânske brassmuzyk. Soli Deo Gloria út Ljouwert waard Nederlânsk kampioen, wylst De Wâldsang fan Bûtenpost op in sterk beset Ingelsk konkoers yn de Royal Albert Hall yn Londen de trêde priis helle. De korpsen út Minnertsgea en Aldega (W.) krigen earste prizen op it wrâldmuzykkonkoers yn Kerkrade. It Fries Jeugd Orkest makke in tige slagge toernee troch de Feriene Steaten, wylst de Snitser Cantorij fiif konserten yn Denemarken joech. De Fryske folksjongers holden wer in drok besochte Tsjoch 4 op fjouwer plakken yn Burgum. It Kristlik koar 'Euphonia' fan Seisbierrum bestie hûndert jier. Yn Warkum koe in nije muzykskoalle iepene wurde.

Fryslân krige yn febrewaris it earste offisiële nûmer te sjen fan it progressive wykblêd *De Nije*. Troch it ôffallend tal abonnees kaam it wykblêd earst ienris de moanne, letter twaris de moanne út. Ek op mediamêd leit de oprjochting fan de harkersferiening Radio Fryslân. Radio Fryslân koe earder yn it jier syn nije en útwreide studiokompleks yn de Ljouwerter Prinsetún iepenje.
De Agraryske Dagen yn Frjentsjer stiene yn it ramt fan it twahûndert jier bestean fan it Frjentsjerter Planetarium. Ta gelegenheid fan dit jubileum kaam konservator Harke Terpstra syn *Friesche Sterrekonst* út.
It Filologekongres fan de Fryske Akademy loek 120 dielnimmers út binnen- en bûtenlân. Underwerp fan it kongres wie 'Fryslân en it Noardseegebiet'. Foar it bûtenlân ornearre wie de útstalling 'Fryslân i dag', dy't yn augustus yn de Ljouwerter Kanselerij te besjen wie. Dêrnei is de dokumintaire-eksposysje oer it hjoeddeiske Fryslân op toernee gien yn Denemarken.
Op edukatyf mêd moat de oprjochting fan de edukative wurkpleats Fryslân neamd wurde. In organisaasje dy't ta doel hat de ynstellings dy't har yn Fryslân dwaande hâlde mei de saneamde folwoeksene-edukaasje, ynhâldlik te stypjen. Ek it alfabetisearringswurk is by de wurkpleats ûnderbrocht. De VOS-kursussen waarden foar it fyfde jier yn Fryslân organisearre, reden foar fiif lustrumbyienkomsten yn de provinsje. De regionale wolwêzensstichting Sudergoa yn Snits betocht mei û.m. in symposium har 25-jierrich bestean. Tritich jier wie it ferlyn dat Kneppelfreed him yn Ljouwert ôfspile; yn novimber waard dat feit betocht. Oan de betinking gie in freedsume en koartduorjende besetting fan de hal fan it Paleis fan Justysje foarôf.

P. Hemminga

Geestelijk leven

Vorig jaar gaven we ter inleiding van deze (nieuwe) rubriek een omschrijving van het begrip "geestelijk leven". We duidden de begrenzing aan waarbinnen de uitingen daarvan zich bewegen en we inventariseerden de kerken en groeperingen in Friesland. Deze bijdrage zal gaan over wat zich in 1981 op het gebied van het geestelijk leven in deze provincie voordeed, althans voorzover dat in schriftelijke informatiebronnen naar buiten kwam. Dat is uiteraard maar een fractie van wat er omgaat in kerken, gemeenten en groepen, van wat er onder en in mensen aan geestelijk leven opborrelt en zich in oude en nieuwe vormen kanaliseert.
In die "kanalen" gaat er iets verloren van de zuiverheid en de kracht van dit "leven"; het stuit er op weerstanden, bestrijding en onbegrip en buitenwacht en binnenkant ontdekken meer dan eens klein-menselijke ingrepen. Dat kan leiden tot vervorming en caricatuur; dat brengt het gevaar mee dat men zo'n caricatuur of vervorming voor het juiste beeld verslijt. En daarmee ontstaat uiteraard een onjuiste beoordeling. Niettemin kunnen we aan de "menselijke" kant niet voorbijgaan.

De Rooms-Katholieke Kerk

Het bisdom Groningen van de Rooms-Katholieke Kerk vierde op 9 mei zijn vijfentwintigjarig bestaan. Van de 158.122 roomskatholieken in het bisdom woonden er begin januari 54.557 in Friesland, verdeeld over 40 van de 101 parochies. Bisschop Möller wees tij-

Wumkes.nl

dens de eucharistische viering op spanningen en problemen, maar hij legde het accent op "de hoop, die blij maakt" en op gewetensvrijheid.
Spanningen in de Leeuwarder vicarie "De Emmaüsgangers" tussen progressief en traditioneel ingestelde parochianen leidden tot het vertrek van pater Jacques Bataille, de leidsman van de eerste groep. De Regenboog-kerk, die men met de hervormden deelt, ontving de "Kultur-preis der Stadt Essen" voor 1981.
Op 16 augustus is tijdens de Bonifatius-dag de honderdste geboortedag van Titus Brandsma herdacht. Foar it Roomsk Frysk Bûn spriek pastor Jan van der Wal oer: "Wy leauwe, mar wat dogge wy der mei?", "Kristendom tusken pryster en profeet".

De Nederlandse Hervormde Kerk

Tegenover een voortgaande afneming van het aantal "vrijzinnige" predikantsplaatsen in deze provincie neemt dat van de Gereformeerde Bonders toe. De confessionelen vormen de grote meerderheid. Spanningen treden op tussen confessionele gemeenten en

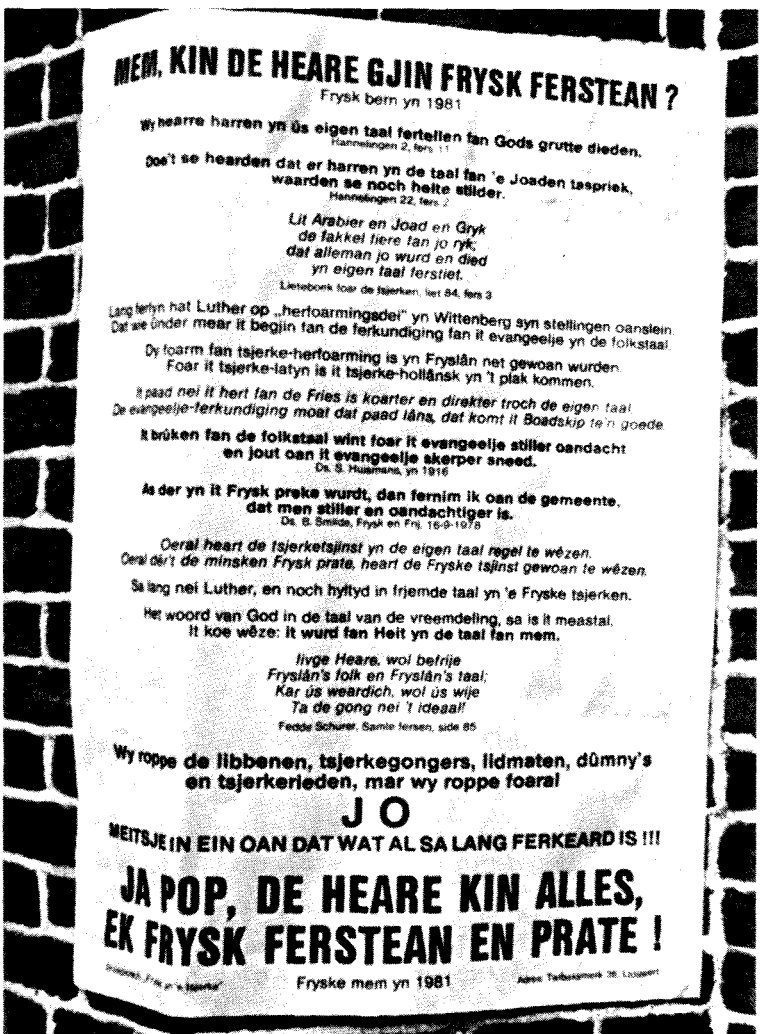

Plakaksje foar it Frysk yn 'e tsjerke.

Wumkes.nl

evangelisaties van de Gereformeerde Bond, onder andere in Hardegarijp.
Samengaan van vrijzinnige en confessionele hervormden is gemakkelijker dan van de laatsten met de Gereformeerde Bonders. Er is veel over taktiek en zuiverheid (roeping) van de laatsten geschreven, die een gesloten groep in deze kerk vormen. Nog altijd speelt de leer der uitverkiezing een rol in sommige gemeenten; volgens ds. Van Asselt (Steenwijk) door de opvolger van Calvijn, Beza, losgemaakt van Christus. Van Asselt ziet hierin een splijtzwam binnen de kerk.
Aan maatschappelijke, diaconale en zendings-taken is in classicale vergaderingen veel aandacht besteed. De Provinciale Kerkvergadering besloot tot apostolaat door middel van woordverkondiging en diaconaat. Over het al of niet deelnemen van kinderen aan het avondmaal wordt verschillend gedacht, maar evenals bij de Gereformeerde Kerken komt deze kwestie telkens weer naar voren.
De scriba van de Provinciale Kerkvergadering, ds. H. J. N. Zuidersma, trad om gezondheidsredenen af. In een interview in het *Friesch Dagblad* (13 januari) ging hij uitvoerig in op de trage voortgang in de samenwerking tussen hervormden en gereformeerden.
Voor een cursus "huisbezoek" bleek grote belangstelling te bestaan. Aan het beleid ten aanzien van jongeren wordt aandacht besteed; Sipke J. Deinum werd benoemd tot jeugdwerkadviseur.
De kerkvoogdij van Nijland diende bij de Synode een protest in tegen de door de regering voorgestelde afkoopregeling van rijkstractementen.
Gemeld werd dat de hervormden hun kerk financieel blijven steunen, al loopt het ledental terug. In tien jaar is het in Leeuwarden gehalveerd (16.882 in 1971 en 8929 in 1980). Hiervan behoort éénderde tot de belijdende leden, de anderen zijn doop- en geboorteleden.
De Provinciale Kerkvergadering verklaarde in plaatsen waar de hervormde gemeente te klein is, samenwerking met andere plaatselijke gemeenten, gereformeerden, doopsgezinden en (als in Grouw) ook rooms-katholieken, te verkiezen boven streekgemeenten van alleen hervormden.

De Gereformeerde Kerken

In de Gereformeerde Kerken, in Friesland 148, met een groeiend ledental, heerst nog steeds beroering over het door de Synode aangenomen en ter bestudering aangeboden rapport over "De aard van het Schriftgezag". Dat bleek o.m. op een op 12 maart te Bergum gehouden bijeenkomst, waar de inhoud van dit rapport door de heer J. J. Rippen uit Ede, voorzitter van "Schrift en Getuigenis", scherp veroordeeld werd en een ander opmerkte: "Wij zijn een kerk van doodsbeenderen en er is een kracht van dwaling in ons midden". De verontrusting over dit rapport werd in mei op een samenkomst van Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt ook uitgesproken. Tegenover het zogenaamde relationele waarheidsbegrip in het rapport werd de Schrift (het Woord) als De Waarheid van God gesteld.
Een zaak die eveneens verschil van mening opwekt, is de al of niet blijvende plaats van pastorale werkers in Gereformeerde Kerken. De particuliere synode Friesland-Noord koos voor tijdelijke hulp

Wumkes.nl

van deze werkers. Van de negentig predikantsplaatsen in Friesland-Noord waren er in september 32 vacant. Vele van deze kleine gemeenten willen zelfstandig blijven en voelen weinig voor een streekgemeente of samenwerking met hervormden.
De Gereformeerde Kerk te Drachten, de grootste in Friesland met negen predikanten, nam stelling tegen degenen die gedreigd hadden een dienst van ds. T. Talsma te zullen verstoren, omdat deze predikant zich had aangesloten bij de Evangelische Volkspartij. Hier laaiden politieke tegenstellingen binnen de kerk hoog op.
Prof. dr. K. Runia zei in een samenkomst van de Oecumenische Werkgroep Leeuwarden, dat hij niet zou deelnemen aan een eucharistie- of avondmaalsviering in een r.k. kerk. Het episcopaat van de Rooms-Katholieke Kerk staat zulk een viering niet toe.
Voor een door 4200 leden van de Gereformeerde Vrouwenbond bezochte bijeenkomst in Thialf te Heerenveen betoogde ds. Ype Schaaf dat christenen een bekritiseerde minderheid vormen.

De kleinere Kerken en gemeenten

Op de op 10 juni gehouden vergadering van de *Friese Doopsgezinde Societeit* spraken dr. J. T. Nielsen, inmiddels benoemd tot hoogleraar aan de Protestantse Theologische Faculteit te Brussel, en ds. G. G. Hoekema van Sneek over vrede en gerechtigheid. In een najaarsvergadering kwam de restauratie van de vermaning te Pingjum en het Menno-Simons-monument te Witmarsum ter sprake.
De *Unie van Baptisten* (ruim 12.000 leden) vierde te Sneek op 21-25 oktober haar honderdjarig bestaan. Prof. dr. J. Reiling waarschuwde in een rede voor al te grote autonomie der gemeenten.
De vijf *Vrije Evangelische Gemeenten* in Friesland herdachten met hun zustergemeenten eveneens het eeuwfeest. Dat gebeurde in een jubileum-viering op 13 juni in De Meerpaal te Dronten.
Youth for Christ plakte op hervormingsdag op kerkgebouwen o.a. deze stelling aan: "Een kerk die niet werft, loopt kans dat ze sterft". Radio-pastor ds. A. Klamer bestreed subsidiëring van overheidswege van deze groep op grond van de daar heersende behandeling van homo-seksuelen; dat geschiedde te Leeuwarden in een symposium van de COC-afdeling Friesland van de Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit. Dit probleem zou in de volgende maanden in kringen van de Evangelische Omroep, christelijke scholen en sommige politieke partijen tot grote beroering aanleiding blijven geven en een stroom van ingezonden artikelen opleveren.
Het *Humanistisch Verbond* startte in oktober te Drachten met een opleiding voor docenten humanistisch vormingsonderwijs.
Aan *evangelisatie en zending* werd in gemeenten van alle kerken en ook daarbuiten veel aandacht besteed. De negende manifestatie "Dienst te Velde" te Veenklooster op 6-8 juni trok veel bezoekers, die hun samenkomsten na een brand, die de grote tent in de nacht van 6 op 7 juni geheel verwoestte, voortzetten in een in aanbouw zijnde ligboxenstal.
De plakkerij, ek op tsjerkedoarren yn 'e nacht fan 31 oktober en 1 novimber, mei de tekst: "De Heare kin ek Frysk ferstean", waard ûngelikens oer tocht. Te min dûmny's kinne, wolle of doare yn it Frysk foar te gean. Sadwaande is der in fersyk rjochte oan

Wumkes.nl

'e Kamper Theologyske Hegeskoalle om hjir omtinken oan te jaan. Frysk yn tsjerke wurdt noch lang net algemien as hiel gewoan beskôge.
In twadde printinge fan 'e Fryske Bibel (earste printinge 17.000 eksemplaren) sil folsleiner wêze as de earste, dêr't yn II Kron. 2 de fersen 17 en 18 ûntbrekke en yn Iepenbiering 2 de twadde helte fan fers 17.
Uiteraard heeft in tal van kerken de grote vredesdemonstratie op 21 november te Amsterdam, in de organisatie waarvan het door de kerken ingestelde Interkerkelijk Vredesberaad een niet onbelangrijk aandeel had, de nodige beroering gewekt. Intussen is hierdoor de discussie over vragen van oorlog en vrede in kerkelijke kringen sterk toegenomen.

C. P. Hoekema

Underwiis

Yn it oersjoch oer it jier 1980 hawwe wy frij wat sifers jûn oer it hjoeddeiske en takomstige dielnimmen oan it ûnderwiis yn Fryslân. Diskear sil de benadering wat mear skôgjend en konstatearjend wêze.
It is bekend dat ûntjouwingen yn it ûnderwiis, en benammen fernijingen en feroaringen, tige stadich in fêst plak yn it ûnderwiis krije. Foar't in nije opfetting yn in wet of regeling opnommen is binne der ornaris al hiel wat jierren foarby; de ynfiering fan de regel of de wet yn de ûnderwiispraktyk sels is ek wer in kwestje fan jierren. Dat falt bygelyks te merkbiten by de nije wet foar it basisûnderwiis.

Basisskoalle

Nei in perioade fan rûchwei tsien jier mei beliedsnotysjes, foarûntwerpen en konsept-ûntwerpen en wat net al, hat yn 1981 it parlemint de wet foar it nije basisûnderwiis oannommen.
Doel wie dat de wet yn 1983 yngean soe, mar de oergongsregels koene net op 'e tiid klear makke wurde en sa is no de ynfiering útsteld oant 1 augustus 1985. Foar it projekt "Lytse Skoallen - Fryslân (in projekt mei ISP-jild) is dat útstel in rare ôffaller.
It projekt wie hielendal opset mei as eindatum 1 augustus 1983. No binne de skoallen dy't oan it projekt meidogge – en dat binne meiïnoar 78 skoallen – foar in grut part yn de rin fan 1983 ree om as basisskoalle te begjinnen, mar dat kinne se net en dat meie se net. Der moat oant 1 augustus 1985 wachte wurde; der skynt ek gjin jild te wêzen om yn dy tuskenperioade as eksperimint dochs as basisskoalle te fungearjen.
Dat útstel oant 1985 hat noch in beswier. De learlingedaling yn it leger ûnderwiis en yn it beukerûnderwiis giet noch in skoft troch en dat betsjut foar in tal fan de lytse skoaltsjes dat de kâns om aanst in basisskoalle te wurden der perfoarst net better op wurdt. De hâlding fan it Ministearje by it saneamde ûntheffingsbelied foar de lytse legere en lytse beukerskoallen dy't ûnder de noarm reitsje is hjoeddedei strak; dat hawwe inkelde skoaltsjes yn Fryslân yn de rin fan 1981 goed fernommen. Oan de oare kant docht it jin goed te witten dat it kolleezje fan Deputearre Steaten de gemeentebestjoeren op rojale wize stipet by harren krewearjen om yn alle gefallen de bedrige skoaltsjes oant 1985 in goede kâns op fuortbestean te jaan.

Wumkes.nl

PA's en Blossen

De nije wet freget aanst gâns fan de learkrêften. De Fryske Pedagogyske Akademy's en Blossen (opliedingen foar beukerliedsters) besykje op alderhanne wizen de learkrêften ta te rissen op har nije taak. De tarin fan learkrêften nei de weropliedingskursussen fan dizze ynstituten kin yn Fryslân sûnder mear besjen lije. Oer de ynhâld en de opset fan de kursussen wurdt drok oerlein mei it MSU (Mienskiplik Sintrum foar Underwiisbegeliedingstsjinsten yn Fryslân).
As der goed tocht wurdt oan in ferantwurd oparbeidzjen fan oplieding en begelieding, dan is oan in wichtich betingst foar de ynfiering fan de nije basisskoalle grif foldien. Us provinsje komt op dat mêd perfoarst net efteroan.
Wat hjirboppe stiet oer de aktiviteiten fan de opliedingsynstituten en de begeliedingstsjinst jout faaks de yndruk as soene dy ynstânsjes fierder gjin soargen hawwe. Elk kin eins wol witte dat de saak der wol wat oars hinne leit. Inkelde PA's sille ferdwine moatte en de oare moatte yntegrearje mei de Blossen. Ek de yntegraasje-operaasje PA-Blos is útsteld oant 1 augustus 1984. Hoe't dy yntegraasje stal krije moat is hjoeddedei it deistige besprek op alle Fryske PA's en Blossen.
De ûnwissigens is grut, de takomst ûndúdlik en de help fan it Ministearje yn de foarm fan rjochtlinen en oanwizingen minimaal. Hoe't de stimming op dy ynstituten is, kin elk wol fan tinken ha: net bêst!

MSU en gemeenten

Ek it MSU siet mei inkelde problemen tangele, mar dy wiene lykwols net sa swier as dy op de PA's en de Blossen. De tsjinstelling tusken it bestjoer fan it MSU en de Feriening fan Fryske Gemeenten oer de bestjoerlike regionalisaasje fan de tsjinst bleau oant desimber 1981 bestean. Nimmen fan de "partijen" wie mânsk genôch om de oare fan har gelyk te oertsjûgjen. Yn desimber kaam it konflikt lokkigernôch ta in oplossing. Steatssiktaris Hermes spile de rol fan bemiddeler en wat de Friezen sels net klear krije koene, wie foar de hear Hermes blykber net sa'n heikerwei.
Ut it foarôfgeande docht wol bliken, dat mei de ynfiering fan de nije wet foar it basisûnderwiis hiel wat tûkelteammen mank binne. Hja is likernôch fan itselde kaliber as yndertiid de ynfiering fan de mammoetwet.

Formaasjeregeling

Ek foar de skoallen – en benammen foar de lytse skoallen yn Fryslân – is it tige wichtich hoe't de nije formaasjeregeling der útsjen sil, dat wol sizze: hoe grut it tal learlingen wêze sil dat skielk oan ien learkrêft tabetroud wurdt. In ûntwerp-regeling fan it Ministearje is der noch net en sadwaande hawwe ynstânsjes as de Underwiisried, it projekt "Lytse Skoallen-Fryslân" en de SKONN (Schoolraad Katholiek Onderwijs Noord Nederland) it oandoarst en meitsje sels útgongspunten foar sa'n regeling en in soarte fan modelûntwerp. De yntinsje wie: wa't it earst mei opfettingen komt hat ek de measte kâns om ynfloed út te oefenjen op de úteinlike regeling.
In wichtich ûnderdiel fan de troch de trije ynstânsjes útstelde re-

Wumkes.nl

geling is de 30-3 formule. Dat betsjut, dat in basisskoalle mei 30 bern yn alle gefallen 3 learkrêften hawwe moat. Dat liket op it earste each faaks in swiere besetting, mar mei ûnderwiiskundige arguminten is sa'n besetting tige goed te ferdigenjen. As it útstel út Fryslân wei oernommen wurdt (en der komt hieltyd mear stipe foar dat útstel) dan soe dat in hiele haal wêze foar de kwaliteit fan it ûnderwiis op de lytse basisskoallen – en dy hawwe wy aanst yn Fryslân ek by 't seksje.

De posysje fan it Frysk yn it ûnderwiis

De ynfiering fan it Frysk op 1 augustus 1980 makke 1981 ta in soarte fan konsolidaasjejier. De kursussen Frysk foar it personiel fan de legere skoallen en de beukerskoallen om it foech foar it Frysk te heljen gyngen neffens de opset fan eardere jierren troch. Koördinator fan dizze kursussen wie de hear P. W. Pietersen, dy't yn desimber "mei de VUT" gyng. De hear Pietersen hat hiel wat út 'e wei set om de ynfiering fan it Frysk yn it leger ûnderwiis goed ferrine te litten. By syn ôfskie krige hy wurden fan wolfertsjinne tank en hulde te hearren.
Foar it kursusjier 1981-1982 moasten Deputearre Steaten ek wer yn 't spier foar it jaan fan ûntheffingen oan in tal skoallen. Yn 1980 waarden 88 ûntheffingen jûn en yn 1981 wie dat in tal fan 73.
De rykskommisje "Fries in het Buitengewoon Onderwijs" koe yn desimber steatssiktaris Hermes it einrapport oanbiede. It wurd is no oan it Fryske ûnderwiisfjild en jou in miening oer it rapport. Fansels kriget de steatssiktaris it lêste wurd.
De oare rykskommisje, nammentlik de kommisje "Fries in het Voortgezet Onderwijs", krige de antwurden fan it fjild binnen op in saneamd tuskenrapport. Dy kommisje hopet noch yn 1982 mei it einrapport te kommen. Op oantrún fan de kommisje, dy't help en stipe krigen hat fan de Underwiisried, kaam steatssiktaris De Jong yn de simmer foar 't ljocht mei fasiliteiten foar it ûntwikkeljen fan in ûnderwiislearplan en metoaden foar it Frysk yn de earste faze fan it fuortset ûnderwiis. De ynfolling fan de opset en fan de útwurking fan it projekt leit yn hannen fan it provinsiaal bestjoer. Wat de rykskommisje ek foar útstellen docht yn ferbân mei de takomstige posysje fan it Frysk yn it fuortset ûnderwiis en hoe't de situaasje ek wurdt: de resultaten fan it projekt sille yn 'e takomst grif brûkt wurde kinne.

It fuortset ûnderwiis

Ek yn it fuortset ûnderwiis is fan alles te rêden; wy folsteane mei it neamen fan inkelde saken. Op hiel wat plakken binne besprekken oan de gong om te kommen ta de foarming van skoallemienskippen. It meast suksesfol binne de besprekken oer gearwurkingsfoarmen binnen ien rjochting (bygelyks protestant-kristlik) fan it l.h.n.o. (lager huishoud- en nijverheidsonderwijs) en it l.t.o. (lager technisch onderwijs). Soms docht ek in mavoskoalle (middelbaar algemeen voortgezet onderwijs) mei. De skoallen foar v.w.o. (voorbereidend wetenschappelijk onderwijs) al of net mei in havo-ôfdieling (hoger algemeen voortgezet onderwijs) bliuwe oer 't generaal oan no ta bûten dizze besprekken.
De besteande skoallemienskippen l.b.o. (lager beroepsonderwijs) -mavo yn Fryslân hawwe geregeld kontakt oer de foarmjouwing

Wumkes.nl

fan it ûnderwiis. Sintraal yn dat oerlis stiet de ynhâld en de doer fan de saneamde brêgeperioade. Mar ek op de skoallen foar v.w.o. -havo kriget de ferlinging fan de brêgeperioade hieltiten mear omtinken. De oansluting tusken it leger en it fuortset ûnderwiis wurdt op tal fan plakken tige earnstich bestudearre en oanpakt.
Yn 1981 krige it k.-m.b.o. (kort middelbaar beroepsonderwijs) yn eastlik Fryslân de fuotten better ûnder it gat. Dy skoalle – in p.k.-festiging – wurket nog eksperiminteel en hat Bûtenpost as *sintrum. As wy ôfgean kinne op de útspraken fan de bewâldslju* foar it ûnderwiis yn Den Haach, dan giet it k.-m.b.o. in goede takomst temjitte. De eksperimintele foarm sil definityf wurde en dat kin as positive konsekwinsje ha dat it tal foartiidske skoalferlitters ôfnimt. Dy groep skoalferlitters falt no noch te faak tusken de wâl en it skip. Hja foarmje de takomstige kearn fan de jonge wurkleazen. It is benammen de RAJA (Raad voor Jeugdaangelegenheden)-Fryslân, dy't besiket it ien en oar te dwaan foar dy "kwetsbare" groep.
Ek op it mêd fan it hiele m.b.o. bliuwt grif de struktuer net sa as dy no is. It m.h.n.o. (middelbaar huishoud- en nijverheids-onderwijs) en it m.s.p.o. (middelbaar sociaal pedagogisch onderwijs) wurde yntegrearre en der bestiet sels al in spriedingsplan foar dizze nije ûnderwiisfoarm. It like der earst in protte op dat de skoallen yn Snits (a.b., dat is algemien bysûnder) en Dokkum (p.k.) ferdwine soene, mar nei in fikse aksje – ek fan de kant fan de provinsje – krigen de skoallen de tasizzing dat hja yn alle gefallen as dependanse fuortbestean bliuwe kinne; dat is alteast folle better as alhiel ferdwine.
De takomst fan it *hiele* m.b.o. yn Fryslân hat lykwols it omtinken fan de provinsje. In ûndersiker krige de opdracht in soarte fan provinsiaal konsept-spriedingsplan foar it m.b.o. te meitsjen. *Foarôfgeand oan it ûndersyk hie de Underwiisried in* ynventarisaasje makke fan it m.b.o. yn Fryslân (publikaasje nû. 17 fan de Ried).

De sprieding fan de ûnderwiisfoarsjenningen foar it fuortset ûnderwiis.

De plenning fan nije skoallen foar fuortset ûnderwiis moat nedich op de helling. De besteande prosedure wurket min ûnder oaren as gefolch fan: it weromrinnen fan it learlingetal; de werstrukturearringsprosessen yn it fuortset ûnderwiis sels; de tendins om skoallemienskippen te foarmjen en de minne ekonomyske en finansiële situaasje.
De tawizingen fan nije skoallen of ôfdielingen wurde alle jierren lytser. As der al ris in tawizing loskomt, dan is it sels mooglik dat dy foar in jier ynlutsen wurdt, lykas it gefal is mei it heao (hoger economisch en administratief onderwijs) yn Ljouwert.
Wy geane in perioade fan "werskikking" temjitte. De lanlike oerheid wol de provinsjes mear yn de planning belûke – foar in diel bart dat al – , mar dat ropt hjir en dêr wjerstannen op. Dat hawwe Deputearre Steaten ek merkbite kinnen doe't hja in notysje oer de wize dêr't it Provinsiaal Bestjoer him op dwaande hâlde kin en sil mei de skoalleplenning, yn de Steatekommisje foar Kulturele Saken en Underwijs brochten.
In oare notysje, nammentlik ien fan steatssiktaris De Jong "Minder leerlingen en toch . . .", is yn de Underwiisried wiidweidich

Wumkes.nl

bepraat. Yn dy notysje docht de steatssiktaris útstellen oer in nije saneamde yntegrale plenning. Yn de takomst sil de diskusje grif fuortset wurde, want de skoallespriedingwurdt foar Fryslân in bysûnder wichtich ûnderwerp.
De útstellen fan de hearen Van Kemenade en Deetman oer "het voortgezet basisonderwijs" sille sûnder mis grutte gefolgen ha foar de ynhâld fan it fuortset ûnderwiis-earste faze, mar ek foar it takomstige spriedingspatroan. De provinsje moat der wach op wêze dat de ynfrastruktuer en it sosiaal-kultureel klimaat yn Fryslân troch dizze feroaring yn it fuortset ûnderwiis net in ûnferantwurde tebekset krije; ien en oar fansels yn nau oparbeidzjen mei "de befoege gesaggen".

A. H. Joustra

Fryske taal- en letterkunde

Belletry

It opmerklikste barren fan dit jier yn 'e Fryske boekewrâld hiene wy al jierrenlang oankommen sjoen: Rink van der Velde, de meast lêzen en bêst ferkochte skriuwer, festige yn 1981 in unyk rekord. Fan de trettjin titels dy't yn in lyts tweintich jier fan syn hân ferskynd binne, hawwe de lêzers mear as 100.000 eksemplaren kocht. Dêrmei is er wol de "Vader Cats" fan ús tiidrek en ús taalgebiet wurden: der sille net folle Fryske húshâldingen mear wêze, dêr't net op syn minst ien boek van Van der Velde op it rim stiet. It fjirdepart fan alle ferkochte boeken (25.000) wiene eksemplaren fan de bestseller *Foroaring fan lucht,* dy't yn dit jier syn tolfte printinge belibbe. Fan *Pake Sytse* en *De fûke* wiene fyfte printingen nedich, wylst fan de – as lêste samling kroechferhalen oankundige – bondel *It is myn sizzen net* binnen it jier al in twadde printinge nedich wie. Trije âldere romans waarden gearbrocht yn de mânske omnibus *Rink van der Velde om utens,* in ferskiningsfoarm, dy't hjir oant no ta noch net bestie. Neist sokke wapenfeiten ferblikt in nije roman miskien wol wat, mar mei *De heidenen* joech de skriuwer dochs wer in tige lêsber boek, oars as syn foarige, mar mei genôch Veldiaanske trekjes om yn syn oeuvre te passen.
Op it listke fan proaza-útjeften, neffens de gegevens fan it Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum, komme dit jier net folle nije nammen foar, mar in opfallend ferskynsel is wol, dat der nammen opsteane fan minsken dy't wy ornaris op it listke fan de poëzy oantroffen. De dichter Meindert Bylsma debutearre yn *Sonde* as proazaskriuwer mei de aparte novelle *boartsjendewei.* Hy hat dêryn ien fan syn âlde tema's (hoe moatte bern har boartsjendewei ûntjaan yn in hieltyd technokratysker wurdende maatskippij?) op in orizjinele manier ferbylde. Tiny Mulder liet yn har earste roman *Tin iis* sjen, wat de gefolgen foar in hiele húshâlding wiene fan de fersetsaktiviteiten fan ien fan de bern. It is har slagge en set eigen wjerfarren yn in breder ramt en sa krijt ek har konklúzje dat in hechte famylje hiel wat konsekwinsjes oandoarst en hiel wat tsjinslaggen opheine koe in rommere jilding. In nuttich boek, ek om't dizze frouljusbenadering in tsjinwicht biede kin foar de "jonges-helde-oarlochs-romantyk", dy't nei fjirtich jier ek oangeande de twadde wrâldoarloch oplibbet.
Twa (of trije?) eardere winners fan in Gysbert Japicx-priis foar poëzy kamen mei romans: G. Willem Abma mei *In satansbern* en Jan Wybenga mei *Moai waar en lange dagen,* beide sterk auto-

Wumkes.nl

biografysk. Abma hat oankundige him tenei (nei tsien fersebondels) op it proaza útlizze te sillen; men soe hoopje dat ek Wybenga nochris in ferfolch skriuwt.
Fan trije froulju kamen dit jier bondels koarte ferhalen út, like ferskillend as de skriuwsters sels: *Diggelguod* fan Froukje Annema-Noordenbos, *Eros yn 'e stikels* fan Ypk fan der Fear (fan wa't ek de wichtichste romans nije printingen belibben) en *Thús is de maggi op* fan Hylkje Goinga. Hoewol't dit wurk foar it grutste part earder publisearre west hat yn kranten en tydskriften levere de bondeling dochs noch ferrassingen op. Benammen it boek fan Hylkje Goinga toant oan hoe sterk en orizjineel har ferhalen binne. Har short short stories kinne meunsterje tsjin wat út oare literatueren ta ús komt en spitigernôch is dat yn Fryslân noch altyd in grut komplimint.
De iennichste nije namme op ús listke is dy fan Magda van Ommen-Kuiper, dy't mei har roman *Jachtmeitsje op 'e wyn* yn de rige fan de KFFB in famyljetradysje fuortsette. Fan de âldste skriuwers kamen ek dit jier wer nije boeken op 'e merk: *Wurde as in bern* fan Paulus Akkerman, *Ear't de sinne ûndergiet* en *Yn it lij fan de dyk* fan Hoatse de Jong, wylst Anne Jousma mei *De pleats oan 'e feart* syn lêste romanpublikaasje belibbe. Dizze lêste Jongfries is ús dit jier troch de dea ûntfallen.
Foar in folle lytser publyk fan literaire fynpriuwers ornearre, binne Josse de Haan syn roman *Omskotten fan leafde* oer in leafdesrelaasje tusken in learares en in learling en de beheiningen, dy't fan bûtenôf en fan binnenút it belibjen dêrfan frustrearje, en Trinus Riemersma syn *De skjintme vúrt ferbwólgwódde* oer de pylgerreize fan in yn himsels opsletten materialist, dy't gjin boadskip hat oan kulturele wearden en oerurven tradysjes. Hiel oare fynpriuwers sille genietsje kinne fan Sjoerd van der Schaaf syn nije roman *De bijekening,* dy't jin nei jierren syn *Abbingawâld* wer yn 't sin bringt.

Poëzy

Wat de poëzy oangiet is 1981 it Troelstra-jier wurden dat 1980 eins wêze moatten hie. Net allinne waard omtrint op de bertedei fan de dichter-steatsman (20 april) de permaninte Troelstraútstalling yn it FLMD iepene, mar ek koene op syn stjerdei (12 maaie) op fjouwer plakken (Teroele, Ljouwert, Stiens en Den Haach) 'earste' eksemplaren fan syn *Samle Fersen* útrikt wurde. Oare sammelbondels dy't dit jier yn it ljocht kamen, joegen it wurk fan R. B. Windsma en Nyckle Haisma. It bêste wurk fan Gerben Brouwer kaam – no yn ien bân – út ûnder de titel *Ljochte nachten.* De Hynsteblom op 'e Jouwer soarge ek dit jier wer foar in pear útjeften mei de sjarme fan it persoanlike: *Fêstlizze* fan Hindrik van der Meer en syn bern en *Ballads* fan Jan Kooistra, in sneinsdichter dy't mei syn fers "Himpen yn de simmerreen" hege eagen smiet op it Nationaal Concours Zondagsdichters.
Nij binne de nammen fan Gerrit Visser, in rêstend learaar, dy't eigen proaza en poëzy (Frysk en Nederlânsk) yn in troch himsels typografysk fersoarge bondel by de Koperative Utjowerij ferskinen seach; fan A. van der AA (Pyt Jon Sikkema) dy't yn syn *Bwartlik/searyeus Argytektoanysk lyts lêsbûk* mear grapkes as fersen ôfprintsje liet en fan Sippi van der Veen dy't by de KFFB in bondeltsje tige persoanlike uteringen yn fersfoarm ûnder de titel

Wumkes.nl

Tineke Steenmeijer biedt Keamerfoarsitter Dolman ien fan de earste eksimplaren fan Troelstra syn Samle fersen oan.

Foar myn fielen in wente útjûn krige. Der binne lykwols mear jonge en/of nije talinten dy't har oantsjinje mei faken fyngefoelich, persoanlik wurk yn tydskriften, Lyrische Courant, skriuwerskalinder en oer de line fan Operaesje Fers, dy't dit jier syn koperen jubileum fierde.

Anny de Jong, dy't al wer wat langer fan har hearre lit, hat – ek by de KFFB – in kar út har wurk bondele ta in *Flinterfyn flues fan wearde.* Dat ek Tsjits Peanstra (T. Jonkman-Nauta) troch de jierren hinne weardefolle fersen rispe hat, blykt út de publikaasje fan har tredde bondel *Neisimmer* mei poëzy dêr't de mylde glâns fan it neisimmerljocht oerhinne leit. In soartgelikense, hjerstige soberheid en besonkenens leit – ek al skriuwt dizze dichter út in hiel oare ynspiraasje wei – oer it wurk fan Jan Dotinga, dat er bondele yn *Efter it blêd oan.* Ella Wassenaer (dichterlik pseudonym fan L. Post-Beuckens) is in dichteresse mei in hertstochtliker temperamint. Yn har tredde bondel *Fernijd fiergesicht* beskriuwt hja de striid fan in frou dy't akseptearje moat dat hja har leafste oan 'e dea ferlern hat. It persoanlike, emosionele ferslach fan dat fûleindige gefjocht twingt respekt ôf. As aparte, moaie útjeften (it iene wat aparter, it oare wat moaier) binne noch te neamen: in fotoposter (hingprint) mei in "Terapeutysk gedicht" fan Geart van der Zwaag en it bondeltsje *Snie en oare gedichten* fan Theun de Vries.

Op it mêd fan it oersetten fan poëzy barden yn 1981 in stikmannich nijsgjirrige dingen: op Poetry International yn Rotterdam manifestearre Villem J. Pytters him as Frysk dichter mei syn oersetting 'De honnen' nei 'Die Hände' fan Erich Arendt yn in ynternasionaal oersetprojekt (*Hjir*, septimber 1981); op it boekefeest yn 'e hjerst waarden "wrâldsongs op syn Frysk" songen (It Fryske Boek makke fan de teksten in stensille boekje) en de Amerikaanske heechlearaar Roderick Jellema, dy't by 't simmer trije moanne yn Fryslân tahold om him yn it Frysk en de Fryske poëzy te ferdjipjen, publisearre yn *Hjir* fan oktober de earste resultaten fan syn wurk yn de foarm fan oersettingen, of better sein werdichtingen yn it Ingelsk fan in tal Fryske fersen. Klaes Bruinsma syn "Oade oan de Sipel", oerset nei Pablo Neruda, ferskynde yn

Wumkes.nl

in Hynsteblom-útjefte fan Karel Gildemacher en faaks is it ek noch goed te witten, dat de *Warenar* fan P. C. Hooft (like klassyk yn de Nederlânske literatuer as de stikken fan Shakespeare yn de Ingelske) yn it Frysk oerset is fan Tjibbe Stelwagen en dat – wer ris hiel wat oars – de groep Jarje by har LP oersettingen yn it Nederlânsk ôfprintsje liet.

Berneboeken

Wa't witte wol hoe't it lân fan de berneboeken der hinne leit, kin de nije útjefte fan *Berneboekewizer* rieplachtsje, gearstald troch de stichting It Fryske Boek yn oparbeidzjen mei leden fan de wurkgroep Berneboekepraat fan it Skriuwersboun. Foar in goed tweintich oersettingen oer bylkje fyftjin oarspronklik Fryske boeken net sa min, benammen net as men betinkt dat it tal fan de oersettingen flattearre wurdt troch hiel wat lytse boekjes dy't yn rigen útkommen binne, lykas de "rige ûndogense bisten" en de "Poalstjer-rige" fan de AFUK en de "rige Bibelbesjen" fan Kok te Kampen. Wol moat konstatearre wurde, dat it by de útjeften fan oarspronklik Frysk wurk gauris krap-om moatten hat, wat de útris oangiet (benammen by de werprintingen), wylst de út it bûtenlân kochte en yn co-produksje útjûne boeken der prachtich útsjogge. Soks leit in swiere ferantwurdlikheid op de skouders fan de oersetters. Sille der fan alle genres berneboeken ek boeken yn it Frysk wêze, dan sil it net sûnder oersettingen kinne, mar it fertalen fan in berneboek freget mear as technysk goed oerbringen yn de oare taal.
Noch wichtiger as stripboeken – alle bern, ek de sleauste lêzers, wolle strips lêze en der binne gelokkich wer twa reekommen: *De Goaten* nei Goscinny en *De grutte kleau, in nij ferhaal fan Asterix* nei Uderzo – wichtiger as stripboeken binne noch boeken dy't de alderearste wurden en begripen mei help fan plaatsjes leare litte kinne yn de eigen taal. Sokke boeken binne *Telwjirm* (knap oerset fan Jant van der Weg-Laverman) en *Tûzen wurden* (oerset troch Artina en Karel Gildemacher). It wichtichste fan de oare oersette berneboeken liket ús Jan Schotanus syn bewurking fan in boek fan Roald Dahl ta *Jappy en it sûkeladefabryk*, om't wy dêrmei de resinte wrâldliteratuer foar bern yn 'e hûs krigen hawwe.
Fan de fyftjin Fryske titels binnen trije werprintingen fan berneboekjes, dêr't in hiel soad âldere lêzers noch mei nocht oan werom tinke sille: *In kibich span* fan Tiny Mulder, *Puppe en Poppe* fan H. Post-Beuckens en *Wytwjukje* fan Barend van der Veen. Nij foar lytse bern binne fantasijferhaaltsjes fan T. Straatsma-Wiersma, Afke Brouwer-de Beer (mei printsjes fan Chris Fokma) en Tiny Mulder. Foar wat gruttere bern ornearre is fierder in boekje, dat der ek wat uterlike fersoarging oangiet útrint: *De groetnis fan Anne* fan Baukje Wytsma: korte ferhaaltsjes út it deistich belibjen fan bern skreaun yn in taal en mei in wurdkar dy't tichteby de bern stiet en mei by elk stikje in sfearfolle tekening fan Marijke van Dijk. Fierder boeken fan Sjoerd Palstra, H. Hengst-Kars en in alderaardichst ferhaal fan Jante Geartsma oer *Hedzer de hamsterboer.* Mei dizze nije boeken is wat dien oan it driuwende ferlet fan Fryske boeken foar bern dy't sels lêze. Mar it is noch lang net genôch! Bern dy't ien kear op 'e smaak kommen binne, kinne hiel wat mear boeken oan as de pear tsientallen dy't der no binne. In skriuwer, dy't in goed histoarysk ferhaal skriuwe koe, wie H. Hoogeveen. Hy hat dat yn 1981 jitris bewiisd mei *Mei de kop yn*

Wumkes.nl

'e wyn, ferhaal oer de donkere dagen fan 1672-'73. Ek syn bydrage sille wy it tenei sûnder dwaan moatte.
Boekjes, net sasear om te lêzen as om te brûken, binne W. J. Mekenkamp syn bidboekje foar lytse bern *Heit, wol Heit ris harkje* en M. Haaima-Hoekstra har samlinkje Fryske poesy-albumferskes *Ta in oantinken fan.*

Taal- en literatuerkunde

Wat yn it each springt, is dat yn 'e ferskillende "regio's" de dialektologen dit jier mei de resultaten fan har wurk foar it ljocht komme koene. Gosse Blom syn *Hylper wurdboek* kaam ree as nûmer 4 fan de rige Fryske Dialektstúdzjes fan de Fryske Akademy, K. F. van der Veen publisearre in oersjoch fan de Skiermuontseager literatuer, wylst dialektsprekkers sels soargen foar it needsaaklike lêsmateriaal. Der ferskynde in grutte samling ûnder de titel *Terschelling rijmt en dicht* mei wurk yn de trije dialekten fan it eilân, wylst C. Roggen fierder gong mei syn teltsjes yn it Aasters ûnder de titel *Fon froeger.*
Omtinken foar it lytse, dat ek taalkundich nijsgjirrich wêze kin, docht bliken út de publikaasje fan *Fryske nammen 3* en J. Boersma syn listen fan fûgel- en krobbeguodnammen: *It wylde fûgelt* en *It wylde wrimelt.*
De steatestavering moat foar in soad minsken noch altyd wenne, ek al is de oergong flotter ferrûn as men foar mooglik hâlden hie. Ferlet fan wissichheid en alsa fan in boekje dat útslútsel jout by twifel, hawwe de minsken, dy't de nije stavering brûke noch al en dêrom is it goed, dat it *Staveringsboekje* fan A. Zantema reekommen is. Fan it "hânboek" oer *Twataligens* fan drs. K. Boelens, prof. dr. A. Feitsma, drs. L. Pietersen e.o. kaam in tredde printinge út, fan dr. James Floyd Smith syn dissertaasje *Language and language attitudes in a bilingual community: Terherne (Friesland)* ferskynde in hannelsedysje en it boek fan T. L. Markey oer de ûntjouwing fan it Frysk en de bestudearring dêrfan troch de ieuwen hinne is der no ek. Spitigernôch is *Frisian, Trends in linguistics* net sa folslein as men ferwachtsje meie soe en ek lang net sûnder wryt of slyt.
Wichtich foar de literatuerskiednis wie in lêzing fan drs. Ph. H. Beuker oer "Literatuer en Beweging", ôfprinte yn *Hjir* fan septimber 1981. Dat tydskrift bestie yn 1981 tsien jier en dat feit waard betocht mei in spesiaal nûmer, alhiel wijd oan pintekeningen fan Jan Alders, ynlaat troch Thom van der Goot ûnder it motto: "mar it byld stiet, it sil net barre". It tydskrift *Trotwaer* kaam mei in temanûmer mei bydragen fan ferskillende dichters en skriuwers oer har wize fan wurkjen ûnder de titel *Skriuwen is ek in fak.* It bestjoer fan it literair-histoarysk wurkferbân fan de Fryske Akademy fersoarge as gastredaksje in nûmer fan *It Beaken* en lei dêryn – mei bydragen fan ferskate meiwurkers – hiel wat fêst fan de skiednis fan ferskillende periodiken en tydskriften.

Ferskaat

De rubryk "*ferskaat*", dêr't men alle mooglike útjeften ûnder beflappe kin, kin alderminst folslein wêze. Yn it foarste plak kin neamd wurde in nij diel yn de rige Fryske folksferhalen, samle troch dr. Y. Poortinga. Dit sechste diel mei ferhalen fan Roel Piters de Jong hjit *De prins op frijersfuotten.* Nijsgjirrich is ek in nije

Wumkes.nl

sjongbondel fan de Feriening fan Fryske folksmuzikanten Tsjoch ûnder de titel *Tsjoch III*.
In opmerklik resultaat fan de provinsiale opdrachtepot foar literatuer is it anekdoateboek fan D. A. Tamminga: *Fan hearren en sizzen*. Op syn eigen wize hat Tamminga tal fan anekdoaten oer Fryske skriuwers fan earder en letter trochferteld. It aardichst binne dy út syn eigen rike dichters- en skriuwerslibben. It boek is yllustrearre mei knap tekene skriuwersportretten fan Ellen Swarte.
It protest fan Fryske auteurs tsjin de kearnwapenwedrin waard by gelegenheid fan de kultuerele manifestaasje op 11 april 1981 ûnder de minsken brocht yn de foar dizze groep meast eigene foarm fan in boek. *Is frede wier itselde as gjin oarloch mear?* is neffens gearstaller Joop Boomsma in boek, dat sjen lit hoe't ek Fryske skriuwers yn harren tinken en uterjen beynfloede wurde troch in nukleäire driging, dy't hieltyd mear oer ús hinne komt. It is geastich, mar wrang yllustrearre troch Cork (Cor Hoekstra).
It ferstjerren fan prof. dr. J. H. Brouwer yn jannewaris 1981 wie oanlieding foar in grut tal minsken, ek fan bûten ús Fryslân, om har persoanlike oantinkens oan dizze dichter en wittenskipsman op papier te setten, dêrta oantrune troch in redaksje dy't bestie út Freark Dam en Sybe Sybesma. De bondel, dy't hja fan dy bydragen gearstalden, *Jelle Hindriks Brouwer In Memoriam,* is in posthúm album amicorum wurden, opdroegen oan mefrou A. I. Brouwer-Prakke en tagelyk in weardich oantinken oan de man dy't de geastlike heit wie fan safolle ideeën, dy't mei troch syn úthâldend krewearjen ek stal krigen.

Prizen en priisfragen

De Gysbert Japicx-priis foar poëzy waard op 22 oktober 1981 troch Deputearre drs. Jaap Mulder útrikt oan Reinder Rienk van der Leest. By gelegenheid dêrfan joegen syn freonen fan de Koperative Utjowerij syn *Symfoanysk gedicht* út.
Fan de njoggentjin ferhalen, dy't foar de Rely Jorritsma-priis ynstjoerd wiene, waarden bekroand: "De brêge" fan Magda van Ommen-Kuiper, "Una giornata particulare" fan S. T. Palstra, "De baanfeger" fan Th. Kuiper en "Tegearre foar de lêste bus" fan D. Stienstra-Venema. Fan de 23 ynstjoerde gedichten waard allinne "Skylge" fan Herman Heida bekroand. De romanpriisfraach fan de KFFB waard dit jier wûn troch H. Heeringa-Seepma mei *Fernanda wurdt plysje,* P. Damsma mei *Stimmen dy't roppe* en Harm Lodewyk mei *De snikke.*

Stellingwerven

By einsluten moat noch ien ding opmurken wurde. No't de Stellingwerver skriuwerij dit jier mei bondels poëzy fan Harmen Houtman en Lamkje Hof-de Boer, mei in folweardige roman *Een vlinder van zulver* fan Johan Veenstra, in eigen sutelaksje, in eigen skriuwersalmanak *Onder eigen volk,* in kalinder mei prachtige tekeningen fan Sierd Geertsma, in sutelkrante en in berneboek *(et Kienderboek van Jouk)* folwoeksen foarmen begjint te krijen, liket it in goed ding en jou takom jier, as de Stellingwarver Schrieversronte tsjien jier bestien hat, ek ris wat mear omtinken oan dizze "Fryske" skriuwers.

Tineke Steenmeijer-Wielenga

Wumkes.nl

1981 was tengevolge van de welhaast niet beschikbare restauratiesubsidies een somber monumentenjaar, waarin de in januari verschenen provinciale monumentennota nauwelijks een lichtpuntje vermocht te zijn. De lang verwachte nota vangt aan met een uitvoerig theoretisch gedeelte, handelend over overheid en monumentenzorg.

Het meer praktisch gerichte deel loopt uit op een warm pleidooi voor decentralisatie van de monumentenzorg en voor een sterke positie hierin van de provincie, die zich via een provinciaal monumentenbureau zou moeten richten op activiteiten tot behoud van het "gezicht van Friesland", en op het inventariseren en documenteren van ons cultureel erfgoed, het verlenen van hulp aan particulieren, instanties en lagere overheden bij restauraties etc. en bij het verkrijgen van subsidies, voorts met name ook op de vereenvoudiging van procedures ter verkrijging van subsidies en de zo doelmatig mogelijke besteding daarvan.

Voorwaarden voor een actief provinciaal monumentenbeleid worden genoemd: a. een betere taakverdeling op het gebied van de monumentenzorg tussen rijk, provincie en gemeente, door afstoting van rijkstaken naar lager bestuur; b. een eenvoudige doch doelmatige organisatievorm met passende relatiepatronen, met rijks- en gemeentelijke diensten en met andere organen; c. voldoende mankracht; d. voldoende middelen.

De kritiek op de nota, met name van de Vereniging van Friese Gemeenten, beweegt zich in hoofdzaak rondom het punt decentralisatie. De gemeentebesturen vragen zich af waarom de monumentenzorg zo nadrukkelijk een provinciale taak en niet een gemeentelijke moet zijn. Overigens zijn zij van oordeel, dat de decentralisatiegedachte in de nota teveel is uitgewerkt voordat hierover overleg is geweest met het rijk en de gemeenten. Mogelijk zal de discussie over de vraag, welke overheid de hoofdverantwoordelijkheid voor het monumentenbeleid zal moeten hebben nog wel enige jaren voortgaan. Zolang geen enkele overheid voldoende mankracht heeft om een dergelijk beleid op actieve wijze te voeren en er steeds minder geldmiddelen beschikbaar worden gesteld voor restauraties, zal de discussie niet meer kunnen zijn dan bellenblazen.

Ondertussen zullen steeds meer monumentenbezittende particulieren, organisaties, kerkbesturen enz. in grote moeilijkheden raken. Zij worden op grond van de monumentenwet door de overheid gedwongen hun monumenten in stand te houden, terwijl diezelfde overheid geen restauratiesubsidies verleent. Het rechtsgevoel wordt hierdoor ook aangetast. We zullen ons moeten realiseren, dat de consequentie van het niet verlenen van restauratiesubsidies is, dat bepaalde monumenten van de monumentenlijst worden afgevoerd en dat er een sloopvergunning voor moet worden gegeven. Als de gemeenschap de geldmiddelen niet beschikbaar kan of wil stellen voor het behoud van haar cultureel erfgoed, dan zal zij de consequenties daarvan moeten dragen. Het gaat niet aan om kerkbesturen, om maar eens wat te noemen, te dwingen om de voor haar veel te grote kerkgebouwen, torens en orgels in stand te houden omdat de gemeenschap dat nodig vindt, zonder daar echter voor te willen betalen.

Wumkes.nl

Overheidsgebouwen, weldadige instellingen

Met de in werking stelling van het nieuwe carillon door de Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, J. Jessurun, werd de afronding van de restauratie van het Franeker raadhuis een feit. De restauratie, die veel omvangrijker moest zijn dan aanvankelijk was voorzien, kostte 2,3 miljoen gulden. Het uit 1591 daterende gebouw onderging met name belangrijke constructieve verbeteringen. De gevolgen van de zeer ingrijpende restauratie van P. J. H. Cuypers tussen 1886 en 1890 zijn op gelukkige wijze enigszins te niet gedaan, door het weer schilderen van het natuursteenwerk en het polychromeren en vergulden van wapens in de gevel. Andere overheidsgebouwen werden in 1981 niet gerestaureerd. Wel werden de Manege aan de Arendstuin en het postkantoor aan de Tweebaksmarkt, beide te Leeuwarden, op de monumentenlijst geplaatst.

Over gebouwen van weldadige instellingen is weinig verblijdends te vermelden. Uit het ontruimde Huize St. Martinus te Bolsward stalen onverlaten verscheidene achttiende-eeuwse interieuronderdelen: schoorsteenmantels met snijwerk in Louis XVI-stijl, mogelijk van de hand van Hermannus Berkebijl, en verder schoorsteenstukken en sopra-portes, waaronder een exemplaar uit 1779 met de signatuur van de Leeuwarder decoratieschilder W. H. Beekkerk.

Het behoud van het Claerkampster Weeshuis in Franeker is nog steeds onzeker en in Leeuwarden dreigen het Hofje Fribourg (1872), gelegen Achter de Hoven, en het Ritske Boelemagasthuis (1850) aan de Tweebaksmarkt in slopershanden te geraken. In Sneek is in de gepubliceerde stadhuisplannen niet het door G. Stapensea in 1914 gebouwde Kleine Weeshuis opgenomen, zodat dit belangrijke twintigste-eeuwse monument in de toekomst ook verloren dreigt te gaan.

Klokkestoelen, torens, kerken, kerkhoven, orgels

De 1100 kilo wegende klok van Goïngarijp werd door tal van autoriteiten geluid ter gelegenheid van het gereed komen van de aan de stichting Alde Fryske Tsjerken toebehorende klokkestoel.

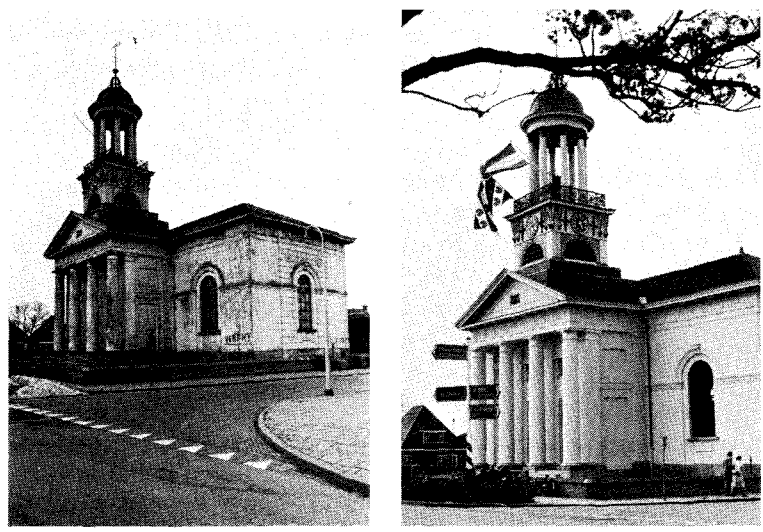

De Groate Kerk te Sint Jacobiparochie vóór en na de restauratie.

De Ureterpers voerden actie voor de restauratie van hun klokkestoel en de voltooiïng van de restauratie van het "klokhûs" van Nijeholtwolde (ook eigendom van de stichting Alde Fryske Tsjerken) is aanstaande. In Loënga is het nog niet zover. De zeer weinige inwoners van het dorpje doen evenwel verwoede pogingen om de voor de restauratie benodigde 30.000 gulden bijeen te brengen.
De negentiende-eeuwse kerktorens van Kootstertille, Kortezwaag, Schiermonnikoog en de rooms-katholieke Sint Bonifatiuskerk van Dokkum zijn of worden gerestaureerd. Voor het herstel van de koepel op de Hervormde kerk van Witmarsum wordt actie gevoerd. De toren van Wirdum staat wel in de steigers, maar is nog niet aan restauratie toe tengevolge van een trieste gang van zaken bij de regeling van de subsidiëring. Andere torens die dringend restauratie behoeven zijn die van Burgwerd, Nijland, Wyckel, Drogeham en Lemmer. In de reeds in 1957 gerestaureerde toren van Makkum is dank zij vrijwilligerswerk het daaruit verdwenen uurwerk herplaatst en hersteld.
De belangrijkste voltooide kerkrestauratie in Friesland was in 1981 die van de kerk van Sint Jacobiparochie. Het gebouw, nu cultureel centrum De Groate Kerk, werd in gebruik genomen door staatssecretaris G. Wallis de Vries, die van de gelegenheid gebruik maakte om de nieuwe onderhouds-subsidieregeling voor monumenten aan te kondigen. Het gerestaureerde kerkgebouw, dat in 1843 door Thomas Romein is ontworpen, kreeg een multi-functionele bestemming, die het jammergenoeg noodzakelijk maakte dat het merendeel van het oorspronkelijke meubilair (preekstoel, doophek en deel van de banken) werd verwijderd.
De in de kerstnacht van 1979 uitgebrande kerk van Harich is op fraaie wijze hersteld. Onder een houten vloer schuilgaande grafzerken werden in zicht gebracht, vernieuwde banken geplaatst, preekstoel en kerkeraadsbanken herplaatst en gelukkig werd ook het doophek, zij het in gewijzigde vorm, weer opgesteld. Hoezeer de verwijdering van doophekken begrijpelijk is uit het oogpunt van hedendaagse liturgie, toch moet architectuurhistorisch gezien het teloorgaan van deze voor de protestantse kerkinrichting zo wezenlijke stukken kerkmeubilair worden betreurd.
De interieurrestauratie van het kerkje van Hidaard uit 1873 bracht ook verwijdering van het doophek mee, hoewel onderdelen opnieuw werden toegepast. De hier teruggevonden grafzerk van de laatste abt van Bloemkamp, daterend uit 1599, werd weer in zicht gebracht. In de in restauratie zijnde negentiende-eeuwse kerk van Oosthem zijn enkele zeventiende-eeuwse zerken van de familie Bangama tevoorschijn gehaald. Bij de restauratie van de kerk van Folsgare werd de complete negentiende-eeuwse inrichting gehandhaafd en fraai en met veel gevoel voor detail hersteld. Tegelijk met de restauratie van de toren van Kortezwaag werd in opdracht van de stichting Alde Fryske Tsjerken de entrée van de kerk gewijzigd en van enige eigentijdse accommodaties voorzien. In Leeuwarden viel na de toren de rooms-katholieke Sint Bonifatiuskerk een gedeeltelijke exterieurrestauratie te beurt en aan de kerk van Ter Idzard liet Alde Fryske Tsjerken noodherstel uitvoeren. De negentiende-eeuwse kerk van Midsland op Terschelling werd ook opgeknapt. In Ried onderging de kerk een restauratie met een consoliderend karakter. Het wijdse interieur van de kerk van Menal-

dum werd zonder subsidie opgeknapt. De fraaie preekstoel uit 1672 is van verflagen ontdaan. Jammergenoeg detoneert de aangebrachte vloerbedekking in het kerkgebouw en verstoren de nieuwe lichtarmaturen de ruimtewerking van het monumentale interieur.
In Mildam blijft een groep dorpelingen zonder veel ruggesteun van de gemeente Heerenveen zeer actief voor het behoud van het kerkje aldaar. De restauraties van de kerken van Marssum, Nijland, Lutkewierum, Idaard en Beers duren voort. In de laatste kerk met zijn rijke interieur werden belangrijke bouwkunstige ontdekkingen gedaan. Het zo zeer noodzakelijke herstel van de kerk van Wirdum lijkt nog niet aanstaande. De ruïne van de uitgebrande Broerekerk van Bolsward wacht op herbouw, waarvoor de Hervormde gemeente geen geld heeft. Met geld uit de nieuwe onderhoudssubsidieregeling werd in Wommels een rouwkas uit 1785 gerestaureerd. Hopelijk zal de nieuwe regeling de komende jaren kunnen worden toegepast op basis van een ruimer budget dan in 1981. Niet alleen restauratie maar ook het onderhoud van monumenten na een restauratie is een grote zorg voor hun bezitters. Dat zal de kerkvoogdij in Buitenpost beamen nu zij de gevolgen moest constateren van een zwamexplosie in haar zeer recentelijk gerestaureerd kerkgebouw.
In de Grote Kerk van Workum reconstrueerde de firma Flentrop in de oude kas een orgel uit 1697 van Jan Harmens met gebruikmaking van enig oud pijpmateriaal. Ter vervanging van het verbrande orgel van Harich bouwt de firma Bakker en Timmenga een nieuw instrument in een eveneens nieuwe kas. De restauratie van het grote Adema-orgel van Ferwerd is aangevat door de firma Verschueren.

Huizen, straatmeubilair, vaarten, bruggen en sluizen

Er zijn tengevolge van de teruggang in 's lands economie en de stagnering van subsidiestromen weinig woonhuizen gerestaureerd. Om particulieren te stimuleren hun beeldbepalende panden te doen herstellen trokken de Staten van Friesland hun beslissing van 1978 in en besloten weer tien procent subsidie te gaan verlenen in de kosten.
Een opmerkelijke restauratie is die van het imposante koopmanshuis te Oosterzee, dat in 1782 voor Kerst Klazes werd gebouwd en rond 1820 werd uitgebreid. Een belangrijk project van Stadsherstel Leeuwarden werd afgerond: restauratie en renovatie van de voormalige panden van de Handelsdrukkerij in de Grote Kerkstraat. Met gevoel voor details werd het voormalige hotel De Kroon te Leeuwarden zijn negentiende-eeuws uiterlijk hergeven nu de bestemming werd gewijzigd in die van kantoor. De bestemmingsverandering van café 's Lands Welvaren te Stiens tot kerkelijk centrum bracht eveneens restauratie van het exterieur mee.
In Joure gingen in de Midstraat tengevolge van brand beeldbepalende panden verloren. Het met sloop bedreigde tuindershuis van Sixmastate aan de Schrans te Huizum kon nog op de monumentenlijst worden geplaatst, maar ondertussen waren waardevolle interieuronderdelen door diefstal verloren gegaan; het pand is, na een brand, toch afgebroken.
In Haulerwijk ging de actie tegen demping van de karakteristieke vaart voort, maar tevergeefs. In Akkrum was een groep inwoners

Wumkes.nl

Het Leeuwarder pakhuiscomplex Rusland-Riga-Odessa vóór, tijdens en na de brand.

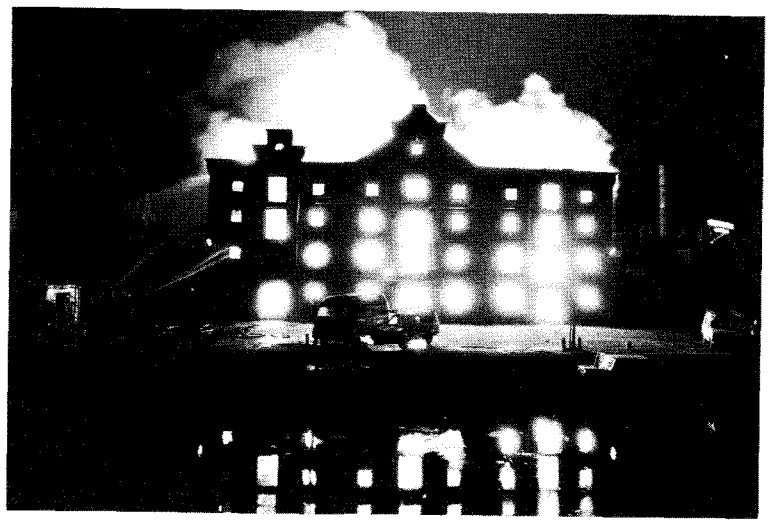

Wumkes.nl

actief ten behoeve van het bevaarbaar houden van dat deel van de Boorn dat door de dorpskom voert. Enige geslaagde verbeteringen mogen worden genoemd: de reconstructie van de Breedeplaats te Franeker en van de Dorpsstraat van Huizum, herstel van de walmuren van de Weaze te Leeuwarden, van het sluisje op de Veenscheiding bij Heerenveen en van de sluis te Goïngarijp.
Hopelijk zal de in 1981 openbaar gemaakte PPD-nota over cultuurhistorische paden in Friesland stimulerend werken bij pogingen tot behoud en herstel van de steeds meer bedreigde oude kerkenjaagpaden.

Bedrijfsgebouwen

Friesland kreeg in 1981 een vereniging die zich zal gaan bewegen op het terrein dat wordt aangegeven met de niet zo fraaie maar reeds geheel ingeburgerde naam Industriële Archeologie.
Oude bedrijfsgebouwen die al lang aandacht kregen zijn molens. Het is opmerkelijk, dat bij de teruggang van restauraties er juist bij die van molens van een opgang sprake lijkt te zijn. In enkele gevallen is dat dank zij de ruilverkavelingen. Van de herstelde watermolens moet allereerst de imposante Hersteller van Sint Johannesga worden genoemd. De spinnekoppen Terpzicht te Marssum en Klaver te Lollum prijken ook weer in oude glorie. Aan herstel van de grote bovenkruier Tochmaland te Kollum wordt gewerkt.
Evenals vroeger waren er enige molenverplaatsingen. De achter het bos van Ypeij te Zwartewegsend schuilgaande poldermolen kreeg een plaats bij de Rijperkerkervaart onder Tietjerk en de spinnekop bij 't Op onder Sneek verhuisde na herstel naar Koudum, terwijl Sneek op een oude molenpôlle bij de Hemdijk een soortgelijke molen uit Grouw kreeg. De Noorderpoldermolen uit Dronrijp verhuisde naar Menaldum.
Eén watermolen ging tengevolge van verwaarlozing in november in stormgeweld verloren: de uit landschappelijk oogpunt belangrijke bovenkruier bij Klein Hoekens tussen Hidaard en Roodhuis. Van de industriemolens onderging de korenmolen De Hoop te Holwerd een restauratie evenals zijn soort- en naamgenoot te Dokkum.
In Leeuwarden ging een belangrijk en zeer beeldbepalend industrieel monument door brand teloor: het graanpakhuiscomplex Rusland-Riga-Odessa aan de Hoekstersingel. De Voorstreek mist nu haar monumentale afsluiting. Hopelijk waarborgt plaatsing op de monumentenlijst het behoud van de negentiende- en twintigste-eeuwse Leeuwarder winkelpanden van de Centrale Apotheek, de Noord Nederlandsche Boekhandel aan de Voorstreek en van de Drie Kiosken op de hoek van de Koningsstraat. De waardevolle door H. H. Kramer rond 1900 ontworpen betimmering van de winkel van broodfabriek Van den Berg werd uit het pand aan de Voorstreek gesloopt, maar gelukkig is ze door de Ottema-Kingma Stichting aangekocht voor het museum Het Princessehof.

Literatuur

Eindelijk verscheen het eerste aan Friesland gewijde deel van de in 1912 gestarte reeks Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Het is gewijd

Wumkes.nl

aan *Ferwerderadeel* en werd op enkele korte inleidingen na geschreven door drs. Herma M. van den Berg van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zij leverde een werkstuk af, dat dank zij tekst, foto's, tekeningen en kaarten, om in stijl te blijven, monumentaal genoemd mag worden. Het doet verlangend uitzien naar de beschrijving van de volgende delen over Dantumadeel en de Dongeradelen. De schrijfster publiceerde in *It Beaken* over "Twee grietenijhuizen uit 1835" in Sint Annaparochie en Wolvega en in het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* over "Osingastate te Langweer en de Leeuwarder decorateurs van het eerste kwart van de 18de eeuw".

Drs. Meta A. Prins-Schimmel stelde een publicatie samen onder de titel *Het Stadhuis van Franeker, bouwhistorisch overzicht van 1591 tot 1981.* Het mag een voorbeeldige monografie genoemd worden, zeker mede tengevolge van de uitvoerige archiefstudie die er aan ten grondslag ligt. Van de hand van burgemeester dr. T. H. Oosterwijk verscheen een kort geschrift *Gemeentehuizen vroeger en nu Ooststellingwerf.* In het verzamelwerk *Kijk op stadhuizen* van G. Zeegers en I. Visser is Friesland op waardige wijze vertegenwoordigd.

Het 400-jarige Old Burger Weeshuis te Sneek gaf ter gelegenheid van zijn jubileum een boekje uit onder de titel *Van wezenzorg naar stadsbelang.* Het uitvoerigste hoofdstuk daarin is van drs. P. Karstkarel, die de bouwactiviteiten van de instelling beschrijft en het niet laat bij publicatie van de op zich reeds zeer interessante gegevens over de weeshuisgebouwen, maar uitvoerig stilstaat bij de activiteiten van de voogden op het gebied van scholenbouw, parkaanleg, volkswoningbouw, waterleiding, sportvoorzieningen en met name ook boerderijenbouw.

Over een detail van boerderijen publiceerde S. J. van der Molen oude en nieuwe gegevens in zijn *Uileborden.* In *De Schierstins* verzamelde P. J. Schelwald uit verschillende bronnen gegevens over de geschiedenis van deze donjon.

Het fraai uitgevoerde boekwerk *De spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938* bevat ook gegevens over en afbeeldingen van Friese stations.

In *De Vlecke Gorredijk* beschrijft Gjalt Popma de geschiedenis van *Het huis Schansburg* en Ernst Huisman roept in *De Kille Gorredijk* met veel gevoel het beeld op van de oude synagoge.

Het talrijkst zijn de verschenen publicaties over kerkgebouwen. In de eerste plaats moet van S. J. van der Molen genoemd worden *Romaanse kerken van het Noordererf,* dat een min of meer volledige inventarisatie geeft. In *Kerken – wat doen we er mee?* van dr. Regn. Steensma komt het gebruik van Friese kerken vele malen aan de orde. Het februarinummer van het tijdschrift *Monumenten* is door de redactie geheel gewijd aan de Grote Kerk te Leeuwarden. Het boekje *De Grote of Martinikerk Sneek door de eeuwen heen* door Tj. Boorsma bevat grepen uit de geschiedenis van het kerkgebouw.

In *Waar eens de Johanneskerk stond* valt op, hoe zorgvuldig T. E. van Popta alle gegevens over de kerk van Oosthem heeft verzameld en tot een leesbaar geheel samenstelde. In de serie publicaties van de stichting Alde Fryske Tsjerken verschenen artikelen van W. J. Berghuis over *De geschiedenis van de kerk van Bornwird,* van drs. Herma M. van den Berg over *Middeleeuwse tegelvloeren in*

Wumkes.nl

Friesland en omgeving en van dr. Regn. Steensma over *Twaalf heiligen in de St. Maartenskerk te Franeker.* De stichting Moderne Architectuur Friesland gaf publicaties uit van drs. G. Elzinga over *De Hervormde kerk te Sint Jacobiparochie* en van drs. Don Hoffman over *De voormalige Evangelisch-Lutherse kerk te Harlingen.* In hoofdzaak kerkhistorisch gerichte uitgaven bleken gegevens over kerkgebouwen te bevatten: *Huis en baken* (over de kerk van Sint Michaël te Harlingen) door dr. H. J. Oldenhof, *Met vallen en opstaan* (over de Hervormde gemeente van Drachten) door P. van Schaik en *Dantumawoude* door W. Duinkerken.
De orgelexpositie "Achter het Friese orgelfront" in het Fries Museum leverde een catalogus op van de hand van Jan Jongepier, die zijn grote kennis van het Friese orgelbezit hopelijk in de toekomst in uitvoeriger publicaties vast zal leggen. In de Mixtuur nr. 34 signaleren J. K. G. Brouwer en V.H.M. Timmer een secretaireorgel in de rooms-katholieke kerk van Sint Nicolaasga en een salonorgel in de kerk van Ter Idzard. De dissertatie van Hugo Wohnfurter over *Die Orgelbauerfamilie Bader* beschrijft de geschiedenis van de door de leden van deze familie tussen 1641 en 1667 gebouwde of gewijzigde orgels te IJlst, Stiens, Koudum, Rauwerd, Dronrijp, Leeuwarden, Ternaard, Arum en Anjum en is vooral van belang vanwege de in extenso weergegeven archivalische gegevens, die de heer D. J. van der Meer beschikbaar stelde.

S. ten Hoeve

Geschiedenis

Bij het afscheid van E. H. Waterbolk als hoogleraar in de geschiedenis na de Middeleeuwen te Groningen is hem de bundel *Verspreide Opstellen* aangeboden. Hierin is opgenomen zijn afscheidsrede "Met Willem Lodewijk aan tafel". Uit de in de bundel opgenomen artikelen en de bibliografie blijkt hoezeer deze erasmiaanse Fries om útens aan de Friese geschiedschrijving heeft bijgedragen. Hij prees eens de gevarieerdheid van de deelnemers eraan. Deze eigenschap is zeker van toepassing op auteurs en werken van het afgelopen jaar.
Ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van het planetarium te Franeker is van de conservator H. Terpstra verschenen *Friesche Sterrenkonst. Geschiedenis van de Friese sterrenkunde en aanverwante wetenschappen door de eeuwen heen.* Een levenswerk in zeven hoofdstukken. Het vijfde is gewijd aan Eise Eisinga, het zesde aan zijn planetarium. Men kan ook schrijven: het planetarium van de heer Terpstra. Daaromheen heeft de auteur alles waarin zijn planetarium kon worden ingebed bestudeerd en verwerkt. Talloze illustraties schitteren in dit geleerde, veelzijdige en volledige werk.
Een jaar zonder een publicatie van J. J. Kalma is moeilijk denkbaar. Na het Classisboek Sneek heeft hij nu ook dat van Bolsward-Workum (1600-1633) toegankelijk gemaakt door toelichtingen, vertalingen en registers: *Een kerk in opbouw.* Met *Mensen in en om de Martini* heeft hij inderdaad beelden uit Bolswards kerkgeschiedenis geschapen. Van het begin van de vijfde eeuw af tot heden is het gemeenteleven van Martini- en Broerekerk in perioden met een kenmerk verdeeld. Binnen die tijdperken kiest Kalma steeds een "geval" dat in alle ernst in besluiten en verslagen is vastgelegd. Vandaaruit geeft hij een tijdsschildering, waarbij de

Wumkes.nl

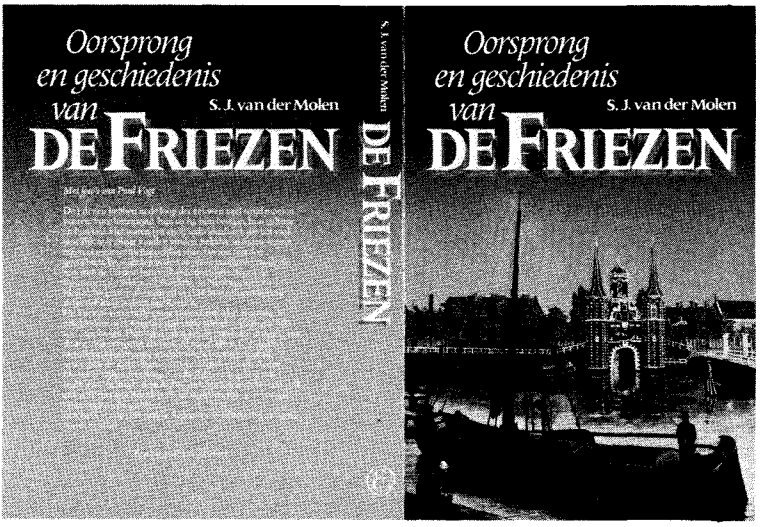

lezer dikwijls een spiegel wordt voorgehouden. De schetsen krijgen een stevige verpakking door een gedegen kalendarium en biografische lijsten van predikanten en organisten. Kalma's bibliografieën, te raadplegen in de Provinciale Bibliotheek, zijn uitgebreid met onder meer die over de Hogerhuiszaak, Broedertrouw, F. Domela Nieuwenhuis en Pieter Stuyvesant.

Onder de titel *Opstand in de turf* heeft Kerst Huisman het harde leven in het gebied van de twee veenpolders aan beide zijden van de Nieuwe Vaart tussen Oldeboorn en Gorredijk beschreven. De stakingen krijgen door deze titel de eerste aandacht, maar daarnaast geeft Huisman het steeds veranderende beeld van de strijd om het bestaan èn een inventarisatie van alle overige aspecten van het leven daar. Een ieder die, zoals de auteur zelf, uit deze streek afkomstig is kan het optreden van het voorgeslacht aantreffen. Er is een leesbaar en geïllustreerd beeld geschapen uit literatuur, archieven, kranten en interviews met medespelers uit de geschiedenis tot in de jaren dertig van deze eeuw.

Opstandigheid, maar van veel geringer formaat, is het thema van D. P. Keizer in *Reboelje yn de Dongeradielen 1749*. Keizer heeft de ongeregeldheden op 2 juli als een natrilling van de pachtersoproeren nauwgezet nagegaan. Hij heeft posthuum het enige, wat ongelukkige voorbeeld voor de rechtsgang onder de aandacht gebracht (Sybe Jacobs). Van iemand die zich de luxe van ballingschap kon veroorloven, L. Hulshuis, is een geannoteerd reisverslag opgenomen.

Als onderdeel van de serie Volkeren der Lage Landen heeft S. J. van der Molen met *Oorsprong en geschiedenis van de Friezen* een mooie vogelvlucht gegeven. In tegenstelling tot de zware titel is het fraai geïllustreerd en aangenaam leesbaar. Aantrekkelijk is het contact dat de lezer door deze illustraties kan krijgen met het verleden zoals dat in historie en legende is ervaren. De geschiedenis eindigt in 1813 omdat daarna het Koninkrijk der Nederlanden gevormd zou worden. Kan men dan, als de Friese Beweging begint, de geschiedenis van de Friezen laten eindigen?

De 43e jaargang van *It Beaken* bevat een portret van Durk Oebles de Vries (1872-1937) uit de geschiedenis van de arbeidersbewe-

Wumkes.nl

ging, van J. Frieswijk. J. T. Vellenga schrijft erin over de doorbraakbeweging in Friesland in 1945-1946. Oebele Vries onderzoekt de betekenis van Hemma Odda Zn, stadssecretaris van Leeuwarden omstreeks 1500. *De Vrije Fries* is geheel gewijd aan het honderdjarig bestaan van het Fries Museum. De catalogus van de tentoonstelling "Leeuwarden 1881" in dit kader georganiseerd, geeft een levend tijdsbeeld, verwoord door P. Karstkarel. In *De Strikel* (aprilnummer) werpt Ph. H. Breuker de vraag op of het ontslag van Frieslands eerste gouverneur Jhr. I. Aebinga van Humalda in 1826 moet worden toegeschreven aan diens traagheid of zijn Friese gezindheid.
P. Nieuwland heeft de uitgave van de *Quotisatiekohieren* voortgezet, evenal zijn *Repertorium van familienamen, in 1811-1812 in Friesland aangenomen of bevestigd.* Belangstellenden kunnen nu thuis blijven als het de kohieren betreft tot en met Franekeradeel, en de familienamen tot en met Sneek. Voor de familie Schotanus heeft de Schotanusstichting te Franeker in *Gens Schotana* artikelen van vroeger en nu fraai uitgegeven. Bijna tien jaar hebben J. Schaafsma en D. Dam gewerkt aan de beschrijving van de archieven van de Hervormde kerken in Leeuwarden en omstreken. Eveneens verscheen van het gemeentearchief te Leeuwarden een *Inventaris der archieven van de vereniging De Harmonie te Leeuwarden 1874-1972*, vervaardigd door Tj. Jongsma.
1981 was een jaar waarin het zoveeljarig bestaan van dorp, kerk, school of vereniging een hoeveelheid herdenkingsgeschriften het licht heeft doen zien. Uw kroniekschrijver stelt zich voor het volgend jaar hierover verslag te doen, daarbij drie jaren overziend.

J. J. Huizinga

Wumkes.nl

Fries Genootschap
Fries Museum

Jaarverslagen 1981

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde

Beschermvrouwe H.M. Koningin Beatrix

153e verslag, over 1981

Het algemeen bestuur vergaderde zeven maal. Gelet op dit aantal en op het feit, dat ook bestuursleden die geen deel uitmaken van het algemeen bestuur met uitvoerende werkzaamheden zijn belast, was er geen behoefte aan aparte vergaderingen van het dagelijks bestuur. Daarnaast waren er twee gemeenschappelijke bijeenkomsten van bestuursleden van het Fries Genootschap en van bestuursleden en de directeur van de Stichting Het Fries Museum. Beide organisaties hadden drie gemeenschappelijke bestuursleden. In de algemene vergadering van 28 april waren de heren Drs. D. P. Keizer en W. Dolk definitief aftredend. In de vacature-Keizer werd de heer J. Efdée gekozen. Hij volgde tevens de heer Keizer als penningmeester op, terwijl Ir. J. Swierstra de heer Dolk als secretaris opvolgde. In verband met de voorgenomen herverdeling der taken onder de bestuursleden werd voorlopig niet voorzien in de vacature-Dolk. Aan het eind van het jaar werd het bestuur gevormd door de heren

Mr. K. J. van Douwen, Akkrum, voorzitter (aftr. 1982)
Ir. J. Swierstra, Leeuwarden, secretaris (aftredend 1982)
J. Efdée, Leeuwarden, penningmeester (aftredend 1984)
Dr. J. J. Huizinga, Leeuwarden, vice-voorz. (def. aftr. 1983)
A. Bosma, Goutum (aftredend 1982)
Dr. S. J. Detmar, Leeuwarden (definitief aftredend 1983)
Dr. K. Dijkstra, Suawoude (aftredend 1982)
J. A. Mulder, Leeuwarden (definitief aftredend 1983).

In verband met zijn aftreden als bestuurslid van het Genootschap stelde de heer Keizer zijn zetel in het bestuur van de Stichting Het Fries Museum beschikbaar. Op voordracht van het bestuur van het Genootschap benoemde het bestuur van de Stichting Het Fries Museum in zijn plaats de heer J. A. Mulder. Dr. J. J. Huizinga werd herbenoemd als bestuurslid van genoemde stichting. Het blijkt moeilijk te zijn de wensen van het bestuur van de stichting naar meer continuïteit in zijn college en van het bestuur van het Genootschap naar enkele gemeenschappelijke bestuursleden met elkaar in overeenstemming te brengen, door de vrij korte zittingsduur van de bestuursleden van het Genootschap.
Het algemeen bestuur beraadde zich in het verslagjaar op de taken van het Genootschap, maar kwam nog niet tot het trekken van conclusies. De lezingen trokken minder belangstelling dan in 1980. 22 januari werd door de heer A. Flonk, conservator van het Terschellinger Museum, een reisverslag van de Spitsbergenexpeditie uitgebracht. 30 maart vroeg de heer S. J. van der Molen "Aandacht voor het Friese boerenhuis". Spreker gaf een overzicht van het terzake uitgevoerde onderzoek. 28 april, na de algemene ledenvergadering, zou Drs. Y. B. Kuiper een causerie houden over de methodiek van antropologisch onderzoek, met name dat van de positie van de adel. Zijn beschouwingen beperkten zich evenwel hoofdzakelijk tot de verhouding tussen de antropologie en de geschiedenis. 5 oktober sprak Drs. U. E. E. Vroom, de directeur van het Rijksmuseum "Zuiderzeemuseum", over de opbouw van het aan de Zuiderzeecultuur gewijde openluchtmuseum te Enkhuizen. 9 november besprak de heer F. R. Loomeijer aan de hand van lichtbeelden de tjalk in binnen- en buitenvaart.
In juni werd aan de leden verzonden het een-en-zestigste deel van De Vrije Fries, dat deze keer in het teken stond van het honderd-

Wumkes.nl

jarig bestaan van het Fries Museum. Een boekwerk, dat verscheen in verband met de tentoonstelling "Leeuwarden 1881", werd de leden in september bij wijze van verlate nieuwjaarsattentie 1981 toegestuurd. Van het Fries Museum Bulletin verschenen wederom vier afleveringen met in totaal 68 pagina's, daarvan vulde het Fries Museum er 20 en de Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers 33. De bestuursleden Mulder en Swierstra bereidden de uitgave voor van de nieuwjaarsattentie 1982, een album met reproducties van tekeningen van Ids Wiersma over het oude Friese akkerbouwbedrijf. Het kon tegen het eind van het jaar aan de leden worden verzonden. Het bestuur verklaarde zich in beginsel, samen met de Fryske Akademy, bereid mee te werken aan de voortzetting van de publicaties betreffende grafschriften.

Tegels, zich bevindend in depot in het Fries Museum, werden in bruikleen overgedragen aan het museum Het Princessehof. Eind oktober werden schilderijen en gravures, eigendom van het Genootschap, uit het gemeentehuis van Kollumerland gestolen. Wijlen de heer Andreas Tjaarda vermaakte het Genootschap een groot aantal voorwerpen ter plaatsing in het Fries Museum.

Na de verwijdering van het Landbouwmuseum uit Stania-State was daar een vlasoven, afkomstig uit Barradeel, blijven staan. Aangezien er nog geen uitzicht was op herinrichting van het Landbouwmuseum, de vlasoven niet bekend was in de omgeving van Ee – waar een vlasbewerkingsmuseum is gevestigd – en het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen belangstelling had voor de vlasoven, is deze aan dat museum overgedragen. De oven wordt daar opgesteld bij een vissershuisje, dat eveneens uit Barradeel afkomstig is. Het Zuiderzeemuseum schonk het Genootschap als tegenprestatie een aantal foto's en een opmetingstekening van de vlasoven.

Het jarenlange streven van het Fries Museum en de gemeente Wonseradeel om de landbouwcollectie onder te brengen in een oude greidboerderij te Schettens leidde nog wel tot enkele besprekingen, maar die boden geen uitzicht op een spoedige verwezenlijking van dit plan. Aangezien het Genootschap eigenaar van het grootste gedeelte van deze collectie is, besloot het bestuur in te gaan op voorstellen van de zijde van de gemeente Franekeradeel, die de Kloosterplaats te Achlum – een boerderij van voorheen gemengd bedrijf – kon aankopen. De verwachting is, dat de collectie in de loop van 1982 daar naar toe kan worden overgebracht. Het bestuur nam inmiddels het initiatief tot de oprichting van een Stichting, die moet trachten het Landbouwmuseum opnieuw in te richten. Het Landbouwmuseum verwierf een hoge prioriteit in het eind 1981 verschenen eindrapport Museumprojekt Friesland.

Het bestuur leverde commentaar op de ontwerp-Monumentennota van de provincie en het daarbij gevoegde voorlopige standpunt van gedeputeerde staten ten aanzien van het wenselijk geachte beleid op het gebied van de monumentenzorg. Het bestuur sprak zich uit voor de aanstelling van een archeoloog voor de Friese kernen buiten Leeuwarden.

De belangstelling voor de door de excursiecommissie van het Genootschap uitgeschreven excursie naar het Moezelgebied en de Nassau'se landen was aanmerkelijk groter dan het beschikbare aantal plaatsen (80). Tijdens deze, mede door het fraaie weer, zeer geslaagde excursie, werden onder meer bezoeken gebracht aan het

Wumkes.nl

kasteel te Vianden, de Weilburg, het slot Oranienstein bij Dietz, de restanten van het kasteel, de Wilhelmsturm en het museum te Dillenburg en werden verschillende objecten in Trier en Limburg am Lahn bezichtigd.
Met het oog op de beperkte financiële ruimte moesten enkele subsidieverzoeken van andere instellingen worden afgewezen. Het bestuur beraadt zich nog op de besteding van de baten van de Stichting Hora Siccama Fonds, in het leven geroepen door wijlen Jhr. D. G. Hora Siccama van de Harkstede, met het doel de betrekkingen tussen Friezen en Angelsaksen te bevorderen.
Aan het eind van het verslagjaar telde het Genootschap 4 ereleden, 1741 leden (waarvan 3 buitengewone) en 18 begunstigers. 52 leden moesten worden afgevoerd wegens overlijden, opzegging of onbekend nieuw adres, 53 leden werden wegens contributieschuld afgeboekt en 28 nieuwe leden traden toe, zodat het Genootschap per saldo 77 leden verloor.
Het bestuur betuigt gaarne zijn dank voor de steun, ook in 1981 weer van verschillende zijden ondervonden.

Leeuwarden, 20 april 1982.

De secretaris,
Ir. J. Swierstra.

Nieuwe leden

J. W. N. Achterbergh, Amstelveen
J. Bos, Wirdum
F. A. Brouwer, Leeuwarden
H. van Dalen, Bolsward
mej. A. Dijkstra, Leeuwarden
G. R. Groustra, Leeuwarden
S. S. Hofstra, Goutum
mevr. H. H. Huges-Smeding, Deinum
P. de Jager, Stiens
mr. H. A. Kapma, Sneek
ir. H. Kroes, Bozum
drs. Y. B. Kuiper, Leeuwarden
mevr. Y. Meinsma-Kingma, Leeuwarden
drs. P. H. van der Meulen, Leeuwarden
mr. J. J. van der Minne, Leeuwarden
B. T. Nauta, Zeist
G. C. van Norden, Heerenveen
Johs. Osinga, Deinum
Rijksarchief, Drente, Assen
mevr. N. Simonis, Waalre
D. Toornstra, Harlingen
ir. J. Trip, Tietjerk
D. Troelstra, Bennekom
K. Veenbaas, Hylaard
H. Veldstra, Rauwerd
J. J. Vergõnet, IJlst
G. J. Verschuur, Deinum
C. Vogel, Harlingen

Stichting Het Fries Museum, Jaarverslag 1981

1981 was het jaar, waarin het Fries Museum sinds honderd jaar over een eigen behuizing beschikte. De bestemming van het Eysingahuis op de hoek van de Koningsstraat en de Turfmarkt tot museum in 1881 was een rechtstreeks gevolg van de Historische Tentoonstelling van Friesland in 1877. Wij wilden een eeuw na de opening opnieuw een historische tentoonstelling houden, maar niet zo breed opgezet en allesomvattend als die van 1877. We beperkten ons tot Leeuwarden, de hoofdstad en plaats van vestiging, en verder tot 1881, het jaar van de opening van het museum. Aan de hand van het verhaal van de fictieve postbode Tyme de Vries werden zoveel mogelijk aspecten van leven, wonen en werken in de stad in beeld gebracht op de tentoonstelling *Leeuwarden 1881*, die vooral op de eigen bevolking een grote aantrekkingskracht bleek te hebben.
Een tweede belangrijk feit in dit jubileumjaar was een spectaculaire uitbreiding van de collectie door de verwerving van 733 Friese munten en penningen, verzameld door J. en J. B. Westerhof. Deze geweldige uitbreiding van het toch al grootste regionale munt- en penningkabinet kon nog juist voor het einde van het jaar gerealiseerd worden na anderhalf jaar fondsen werven.
Van groot belang voor het in de toekomst in Friesland en Nederland te voeren museumbeleid was het tot stand komen van het rapport betreffende het *Museumproject Friesland*, opgesteld door H. J. Aarts en J. van Straalen. Het rapport, geschreven in opdracht van het ministerie van c.r.m. en de provincie Friesland, werd op 17 december in het Fries Museum aangeboden aan de commissaris der koningin, mr. H. Rijpstra, en aan de staatssecretaris van c.r.m., vertegenwoordigd door mr. R. Hotke.
Met betrekking tot de zeer vertraagd tot stand gekomen financiële afwikkeling van de nieuwbouw, alsmede met betrekking tot het toenemende verschil in hoogte van de exploitatiesubsidies van rijk en provincie vond uitvoerig subsidiëntenoverleg plaats. Men besloot een plan tot sanering van de geaccumuleerde schulden te ontwerpen, om vervolgens in 1982 met een weliswaar uitgeklede, maar sluitende begroting te kunnen werken.

Een nieuwe ontwikkeling in de mogelijkheden tot archeologisch onderzoek deed zich voor door de aanstelling van een speciaal team bestaande uit de archeoloog E. Kramer en vier technische medewerkers. Op grond van de werkverruimende maatregel werden zij in staat gesteld om gedurende een jaar verkenningen te doen en opgravingen te verrichten. Gezocht wordt naar wegen om dit in samenwerking met het Biologisch-archaeologisch instituut van de rijksuniversiteit te Groningen opgezette project te bestendigen. Mede met het oog op de uitvoering van de monumentenwet is het van belang, dat de in Friesland werkzame archeologische instellingen op deze wijze blijvend versterking krijgen.
In de impasse, waarin zich het onder ons beheer staande landbouwmuseum bevindt, kwam ook dit jaar nog geen verbetering. De restauratie van de boerderij in Schettens, gesuggereerd als toekomstige behuizing, kwam financieel geen stap dichterbij. Intussen werd door enkele bestuursleden van het Fries Genootschap het initiatief genomen tot oprichting van de *Stichting Noordelijk Landbouwmuseum*, in het bijzonder met het oogmerk de Kloosterplaats te Achlum een zodanige museale bestemming te geven. Als be-

Wumkes.nl

heerders van de verzameling blijven wij ten nauwste bij de verdere ontwikkeling betrokken.
Het bestuur van de stichting was op 31 december 1981 als volgt samengesteld:

drs. C. Vlas, voorzitter
mr. E. J. Kliphuis, secretaris
dr. S. J. Detmar, penningmeester
mevr. mr. H. N. Bogtstra-van der Zee
J. D. van der Velde
dr. J. J. Huizinga
J. A. Mulder

Het bestuur vergaderde 11 maal. Het totaal aantal bezoekers aan de door de stichting beheerde musea bedroeg 51.270 (1980: 55.990).

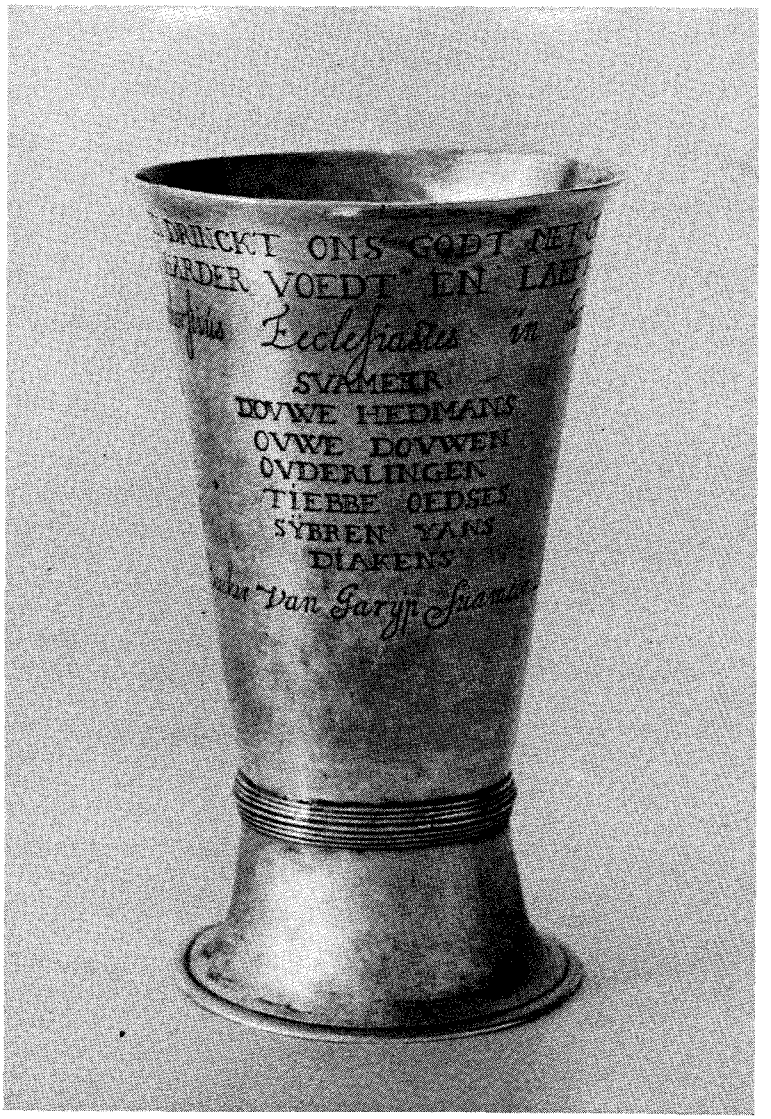

Avondmaalsbeker 1717, Bernardus van Asten, Leeuwarden.

Wumkes.nl

Fries Museum

Personeel

Ook in 1981 werd weer gebruik gemaakt van bijzondere regelingen, in het bijzonder de werkgelegenheid verruimende maatregelen, om nuttig en noodzakelijk werk in het museum te laten verrichten, waarvoor op andere basis geen mogelijkheden aanwezig zijn. J. F. Boonstra, I. A. Dragt, H. B. Kalverla, R. Peschke, J. Poeteray en D. Teyema verlieten de dienst. Nieuw aangesteld werden W. Andringa, H. Reitsma en S. Ramoutar. De administrateur J. van Wijk, die ook in 1981 nog lange tijd ziek bleef, werd afgekeurd en ging per 1 november met pensioen. Hem komt dank toe voor alle diensten die hij het museum bewezen heeft. Hij was altijd sterk betrokken bij zijn werk. In zijn opvolging werd voorzien door de benoeming per 1 december van mevrouw S. Zijlstra-Dijkstra, die al in 1980 de waarneming van de functie op zich genomen had. De met haar opgedane gunstige ervaring maakte een sollicitatieprocedure overbodig.
De free-lance-verbintenis met Th. Mercuur voor de organisatie van tentoonstellingen moest om budgettaire en organisatorische redenen verbroken worden. Op 18 april 1981 overleed onverwacht S. B. J. van der Zee, die via de D.S.W. als fotograaf werkzaam was. In de vacature-Bouma werd als museumassistent benoemd R. H. Dol, eerder als zodanig werkzaam in het kader van de w.v.-maatregel. De conciërge Jonkman was op 1 juli twaalf en een half jaar in dienst. Het tijdelijk dienstverband met de encadreur A. Struiksma, die na zijn 65e nog 6 jaar in het museum bleef werken, werd definitief beëindigd. Hij werd opgevolgd door mevrouw F. Brinksma.
In de textielafdeling werkten wederom als volontairs mevrouw W. J. Niemeyer-Huysse en mevrouw E. A. Buitenhuis-van der Giesen.

De personeelssamenstelling per 31 december 1981 was:

C. Boschma, directeur
J. A. Bosmans, conservator, plaatsvervangend directeur
G. Elzinga, conservator archeologische afdeling
H. Kingmans, hoofd educatieve dienst
S. I. E. Wille-Engelsma, conservatrice textielafdeling (part-time)
G. Arnolli, conservatrice textielafdeling (part-time)
G. Elzinga, conservator prentenkabinet
M. R. Nauta, hoofd interne dienst
J. K. Eisen, medewerkster educatieve dienst
S. Zijlstra-Dijkstra, administratrice
S. T. Postma, museumassistent
J. G. de Wal, museumassistent
R. H. Dol, museumassistent
J. Mozes, toegevoegd medewerker: museumassistent
G. Zondervan, toegevoegd medewerker: museumassistent
R. A. Steenhuis, toegevoegd medewerker: museumassistent
H. Reitsma, museumassistent (w.v.)
D. M. Visser, assistent archeologische afdeling
C. J. Bontekoning-Barendrecht, typiste-telefoniste (halve dagen)
J. van der Meer, typiste-telefoniste (halve dagen)
J. J. Mülschlegel-Koornstra, administratief assistente (part-time)
J. K. Boschker, veldassistent
S. Jenner, administratief medewerker inventarisatie (w.v.)

Wumkes.nl

S. Ramoutar, administratief medewerker inventarisatie (w.v.)
J. Jonkman, conciërge-meubelmaker
K. J. Bekkema, toegevoegd medewerker archeologische afdeling
E. Kramer, archeoloog (w.v.)
P. M. Ashcroft, techn. ass. archeologie (w.v.)
J. A. Cazier, techn. ass. archeologie (w.v.)
A. N. Ligthart, techn. ass. archeologie (w.v.)
G. F. Stapel, techn. ass. archeologie (w.v.)
J. Winselaar, uurwerkmaker
S. Dijk, toegevoegd medewerker: magazijnbediende
N. Manshanden, toegevoegd medewerker: magazijnbediende
F. Brinksma, encadreuse
F. Plantinga-Steigenga, schoonmaakster
W. Walta, fotograaf
W. Andringa, fotograaf-laborant (w.v.)

Gebouwen

Enig noodzakelijk onderhoud aan het Eysingahuis werd bij gebrek aan toereikende middelen voorlopig uitgesteld. In overleg met de Rijksgebouwendienst werd het buitenschilderwerk van de Kanselarij uitgevoerd.

Werkzaamheden

Ook dit jaar werd weer door veel stafleden incidenteel gewerkt aan inventarisatie van het museumbezit en ordening van de depots.
De afwikkeling van de nieuwbouw kwam in een finaal stadium door tijdens het subsidiëntenoverleg gemaakte afspraken over de verdeling van de financiële lasten. Met de uitwerking daarvan was nog ruim een half jaar gemoeid. De definitieve afwikkeling valt in 1982 te verwachten.
De studie van dr. Lyckle de Vries over de schilder Wijbrand de Geest werd afgerond, en kon, nadat subsidies voor de uitgave waren verkregen, bij de drukker worden ingeleverd. Het boek zal in 1982 verschijnen als deel 1 van de *Fries Museum Reeks*. Een herziening van de in 1968 uitgegeven catalogus Fries Zilver is eveneens voor 1982 geprogrammeerd. Het boek zal uitkomen als reprint, met aanvullingen tot en met 1982. Mr. C. F. van Veen te Warder rondde zijn studie en catalogisering van de volks- en kinderprenten in Friese verzamelingen af. Getracht zal worden ook dit werk in 1982 in druk te laten verschijnen.
Vele stafleden waren intensief betrokken bij de uitvoering van de tentoonstelling "Leeuwarden 1881", t.g.v. het eeuwfeest van het museum.
De directeur nam deel aan de vergaderingen van de Begeleidingscommissie voor het Museumproject Friesland en de Commissie voor de Exploitatie van het Buitenmuseum van het Zuiderzeemuseum. Hij nam in oktober deel aan de vergadering van het Internationaal Comité van Musea voor Archeologie en Geschiedenis in Augst (Zwitserland). Op 26 november hield hij een lezing over het Fries Museum voor het Dansk-Hollandsk Selskap in Kopenhagen.
Het museum was nauw betrokken bij de afwikkeling van de nalatenschap van de naïeve schilder Ruurd Wiersma. De nalatenschap, waartoe ook het woonhuis van de schilder met beschilderd interieur behoort, werd vermaakt aan het Diakonessenhuis,

Wumkes.nl

dat het overdroeg aan de in 1981 opgerichte Stichting Ruurd Wiersma, waarvan J. A. Bosmans voorzitter werd.

Prentenkabinet

In 1981 voltooide de heer H. B. Kalverla zijn werkzaamheden aan de Topografische Atlas. Uitgezonderd de manuscripten en de gedrukte kaarten en atlassen is de gehele Topografische Atlas nu op kaart en geïndiceerd op namen van tekenaars, graveurs, etsers, uitgevers, enz. Doordat de heer J. Poeteray zijn werkzaamheden voortijdig beëindigde, is gelijksoortig werk aan de portrettencollectie helaas onvoltooid gebleven. Het is bijzonder spijtig, dat er geen opvolging voor beide heren kwam.
De fotografische afdeling werd in april getroffen door het plotseling overlijden van de heer S. B. J. van der Zee, die verschillende jaren zijn beste krachten aan deze afdeling heeft gegeven. In zijn plaats kwam met ingang van 16 september de heer W. F. Andringa. Samen met de heer W. Walta heeft hij eerst de grote achterstand, ontstaan door ziekte en overlijden van de heer Van der Zee, weggewerkt.
Na ruim 14 jaar werkzaam te zijn geweest voor het Fries Museum, eerst als fotograaf, later als encadreur, nam de heer A. Struiksma op 15 januari definitief afscheid. Hij werd met ingang van 1 juli opgevolgd door mevrouw F. Brinksma.
Ondanks de geringe financiële mogelijkheden kwam door aankoop en schenking een aantal belangrijke aanwinsten binnen. Aangekocht werd van Gerrit Benner (1897-1981) een schets in houtskool voorstellende de kunstenaar Siep van den Berg (geb. 1913). Tot dezelfde aankoop behoorde een pentekening voorstellende Gerrit Benner en vervaardigd door Siep van den Berg. Ook door aankoop werden drie vrij recente tekeningen in oliekrijt door Johannes Mulders verworven nl. een gezicht in Vledder, een gezicht langs de dijk bij Koehool en een meisje onder een boom
Een bijzondere aanwinst vormde een knipsel uit 1737, gemaakt door een verder onbekende Nauta en voorstellende het wapen van Oostergo omringd door de wapens van de grietenijen van dat deel en in de hoeken het provinciale wapen. Het geheel is opgevuld met allerlei ranken, takken en dieren. Hoewel aan de bovenzijde wat beschadigd, is het een fraai voorbeeld van 18e-eeuws knipwerk.
De Provinciale Bibliotheek gaf een grote collectie glasnegatieven en bijbehorend opname- en ontwikkelmateriaal in bruikleen; van het Fries Grafisch Museum werd een ex-libris collectie in bruikleen genomen bestaande uit een album en 254 losse exemplaren voornamelijk vervaardigd in de jaren twintig en dertig van deze eeuw. Curieus is "De Konfeksje (confessie) van de Kooning van Poolen", geschreven door Jurjen Abels Frankena uit Molkwerum in 1798: een 2 x 10 regelig op rijm gezet pro-katholiek geschrift, dat een tegengestelde strekking heeft, indien de rijmen naast elkaar geplaatst en dan gelezen worden.
Tot het legaat van de heer A. W. Tjaarda behoorde een aantal curieuze zaken, zoals een enveloppe met huwelijksaankondigingen uit de vorige eeuw en een trommel met de briefwisseling tussen zijn vader en hem, toen hij als jongeman omstreeks 1905 reizen maakte naar Egypte, het Heilige Land en Griekenland.
Veel tijd werd besteed aan het verzamelen van het materiaal en de

Wumkes.nl

inrichting van de grote jubileumtentoonstelling "Leeuwarden 1881"; daarnaast werd meegewerkt aan de totstandkoming van de tentoonstellingen van het Fries Grafisch Museum.
Voor het overige kan verwezen worden naar het algemeen verslag.

Textielafdeling

In de textielafdeling zijn dit jaar zeer gevarieerde werkzaamheden verricht. We zijn doorgegaan met het opbergen van stukken in het depot. De vaandels zijn verhuisd van de zolder naar het kelderdepot.
Voor de tentoonstelling "Leeuwarden 1881" hebben we zowel de kleding, waarin het gezin van Tyme de Vries gekleed ging voor de foto's en het affiche, als de kleding van de poppen op de tentoonstellling verzorgd.
De Nederlandse Kostuumvereniging heeft 31 oktober een bijeenkomst in het Fries Museum gehouden. Deze dag was gewijd aan de sits, van oorsprong glanzend gemaakte katoenen stof met bloemmotieven, geïmporteerd uit India. Speciaal voor deze dag is een tentoonstelling van sitsen, spreien, jakken, kinderkleertjes en Hindelooper kleding opgesteld in de benedenzalen van de Kanselarij, welke nog tien dagen heeft gestaan om mensen uit Friesland de gelegenheid te geven deze collectie te bezichtigen. Met name van de zijde van de N.L.O. Ubbo Emmius en van de kostuumklassen van scholengemeenschap De Esken, van welke laatste we de 29 paspoppen mochten lenen, is daar belangstelling voor getoond. De grote sitsen hebben daarna eindelijk hun plaats gekregen in het textieldepot.
Mevrouw W. J. Niemeyer-Huysse is verder gegaan met haar werkzaamheden aan de documentatie van textielliteratuur, een middag per week, op vrijwillige basis. Mevrouw E. A. Buitenhuis-v.d. Giesen zette de opbergwerkzaamheden in de kluis, eveneens op vrijwillige basis, voort. Mevrouw J. Roghair heeft dit jaar een aantal weken geassisteerd en heeft zich met name beziggehouden met het nummeren van speelgoed, wat uit het oude, niet meer geschikte speelgoeddepot in Fogelsangh state is gekomen om een plaats te krijgen in het nieuwe speelgoeddepot. Voor aannaaien van inventarisnummers hebben we twee ochtenden hulp gehad van vier paar nijvere handen, zodat de achterstand is ingelopen.
Voor een werkboek over het Fries kostuum, uit te geven door de Fryske Kultuerried, zijn de illustraties naar aanleiding van kostuums en accessoires uit het museum verzorgd door de textielafdeling.
Tot slot willen we graag de niet alledaagse aanwinst vermelden van enige gouden oorijzers, die we door schenking mochten ontvangen.

Onderhoud verzamelingen

Het schilderij van F. W. Zürcher (1835-1894), Keukeninterieur (1949-170) werd gerestaureerd in het atelier Koning te Diepenveen. Enkele glas-in-loodrestauraties werden uitgevoerd door het atelier Bogtman te Haarlem. Het is de bedoeling achterstallig onderhoud op dat gebied in de toekomst planmatig aan te pakken.

Aanwinsten

De belangrijkste aanwinst was de verwerving van de collectie

Wumkes.nl

Westerhof, de grootste particuliere verzameling Friese munten en penningen. Na anderhalf jaar onderhandelen slaagden wij er in vijf-achtste van de aankoopsom bijeen te brengen door bijdragen van fondsen, gemeentebesturen, bedrijven, instellingen en particulieren in en buiten Friesland. De verzameling omvat 733 stukken van de 7e tot de 20e eeuw. In het verslag omtrent het Fries Munt- en Penningkabinet zal hierop nader ingegaan worden. Hier past een woord van dank aan alle goede gevers, die de aankoop mede mogelijk maakten.
Van de hand van de schilder Eelke Jelles Eelkema (1788-1839) kon op een veiling in Amsterdam een berglandschap met waterval worden aangekocht. Eelkema, specialist in het tekenen en aquarelleren van bloemen- en vruchtenstillevens, maakte na 1816 een reis door Frankrijk, Zwitserland en Italië. Sommige daar gemaakte tekeningen werkte hij later uit in schilderijen. Het Fries Museum bezat een dergelijk werk tot nu toe nog niet.
Op zilvergebied kregen wij in bruikleen het avondmaalszilver van de Nederlands Hervormde gemeenten van Eernewoude en Sexbierum. Het eerste omvat twee zilveren bekers, twee zilveren schaaltjes en een grote ovale zilveren schotel. Het belangrijkste stuk is de beker van 1717 door Bernardus van Asten te Leeuwarden. Het zilver van Sexbierum omvat twee bekers en een schotel. De oudste beker is een werkstuk van de Franeker zilversmid Pieter Intjes (werkzaam 1628-1636).

Mevrouw M. W. Hopperus Buma-Kolff te Soest gaf ons een ebbehouten maatstok in bruikleen. Deze maatstok is steeds vererfd in de familie Buma en bevat zilveren gegraveerd beslag met de namen van de opvolgende eigenaren van 1680 tot 1935.
Mevrouw C. S. P. Somer-Roosenburg te 's-Gravenhage legateerde ons twee tegeltableaus, gemaakt in de fabriek van de Porseleyne Fles te Delft in het laatste kwart van de 19e eeuw. De tableaus zijn 4 x 5 tegels groot, het één stelt de Kanselarij te Leeuwarden voor, het ander de Waag te Alkmaar. De voortekeningen zijn van Cornelis Springer. Van de voorstelling van de Kanselarij is zowel de zwart-krijt-tekening van Springer als het door hem gemaakte schilderij reeds in het bezit van het museum.
De heer A. W. Tjaarda, op bijna 100-jarige leeftijd te Heerenveen overleden, vermaakte een aantal persoonlijke bezittingen aan het museum. Tjaarda, een bekend hotelier in Oranjewoud, maakte in zijn jonge jaren reizen naar landen in het Midden-Oosten en bracht daarvan een groot aantal reissouvenirs mee, die nu in het museum zijn ondergebracht. Verder legateerde de heer Tjaarda o.a. een geboortelepel en andere particuliere stukken.

Tentoonstellingen

De doorgaande reeks van wisselende tentoonstellingen, zoals die van de zomer van 1978 af was opgezet, moest in het midden van 1981 helaas al weer worden afgebroken vanwege het feit dat Thom Mercuur geen kans meer zag zijn werkzaamheden op free-lance-basis voort te zetten, terwijl omzetting in een vast dienstverband definitief onmogelijk bleek. Dat dit zowel voor het museum als voor het kunstleven in Friesland een groot verlies is, behoeft geen betoog. Wij trachten uiteraard het expositieprogram zo veel mogelijk, zij het op bescheidener schaal, voort te zetten, maar de

Wumkes.nl

specifieke inbreng en kundigheden van Mercuur worden pijnlijk gemist.
In 1981 werden de volgende tentoonstellingen gehouden:

10 januari-16 februari	*Tames Oud (1895-1953),* schilderijen, tekeningen en grafiek van deze eigenzinnige kunstenaar, afkomstig van Ameland.
16 januari-9 februari	*Gloarje fan it Fryske hoarnfee,* medailles en andere prijzen van Friese rundveefokkers en het Fries Rundvee Stamboek, uit de verzameling van het Fries Museum.
21 februari-30 maart	*Eja Siepman van den Berg* en *Geert van Fastenhout;* bronzen beelden en schilderijen.
28 maart-4 mei	*Het portret in klein formaat,* expositie van portretgrafiek uit de ex-libris collectie van Th. F. van Koolwijk (Fries Grafisch Museum).
16 mei-17 augustus	*Achter het Friese orgelfront,* tentoonstelling over orgelbouw in Friesland van 1776 tot 1926.
19 augustus-10 september	*Fryslân i dag,* documentaire expositie over het Friesland van vandaag, bestemd voor roulatie in Scandinavië (Grote Zaal, Kanselarij).
25 september-1 februari 1982	*Leeuwarden 1881,* jubileumtentoonstelling over wonen, werken, vrije tijd en bestuur in Leeuwarden 100 jaar terug, opgehangen aan de brievenbesteller Tyme de Vries en zijn gezin.

De najaarstentoonstelling van het Fries Grafisch Museum, getiteld *Niet geschreven maar gedrukt*, incunabelen uit het bezit van de Provinciale Bibliotheek van Friesland, werd van 21 november tot 15 februari 1982 gehouden in de Provinciale Bibliotheek, aangezien de jubileumtentoonstelling in het Fries Museum alle beschikbare ruimte opeiste.
De reizende tentoonstelling *Friesische Volkskunst und Makkumer Fayence* werd in Duitsland nog getoond in Krefeld (21/1 - 21/4), en ging daarna naar Denemarken, waar hij achtereenvolgens in Odense (29/4 - 14/6), Arhus (25/7 - 23/8), Skive (29/8 - 27/9), Amager (17/10 - 17/11) en Haderslev (4/12 - 10/1/82) te zien was. Vervolgens wordt deze tentoonstelling nog op verschillende plaatsen in Noorwegen getoond.

Uitgegeven bruiklenen

Het Fries Museum stelde tijdelijk bruiklenen ter beschikking voor de volgende tentoonstellingen:

Thee	- Openluchtmuseum, Bokrijk (België)

Wumkes.nl

Anthoni Hinsz, orgelbouwer (1704-1785)	- Borg Verhildersum, Leens
De hemel is gestegen of de aarde is gedaald	- Coopmanshûs, Franeker
De kunst van het moederschap	- Frans Halsmuseum, Haarlem
Hindelooper en "Hindelooper" schilderkunst	- Fries Scheepvaartmuseum, Sneek.

Landbouwverzameling

Zoals in de inleiding reeds vermeld is, kwamen we ook dit jaar nog niet uit de impasse t.a.v. het Landbouwmuseum. Wat betreft de restauratie van de boerderij te Schettens deden zich geen nieuwe ontwikkelingen voor. Door enkele bestuursleden van het Fries Genootschap werd het initiatief genomen tot oprichting van de *Stichting Noordelijk Landbouwmuseum*, welke stichting exploitatie van de Kloosterplaats te Achlum als Landbouwmuseum beoogt. Inmiddels behoeft de verzameling dringend onderhoud. De opslag in de Kanselarij is te compact, daardoor onoverzichtelijk en klimatologisch niet in alle opzichten verantwoord. Besprekingen met het Genootschap zijn gaande om tot een betere conservering te komen.

Bezoek

Het bezoekersaantal was 44.171 (1980: 49.999). De "open dag" op 12 december trok 337 bezoekers.

Catalogi en gidsen

Van het bezoekersboek Fries Museum werden 576 (535) exemplaren verkocht. Er werden 13.431 (15.503) gekleurde prentbriefkaarten, 668 (824) zwart-witte, en 442 (302) dia-sets verkocht.

Kerkmuseum Janum

Het aantal bezoekers bedroeg 2276 (2071). Er werden 607 (636) gidsen verkocht.

Museum Fogelsangh state

Het aantal bezoekers bedroeg 3704 (2878). Er werden 353 (436) gidsen verkocht.

Fries Munt- en Penningkabinet

Het kabinet werd door 1119 (1042) personen bezocht; er werden 81 (50) gidsen verkocht.

C. Boschma

Wumkes.nl

Educatieve Dienst

In 1981 telde het Fries Museum ruim 44.000 bezoekers tegen 49.000 bezoekers in 1980. Een achteruitgang dus, waarvoor zonder veel moeite twee redenen te noemen zijn. In de eerste plaats trof de zomervacantie van het afgelopen jaar veel beter weer dan in 1980 (toen de juli-maand vervaarlijke pieken in het bezoek te zien gaf). In de tweede plaats is het iets gedaalde bezoekcijfer stellig te wijten aan het feit, dat het tentoonstellingsprogramma van het Fries Museum sterk werd ingekort: na april waren er nog slechts twee (langlopende) tentoonstellingen, "Achter het Friese Orgelfront" en de jubileumtentoonstelling "Leeuwarden 1881".
Lagen in het Fries Museum de cijfers lager dan in 1980, bij de educatieve dienst daarentegen was het bezoekcijfer opnieuw hoger. Eerst heeft het daarop niet geleken. De eerste drie maanden waren opmerkelijk rustig. Pas na de Paasvacantie kwam de gang er weer echt in en die bleef er in, mede dank zij de orgeltentoonstelling (met een goed aantal sterk-gerichte groepen) en vooral dank zij "Leeuwarden 1881", waar tot het einde van het jaar veel bezoek werd geboekt, maar des te meer nog tijdens de verlenging van de expositie tot 1 februari. In beide gevallen hebben de tentoonstellingen de aanvankelijk kleine bezoekcijfers opgestuwd.
Toch blijft het de regel, dat een groot deel van het groepsbezoek komt voor en zijn begeleiding krijgt in de vaste collecties. In 1981 ontving de educatieve dienst 9.542 bezoekers (ruim 21 % van het totale bezoek) tegen 9.053 bezoekers (18,5 % van het totale bezoek) in 1980. Qua samenstelling waren de groepen in 1981 iets kleiner: toen bijna 25 personen per groep; in 1980 bijna 26 personen per groep. Dank zij de hechte samenwerking binnen de educatieve dienst (met mej. T. Eisen nog steeds als halftime-medewerkster en met suppoost J. de Wal, die zich steeds beschikbaar weet te houden) kon aan alle aanvragen voor groepsbezoek worden voldaan, al heeft dat dikwijls passen en meten en schikken gekost.
Het jaar 1981 was verder een jaar vol overleg. Niet het minst over de tentoonstelling "Leeuwarden 1881", toen de educatieve dienst zeer dankbaar gebruik kon maken van de diensten van mej. P. van der Werf, die als kunsthistorisch studente uit Groningen juist in deze periode stage liep in het Fries Museum en veel heeft gedaan voor de beteksting van de tentoonstelling en voor het samenstellen van lesmateriaal voor het voortgezet onderwijs. Veel contact was er met het Museum Princessehof, het Kreativiteitscentrum, de Harmonie, het Frysk Orkest, de Leeuwarder Muziekschool en de Schooladviesdienst in het Functionarissenoverleg, dat bedoelt alle door deze instellingen op de lagere scholen gerichte activiteiten te bundelen.
Deze coördinatie leidde tot een gezamenlijk festival in de week voor de herfstvacantie. Op deze manifestatie in de Harmonie (onder de titel "Wat een verbeelding") heeft met name mej. Eisen zich geweerd ten overstaan van enkele duizenden jeugdige bezoekers. Een nieuw overlegorgaan in 1981 was het SeCu-project, dat zich in de komende jaren zal richten op de samenwerking tussen het secundaire onderwijs en de culturele instellingen. In 1981 bleef het project nog voornamelijk in een praatstadium, maar voor 1982 zijn er ongetwijfeld practische toepassingen te verwachten.

H. Kingmans

Wumkes.nl

Fries Munt- en Penningkabinet

Aan de in het vorig verslag genoemde verbetering in de personele situatie kwam in 1981 helaas een einde, doordat de heer I. A. Dragt op 31 maart zijn arbeid in het kader van de CRM-regeling moest staken. Wèl kon hij, maar nu ten laste van het museumbudget, het dagelijks toezicht van 1 mei tot 30 september in het kabinet te Franeker uitoefenen, gecombineerd met enige, ook reeds eerder genoemde taken. Een ten opzichte van de rijke collecties niet slechts verantwoorde, maar ook noodzakelijke continuïteit in het administratief beheer schijnt voorlopig niet gewaarborgd te kunnen worden. Het kabinet kan een effectief dagelijks administratief beheer evenwel niet ontberen; het wordt steeds verrijkt en trekt meer en meer de belangstelling van zowel de beroeps-numismatici als van het publiek.

1981 stond voor het kabinet in het teken van diverse bijzondere gebeurtenissen. Een tentoonstelling, gewijd aan "De glorie van het Friese rundvee" en in het museum zelf gehouden, trok een categorie bezoekers, die zich tot dan minder vaak in het museum had laten zien. We bedoelen de vele fokkers en oud-fokkers, die zowel bij de feestelijke opening op 16 januari aanwezig waren als tot 22 februari de expositie bezochten. De tentoonstelling was geheel uit eigen bezit opgebouwd en had plaats n.a.v. de grote schenking van de collectie-Knol en de overdracht van de collecties van het Fries Rundvee Stamboek in het najaar van 1980 (zie verslag 1980). Naast medailles en andere prijzen waren ook veel afbeeldingen en diploma's van beroemde dieren, attributen en bescheiden van het FRS enz. aanwezig. De hoofdingenieur-directeur voor de bedrijfsontwikkeling in de landbouw ir. P. Anema (te Veenwouden) verrichtte de opening en bood ook zeven interessante medailles, door familieleden van 1893 tot 1923 behaald, ten geschenke aan. Aanzienlijke medewerking bij het tot stand komen van de tentoonstelling verleende het FRS, met name de heren H. de Boer en (vooral) R. Strikwerda, die waardevolle inlichtingen gaven. Van welke fokkers en fokbedrijven medailles en prijzen tentoongesteld werden, was in een begeleidend stencil vermeld. Verrassend waren de prettige reacties in agrarische bladen en de Friese pers, terwijl de tentoonstelling ook weer aanleiding was tot het doen van soms grote schenkingen (waarover straks meer). Op een en ander zien we met veel dankbaarheid en enthousiasme terug!
Een tweede tentoonstelling, nu in het kabinet te Franeker zelf, was die t.g.v. het 200-jarig bestaan van het planetarium aldaar. Uiteraard bescheidener van opzet in verband met de ruimte en de beschikbare gelden, omvatte deze oude en moderne penningen en munten, die op astronomie, astrologie, lucht- en ruimtevaart, tijdmeetkunde enz. betrekking hebben. De op 15 september door mr. H. J. Pop, eerste burger van Franeker (in 18e-eeuws kostuum) geopende expositie trok tot 3 oktober circa 200 bezoekers. Behalve uit eigen bezit waren er ook inzendingen van het Koninklijk Penningkabinet, de Koninklijke Begeer NV en van enige particulieren, met name van de heren A. C. Beeling Leeuwarden, ir. F. A. Nelemans Wassenaar en J. B. Westerhof Sneek. Een bijzondere inzending was die van het complete penningkunstig oeuvre van de beeldhouwer G. T. M. Hellegers te Steggerda, dit naar aanleiding van de door hem in opdracht van het gemeentebestuur van Franeker ter gelegenheid van het jubileum van het planetarium ver-

Wumkes.nl

vaardigde bronzen penning. Ondergetekende was uitgenodigd in de beoordelingscommissie voor deze penning zitting te nemen en heeft het werkstuk van de kunstenaar, waarvan verschillende exemplaren in ons kabinet verkocht zijn, ook beschreven in De Beeldenaar 1981, nr. 10. Wij zijn allen, die aan deze kleine, maar toch interessante tentoonstelling meewerkten, oprecht dankbaar.
Verrassend was dit jaar het aantal schenkingen, vooral op het gebied van penningen, medailles en andere prijzen. Wij memoreerden reeds de in schenkingen uitmondende reacties op de tentoonstelling over het Friese rundvee. In alfabetische volgorde mochten wij naar aanleiding daarvan zeer grote en zeer gevarieerde collecties rundvee-medailles ontvangen van mevrouw J. Anema-Palma te Leeuwarden (fokstal W. L. Anema te Oude Bildtzijl), de heer en mevrouw Hoogterp-Siebenga te Lieve Vrouwenparochie (eigen fokstal op Huis Kuyk), de heer J. M. Jansma te Heerenveen (eigen fokstal), de heer W. J. Miedema te Ferwerd (fokstal W. J. Bierma te Kimswerd), de heer en mevrouw Van der Ploeg-Hornstra te Heerenveen (fokstal K. J., J. K. en K. J. Hornstra o.m. te Oudeschoot en Rottum), mevrouw B. Veeman-van der Veen te Engelum (fokstal D. K. en K. D. Veeman te Engelum) en de erven J. W. de Visser te Leeuwarden en Wartena (fokstal J. W. de Visser te Wartena).

Voor het afstaan, soms via zeer gewaardeerde bemiddeling, van deze collecties zijn wij bijzonder erkentelijk, omdat het duidelijk is dat deze met zorg en gerechtvaardigde trots bijeen gebrachte en vaak zorgvuldig bewaarde prijzenverzamelingen een zeer wezenlijk onderdeel van het levenswerk van de fokkers vertegenwoordigen. Omdat de diverse bedrijven zonder opvolgers bleven, men kleiner behuisd raakte of door andere oorzaken, zou de medailles (met meestal de prijzenkasten erbij) een minder gewenst lot beschoren worden. Dank zij het inzicht der schenkers, kunnen zij thans gezamenlijk als openbaar bezit getuigen van de grote rundveefokkwaliteiten van de Friese boer. Behalve medailles bevatten enige collecties ook zeer interessante bekers of andere bijzondere trofeeën, zoals b.v. het eerste in 1945 uitgereikte zilveren Frico-kruiwagentje (in de collectie-J. W. de Visser) en de zilveren beker (eerste prijs) van de landbouwtentoonstelling 1927 te Leeuwarden (in de collectie-K. D. Veeman).
Aan het eind van het jaar werd de betekenis van dit geheel nog aanzienlijk versterkt door de verwerving van de grote zilveren beker van de Friese Maatschappij van Landbouw voor de kampioen oudere stieren, de zilveren bokaal van de Friese Christelijke Boeren- en Tuindersbond voor de reserve-kampioen oudere stieren en de zwaar verzilverde beker van de Friese studenten in Utrecht en Wageningen gezamenlijk voor de kampioen éénjarige stieren. Alle drie stukken waren jaarlijks uit te reiken wisselprijzen en in respectievelijk 1961, 1954 en 1968 aan het FRS beschikbaar gesteld. In 1980 hebben zij, vanwege de veranderde structuur van het FRS, voor het laatst dienst gedaan. De uitreiking ervan was steeds een hoogtepunt van de stierenkeuring en omdat de namen en stamboeknummers van de betreffende dieren en de namen van de fokkers-eigenaars er elk jaar op werden gegraveerd zijn het documenten van groot historisch belang. Voor het besluit van het FRS, in overleg met de drie oorspronkelijke schenkers genomen, ze aan

Wumkes.nl

het reeds in 1980 overgedragen materiaal toe te voegen, zijn wij dan ook hoogst erkentelijk.
Maar ook op ander fokgebied betrekking hebbende medailles mochten wij ontvangen. O.m. van de heren ir. P. Anema te Veenwouden en J. M. Jansma te Heerenveen voor paarden, van de heer B. Mulder te Peperga voor varkens en van de heren K. H. Boonstra te Haulerwijk en G. Hulzenga te Leeuwarden voor kippen en ander pluimvee. Deze medailles vormen een zeer welkome aanvulling van ons nog niet zo groot bezit op deze tereinen van de Friese fokkerij.
Voor andere agrarische produkten o.m. meekrap, diverse haver- en erwtensoorten en lijnzaad behaalde zilveren en bronzen medailles ontvingen wij van de heren ir. P. Anema te Veenwouden, D. L. Hilarides te Pingjum en A. Sevenster te Wier. De data lopen uiteen van 1864 t/m 1919 en geven aan, dat in die periode in de Friese bouwhoek produkten werden geteeld, waarvan daar nu geen sprake meer is. De schenking van twaalf medailles door de heer Sevenster is mede interessant omdat zij behaald werden door de in het maatschappelijk leven zeer geïnteresseerde Fries Arjen Sevenster (1881-1973), voor wie in zijn geboorteplaats Stiens in 1975 ook een monumentje is onthuld.
Maar ook op andere terreinen mochten belangrijke aanwinsten worden geboekt. Wij noemen de grote collectie medailles en eretekens, behaald met Fries dammen door de bekende kampioenspeler Sj. Tigchelaar (1895-1978) en geschonken door zijn weduwe, mevrouw S. Tigchelaar-Osenga te Parrega, alsmede wandelsportmedailles als geschenk van de heren G. Hulzenga te Leeuwarden en J. B. Westerhof te Sneek. Banketbakkerij- en Oranjepenningen stond de heer L. Veld te Leeuwarden af, terwijl mevrouw M. Hoekstra te Leeuwarden schietprijzen en de heer Joh. Bos te Kollum allerlei sportherinneringen aanbood, o.m. een collectie vaantjes.
Met veel waardering noemen we de schenking van het Provinciaal Electrisch Bedrijf in Friesland, nl. de grote bronzen legpenning door Guus T. M. Hellegers te Steggerda ontworpen t.g.v. de beëindiging van het landbouw-electrificatieproject in Friesland in 1981. Een bijzondere aanwinst! Van mevrouw A. M. Bleeker te Leeuwarden ontvingen we een serie 19e-eeuwse speelpenningen, terwijl mevrouw J. H. Dooper te Leeuwarden een aantal Friese speldjes afstond. De heer G. van den Bosch te Irnsum schonk de hem wegens zijn bij de watersnood in Tuindorp Oostzaan in 1960 verleende hulp uitgereikte penning en door aankoop werd de bronzen penning op het 50-jarig huwelijk van het echtpaar Buma-de With te Leeuwarden (1873) verkregen.
Ook voor onze muntcollectie werden diverse aanwinsten geboekt. De Rabo-Bank te Leeuwarden maakte zeer genereus de aankoop mogelijk van twee "geklopte" Friese florijnen uit 1688 en 1690 uit een muntvondst te Abcoude, ¼ Friese stuiver van kort na 1580, gevonden te Dronrijp, en twee in Friesland gevonden bijzondere muntjes van vreemde origine, nl. een oord van 1614 geslagen in Maastricht en een "double tournois" van 1605 van Hendrik IV van Frankrijk. Voor de collectie Koninkrijk schonk mevrouw K. Huisman te Groningen o.m. 1-gulden 1848, en de heer J. Lammers te Franeker een voorbeeld van een vals gouden tientje 1897.
Een zeer interessant geschenk gewerd ons van de AGO Verzeke-

ringen te Leeuwarden, nl. een aan een boogvormige draad vastgesoldeerde serie van elf grote zilveren munten, te weten vijf florijnen van Kampen uit de jaren 1680, 1681, 1683 en 1686, twee florijnen van Deventer uit 1684 en 1698, twee dukaten van Zeeland 1735 en 1795 en twee 3-gulden stukken van resp. Utrecht 1763 en Holland 1800. Deze keten werd volgens mededeling destijds in Huize Olterterp gevonden, toen dit door de verzekeringsmaatschappij was aangekocht. Helaas kon nog niet worden nagegaan of het geheel een muntvondst vertegenwoordigt dan wel een door een vroegere bezitter bijeen gebrachte collectie. De slijtage-sporen, die naarmate de munten jonger zijn steeds minder sterk zijn, wijzen naar de eerste mogelijkheid. Het (helaas) vastsolderen moet, gezien het gegalvaniseerd zijn van de draad, in recente tijd zijn gedaan. Voor onze collectie provinciale munten vormt de serie een zeer welkome aanvulling.

De reeds sedert 1972 in ons bezit zijnde 19e-eeuwse Nederlandse serie rijksdaalders uit de vondst Metslawier (zie De Vrije Fries 53, 1973 en Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 58/59, 1971'/72), werd op verrassende wijze aangevuld met een exemplaar uit 1864, het nu laatst bekende jaartal van de vondst. Deze munt werd ter plaatse nog aangetroffen door de heer P. Heydelaar uit Fallbrook (U.S.A.), die, toen hij vernam dat dit stuk eigenlijk het sluitstuk van het geheel vormde, hem spontaan afstond. Een gebaar, dat ons tot grote erkentelijkheid stemt en, naar wij hopen menige zoeker, die er met een metaaldetector op uittrekt, tot voorbeeld zal strekken.

Het is ons nl. wel gebleken dat veel op deze wijze gedane vondsten worden verzwegen en na kortere of langere tijd in de handel verdwijnen. Dit is heel jammer, omdat daardoor soms zeer belangrijke, voor de muntgeschiedenis uiterst interessante gegevens verloren gaan. Dit geldt trouwens evenzeer voor andere met detectors opgespoorde metalen voorwerpen, die in archeologisch en/of (kunst)historisch opzicht soms bijzonder belangwekkend zijn. De goede "speurders" niet te na gesproken, moeten wij toch ernstig waarschuwen tegen het gebruik van detectors door sneupers, die slechts op eigen voordeel uit zijn. Zij berokkenen niet alleen de geschiedbeoefening van Friesland zeer veel schade, maar overtreden ook de Monumentenwet, die immers het melden van meer dan 50 jaar oude gevonden voorwerpen verplicht stelt en bovendien het bewust graven naar deze stukken verbiedt. Nadrukkelijk stellen wij echter, dat bij melding geen enkel voorwerp behoeft te worden afgestaan, zoals vele detector-verkopers suggereren, maar dat de registratie alleen al van zeer veel belang is voor de vermeerdering van onze kennis.

Men houde ons ten goede, dat wij hiermede onze beschouwing over de aanwinsten beëindigen. Er zijn nog vele andere te noemen, maar plaatsgebrek verhindert dat. Zij zijn echter niet minder belangrijk en vulden soms op plezierige wijze lacunes aan of vormen een stimulans dóór te gaan. Wij zijn ieder, die aan de verrijking meewerkte, bijzonder dankbaar, ook als haar of zijn naam thans niet is genoemd. Moge het echter genoeg zijn te vermelden dat zij ons jegens hen zeer verplicht hebben.

Enkele gebeurtenissen, die mede tot aanwinsten leidden, moeten echter nog worden genoemd. In de eerste plaats de feestelijke heropening door ondergetekende van de verplaatste zaak van de

Wumkes.nl

Sneker numismaat J. B. Westerhof te Sneek op 18 juli. De uitnodiging daartoe werd gaarne aanvaard omdat de heer Westerhof steeds blijk heeft gegeven van zijn grote en daadwerkelijke belangstelling in ons Kabinet. Ook nu kwam dat ondubbelzinnig naar voren: na onze openingsrede bood hij de prachtige bronzen, door Pier Pander in 1898 gemaakte plaquette met het portret van Koningin Wilhelmina aan, een voorstudie van het portret op de eerste munten die na de inhuldiging in dat jaar van H.M. verschenen, de z.g. Kroningsmunten. Een inderdaad vorstelijk geschenk, dat al enige jaren als bruikleen in onze collectie aanwezig was, maar door de eigenaar kort te voren in veiling was gebracht. Wij zijn er bijzonder blij mee. Op verzoek van de Rabo-Banken te Steenwijk en Zelhem werd daar enkele dagen een collectie Friese en Koninkrijksmunten en Friese penningen getoond bij de openstelling van nieuwe en vergrote kantoren. Deze "goodwill" werd beloond met bijdragen voor ons aankoopfonds, een gebaar dat uiteraard op hoge prijs is gesteld.
In diverse persorganen in Friesland verschenen kortere of langere berichten, meest van onze hand, over het Kabinet of nieuwe aanwinsten. Met name de Leeuwarder Courant en het Fries Landbouwblad verleenden daartoe gastvrijheid. Tot ons genoegen resulteerde dit vaak in diverse aanbiedingen van medaille-collecties etc.
Onder leiding van Prof. dr. P. Berghaus uit Münster bekeek een 15-tal Duitse studenten onze verzamelingen. Men toonde zich zeer verrast door de hoeveelheid en de kwaliteit. Ook vele Nederlandse numismaten vroegen inlichtingen dan wel kwamen persoonlijk. Meer dan honderd particulieren vroegen ons oordeel over in hun bezit zijnde stukken, meest bodemvondsten of oud familiebezit. Er ontstonden plezierige contacten en aanwinsten uit. In Franeker werden 1139 bezoekers genoteerd, een toename van 10 procent t.o.v. 1980. Dit is een goede ontwikkeling die zeker nog gestimuleerd kan worden.
Aan het eind van het jaar wierp een zeer grote gebeurtenis zijn in dit geval verkwikkende schaduwen vooruit, nl. de aankoop van de grote collectie-Westerhof uit Sneek, bestaande uit meer dan 730 veelal uiterst zeldzame Friese munten en penningen. Na lange voorbereidingen en zeer grote steun uit brede kring kon op 15 december het definitieve besluit tot aankoop worden genomen, terwijl ook reeds van gedachten werd gewisseld over de te organiseren tentoonstelling van de collectie, die tussen Kerstmis en Nieuwjaar in het museum arriveerde. Op dit heugelijke feit hopen we in het verslag 1982 uitvoerig terug te komen.

G. Elzinga

 Wumkes.nl

Inv.nr. 1981	
1	Zweep met opengewerkt zilverbeslag. Opschrift: Vrij Vereerd / Rinsumageest / den 3 Sept/1825. Merk: meesterteken MV = M. Veddes, Leeuwarden. Lang 237,5 cm. Geschenk mevrouw E. Rienks-Botma, Leeuwarden.
2	Straatnaambord, blauw en wit geëmailleerd: TWEEBAKSMARKT. Lang 55,3 cm. Hoog 22 cm. Geschenk E. Ebels, Leeuwarden.
3	Gevelsteen met opschrift: EERSTE STEEN/gelegd door/BOUKJE v.d. BERG/7 October Anno 1899. Hoog 29 cm. Breed 41 cm. Geschenk H. de Vries, Leeuwarden.
4	Tinnen kraantjeskoffiekan met koperen onderzetter. Rood beschilderd waarop figuren en planten en bomen in goud geschilderd. Hoog 43 cm.
5	Pauwenbord, aardewerk. Diam. 23 cm.
6	Pauwenbord, aardewerk. Diam. 22,5 cm.
7	Schotel van porselein, blauw beschilderd. Diam. 18,5 cm. De nrs. 4 t/m 7 legaat mevrouw F. A. M. Castelein, Arnhem.
8	Schilderij in olieverf op doek, voorstellende de stier "Adema 197". Gesigneerd: G. J. Adema. Hoog 60,6 cm. Breed 75,7 cm. Geschenk erven S. A., K. S. en D. S. Knol, Hartwerd.
9	Schilderij in olieverf op doek, voorstellend staand vrouwtje. Gesigneerd: TO (Tames Oud). Hoog 100 cm. Breed 80 cm. Geschenk mevrouw W. A. Zuiderwijk, 's-Gravenhage.
10	Schilderij in olieverf op doek, voorstellend berglandschap met waterval. Gesigneerd: E. J. Eelkema. Hoog 90,5 cm. Breed 67,5 cm. Aangekocht.
11	Grafzerk van Naamse steen. Opschrift: A^0 1616 / de 3 Octob(e)r: sterf Idtske va(n) de(n) Hottinga / een do(chte)r va(n) de(n) Grietman Douwe va(n) Hottinga / en(de) Juffrouw / Sijts va(n) Sixma / out . . . weke(n). Hoog 88 cm. Breed 44 cm.
12	Grafzerk van Naamse steen. Opschrift: . . dtsck v(an) Hottinga / een Do(chte)r va(n) de Grietman Douwe V H . . . / out 11 w . . . In het midden alliantiewapen Hottinga-Sixma. Hoog 61,5 cm. Breed 44,5 cm. De nrs. 11 en 12 gevonden in de fundering van Groot Schavernek 9, Leeuwarden.
13	Vuurtest van Harlinger aardewerk, blauw beschilderd. Hoog 8 cm. Lang 15,5 cm. Breed 13,5 cm. Geschenk erven B. Noordbeek, Harlingen.
14	Tinnen kraantjeskoffiekan met koperen onderzetter. Hoog 41 cm.
15	Tinnen lepel. Lang 16,9 cm.
16	2 ijzeren vorken. Lang 16,3 cm. en 16,9 cm.
17	Zilveren geboortelepel. Opschrift: Willem Tjaarda Geboren Den 1 April 1845 zoon van Andreas Tjaarda en Antje Kamstra. Merken: jaarletter L = 1845; meesterteken JF 67 = J. P. Fennema, Bolsward. Lang 20,4 cm.
18	Tinnen zwavelstokkendoosje. Lang 8 cm.
19	Tinnen lekbakje. Hoog 4 cm. Diam. 6 cm.
20	Kerkboek met 2 zilveren klampen. Opschrift op de klampen: RPH/1861. Merken: jaarletter a = 1860; meesterteken WK 122 = W. Kooiman, Schoonhoven.
21	Kerkboek met 2 zilveren klampen. Opschrift op de klampen: T.R.H./1870. Merken: jaarletter k = 1869; meesterteken WK 122 = W. Kooiman, Schoonhoven.

22 Komfoortje van groen geglazuurd aardewerk. Hoog 6,3 cm. Diam. 9,4 cm.

23 Busje met fijn lavazand, afkomstig van een krater van de Vesuvius bij Napels.

24 Bus met zwarte lava, afkomstig van de Vesuvius bij Napels.

25 Blikken doos inhoudende 2 stukken lava van de Vesuvius met ingesmede Italiaanse munten, 4 stenen ringen uit een Friese terp, afkomstig van Klaas Jorna te Swichum, 2 manchetknopen van verweerde lava vervaardigd.

26 Trommeltje met stukken marmer en andere brokken steen van de Akropolis te Athene, 1906.

27 Trommeltje met 4 sigarettenpijpjes, waarvan 2 in houten doosjes.

28 Houten kistje met 2 vaasjes, 2 lampjes en 1 stenen gewichtje.

29 Houten kistje met 1 vaasje, 2 olielampjes en 1 stenen gewichtje.

30 Schilderij in olieverf op paneel voorstellende Jacob ontmoet Jozef in Egypte.
Hoog 65 cm. Breed 124 cm.
De nrs. 14 t/m 30 legaat A. W. Tjaarda, Heerenveen.

31 Houten schooltas, met aan de buitenzijden uitgesneden motieven. Op het deksel C.S. uitgesneden. Op de lange zijden uitgesneden CORNELSIS / SCHENK / ANNO / 1857. Hoog 42,5 cm. Breed 14,3 cm. Diep 11,8 cm.
Geschenk mevrouw A. de Vries-Schenk, St. Jacobiparochie.

32 Schotel van wit aardewerk in bruin beschilderd. Opschrift HW 25 / 1901 17 februari 1926.
Diam. 25,5 cm. Merk: Petrus Regout & Co. Maastricht.

33 Schotel van wit aardewerk in blauw en lichtbruin beschilderd. Opschrift: 1898/1923 JE MAINTIENDRAY / WILHELMINA. Merk: Société Céramique Maestricht en Comité 1923 's-Gravenhage. Diam. 22,6 cm.
De nrs. 32 en 33 geschenk H. de Boer, Roodkerk.

34 Tegeltableau beschilderd in blauw, voorstellend gezicht op de Kanselarij op de Turfmarkt. Hoog 62 cm. Breed 77,5 cm. Gevat in eikehouten lijst. Gemaakt in de fabriek van de Porceleyne Fles te Delft.

35 Tegeltableau beschilderd in blauw, voorstellend gezicht op de Waag te Alkmaar. Hoog 62 cm. Breed 77,5 cm. Gevat in eikehouten lijst. Gemaakt in de fabriek van de Porceleyne Fles te Delft.
De nrs. 34 en 35 legaat mevrouw C. S. P. Somer-Roosenburg, 's-Gravenhage.

36 Broodschaal van wit porselein met versiering in verguld. Lang 36,3 cm. Breed 25 cm.

37 Koffiepot van wit porselein, lichtbruin geglazuurd, met vergulde bies. Hoog 21,5 cm.

38 Vaas met oor, aardewerk, groen/grijs geglazuurd. Hoog 14,5 cm.

39 Glazen botervloot met slijpwerk, met op deksel zilveren knop. Hoog 14 cm.

40 Glazen jampot met slijpwerk, met op het deksel zilveren knop. Hoog 16,5 cm.

41 2 glazen vaasjes met zilveren bovenrand. Hoog 14,8 cm.

42 2 glazen romers. Hoog 10,5 cm.

43 Glazen romer, met in rood blad- en bloemmotieven. Hoog 10,3 cm.

44 Bakelieten sigarendoos met deksel. Hoog 9 cm. Lang 23,6 cm. Breed 14,2 cm.

45 Metalen sigarenkoker. Lang 14 cm. Breed 7,4 cm.

46 Unster. Lang 18 cm.

Wumkes.nl

47 Zegelstempel, met de letters HH. Lang 10,5 cm.

48 Pijpetui met bruyère pijp. Lang 13 cm.

49 Gelakt houten postzegeldoosjes. Hoog 3 cm. Lang 14,5 cm. Breed 5,5 cm.

50 Miniatuur drie-laden kasje, Japans gelakt. Hoog 13,5 cm. Breed 11,3 cm. Diep 6 cm.
De nummers 36 t/m 50 geschenk mevrouw K. Huisman, Groningen.

51 2 mahonie gefineerde houten theekistjes. Hoog 11,7 cm. Lang 12,3 cm. Breed 9,5 cm.

52 Houten geknipte tabakspot met deksel. Rood beschilderd. Op het deksel: HKS/1889 (Hotse Klazes Sijtsma).
Hoog 12 cm. Diam. 16,5 cm.

53 Spanen doosje (ovaal). Polychroom beschilderd. Hoog 7,2 cm. Lang 20,7 cm. Breed 7,8 cm.

54 Zilveren roomlepel. Merk: meesterteken CB 5 = C. W. Bolman, Leeuwarden (1885-1909). Lang 13,5 cm.

55 Zilveren servetring waarin de letters SS zijn gegraveerd. Merk: meesterteken JW * = J. C. Wewer, Doorn (1926-1942). Diam. 5 cm.

56 Zilveren zwavelstokkendoosje in de vorm van een laars. Merk: meesterteken A 129 = H. v.d. Aa, Schoonhoven (1863-1892). Hoog 6,5 cm.

57 6 zilveren theelepeltjes. Merk: meesterteken J S 189 = J. Schijfsma Jzn., Woudsend/Sneek (1848-1902). Lang 8,5 cm.

58 5 zilveren theelepeltjes. Merk: meesterteken GB 142 = G. H. Bos, Sneek / IJlst / Sloten (1840-1889). Lang 9 cm.

59 Porseleinen asbakje met in het midden een zilveren koe op stander. Merk: meesterteken R 10 = Gebr. Reitsma, Heerenveen (1859-1892). Diam. asbakje 8,8 cm. Hoog 8 cm.

60 Zilveren sigarepijpje. Lang 12 cm.

61 Duitse pijp met handvat in de vorm van een geweer. Lang 36 cm.
De nrs. 51 t/m 61 geschenk M. Sijtsma en mevrouw S. Sijtsma, Hilversum.

62 Zilveren geboortelepel met eivormig blad en platte steel, bekroond door een ruiter. Achter op het blad is gegraveerd: Den 9 Julij 1865 is te Nijland Geboren Sjoerd Jentjes Bootsma.
Merken: jaarletter T = 1853; meesterteken LW 130 = L. F. Wartna, Bolsward. Lang 22,6 cm.

63 Zilveren geboortelepel met eivormig blad en platte steel, bekroond door een ruiter. Achter op het blad is gegraveerd: Akke Durks van Slageren geboren den 20 Maart 1837.
Merken: jaarletter I = 1870; meesterteken PB 135 = P. Binkes, Sneek. Lang 22,2 cm.

64 Zilveren geboortelepel met eivormig blad en platte steel, bekroond door een vrouwenfiguur, die in de rechterhand een staf met de vrijheidshoed erop vasthoudt. Achter op het blad is gegraveerd: Jentje Sjoerds Bootsma geboren te Gramsbergen 28 September 1898.
Merken: jaarletter o = 1898; meesterteken PxB = N. G. en H. R. Binkes, Sneek. Lang 21,6 cm.

65 Zilveren geboortelepel met eivormig blad en dubbel getorste steel, bekroond door een vrouwenfiguur, die in de rechterhand een staf met de vrijheidshoed erop vasthoudt. Achter op het blad is gegraveerd: Akke Janke Sjoerds Bootsma Geboren 26 november 1901.
Merken: jaarletter r = 1901; meesterteken PxB = N. G. en H. R. Binkes, Sneek. Lang 21,3 cm.

66 Zilveren geboortelepel met eivormig blad en platte steel, bekroond door een vrouwenfiguur, die in de rechterhand een staf met de vrijheidshoed erop vasthoudt. Achter op het blad is gegraveerd:

Wumkes.nl

Janke Akke Sjoerds Bootsma geboren te Gramsbergen 22 Februari 1903.
Merken: jaarletter s = 1902; meesterteken PxB = N. G. en H. R. Binkes, Sneek. Lang 21,5 cm.
De nrs. 62 t/m 66 legaat mevrouw A. J. Koopmans-Bootsma, Sneek.

67 Koperen doofpot met deksel op drie pootjes. Hoog 37 cm.

68 Koperen ketel met porseleinen handvat. Hoog 20 cm.

69 Houten schootkoffiemolen. Hoog 22,5 cm. Vierkant 15,5 cm.

70 Porseleinen kwispedoor (wit). Hoog 10 cm. Diam. 12,5 cm.

71 Houten blok met 7 koperen gewichten. Hoog 4,5 cm. Lang 16 cm. Breed 5,5 cm.

72 Ronde koperen tabaksdoos met benen pijpepluizer. Diam. 8,5 cm.

73 Rechthoekige koperen tabaksdoos met benen pijpepluizer. Lang 10,5 cm. Breed 6,5 cm.

74 Koperen sigarenbeker, op drie bolpootjes. Hoog 9 cm. Diam. 8,5 cm.

75 Koperen tondeldoos met slagwerk en vuursteen. Lang (tondeldoos) 7 cm.

76 Glazen stopfles met deksel. Hoog 32 cm.

77 Glazen likeurfles met stop. Hoog 26,5 cm.

78 Glazen likeurfles met stop. Hoog 24,5 cm.

79 6 bordjes, beschilderd in blauw met vergulde biezen. Merk: Petrus Regout & Co. Maastricht. Diam. 19,8 cm.

80 Zilveren roomlepel met vogeltje. Lang 12 cm.

81 Kerkboek met zilveren slot. Merken: jaarletter i = 1868, meesterteken FK 198 = F. A. Kalverboer, Bergum.

82 Houten schoorsteenmantelpendule. Hoog 34,5 cm. Breed 22 cm. Diep 13 cm.
De nrs. 67 t/m 82 geschenk van wijlen Pieter Sytzes Blom en mevrouw A. Blom-Winter, Bergum.

83 Een ebbehouten maatstok met zilverbeslag, met de volgende opschriften: WEIBE FEDDES / TEMMERMAN ENDE / STEINKOPER TOT / DERSSOM
Fedde Wijbbes / bovma Copman / 1680
Wijbe Feddes / Buma Coopman / Sneek 1755
Mr. Gerlacius Buma / Raadsheer / Leeuwarden 1781
Mr. Bernhardus Buma / Gedeputeerde Staat / en Grietman / Leeuwarden 1816
Mr. Wiardus Willem Buma / President van het Gerechtshof / Leeuwarden 1863
Mr. B. Hopperus Buma / Burg. Kollumerland/ 1873
W. W. Hopperus Buma / Burg. Hennaarderadeel / 1893
Barend Hopperus Buma / Burg. Smallingerland / 1935
Lengte 118,5 cm.
Bruikleen van mevrouw M. W. Hopperus Buma-Kolff, Soest.

84 Zilveren avondmaalsbeker op voet. Op de buitenzijde o.m. gegraveerd: Nachtmaels Beecker van Garijp, Suameer En Eernewolde A°1717.Merken: jaarletter B = 1717; meesterteken BVA = Bernardus van Asten, Leeuwarden; Friesland; Leeuwarden. Hoog 16,5 cm. Diam. 10,3 cm.

85 Zilveren avondmaalsbeker op voet. Langs de bovenrand blad- en bloemwerk gegraveerd en van opschriften voorzien.
Merken: jaarletter T = 1853; meesterteken BW 154 = B. E. Wietzema, Surhuisterveen. Hoog 16,5 cm. Diam. 10,1 cm.

86 Twee ovale zilveren schaaltjes. Merken: jaarletter m = 1871; meesterteken JF 172 = J. Feenstra, Leeuwarden. Lang 16 cm. Breed 12 cm. Hoog 5 cm.

87 Een ovale zilveren avondmaalsschotel. Opschrift: Kerk der Hervormde Gemeente te Eernewoude, 6 December 1884.

Merken: jaarletter (onduidelijk) V = 1880; meesterteken VK = fa.J. M. van Kempen en Zn., Voorschoten. Lang 35,2 cm. Breed 25,8 cm. Hoog 1,7 cm.

88 Twee tinnen avondmaalskannen met oren en deksels. XIX. Hoog 22,3 cm.
De nrs. 84 t/m 88 bruikleen van de diaconie der Ned. Hervormde Gemeente van Eernewoude.

89 Zilveren avondmaalsbeker met op de buitenzijde graveerwerk. Tevens de letters S.P., T.I. en I.S. In de bodem is een Hollandse penning van omstreeks 1590 gesoldeerd. Merken: stadskeur Franeker; meesterteken waarschijnlijk van Pieter Intjes, Franeker (1628-1636), Voet 177. Hoog 14,6 cm. Diam. 10,8 cm.

90 Zilveren avondmaalsbeker met op de buitenzijde graveerwerk en het opschrift: Aangeboden / door / Bonefacius van der Haer / den 11 October / 1846 / Aan de / Hervormde Gemeen / te van Pietersbierum.
Merken: jaarletter M = 1846; meesterteken VA = H. van Assen, Leeuwarden. Hoog 14,7 cm. Diam. 10,6 cm.

91 Zilveren avondmaalsschotel met randversiering in de vorm van C-voluten. Onder op de rand is het opschrift gegraveerd: Aangekocht door de kerkvoogdij van Pietersbierum 1862. Geleverd door H. M. Merkelbach te Harlingen.
Merken: jaarletter c = 1862; keurkamer Amsterdam; essaieurteken: R2 = H. W. van Riel, Amsterdam (1854-1880); meesterteken HM 232 van H. M. Merkelbach te Harlingen (over het teken van de maker van de schotel geslagen). Diam. 25 cm.
De nrs. 89 t/m 91 bruikleen van de kerkvoogdij der Ned. Hervormde gemeente van Sexbierum.

92 Houten gebak-bezorgkistje, de buitenkant lichtbruin beschilderd. Opschrift in zwart: G. Groenewoudt/ST JACOBSSTRAAT. Op het deksel: 46. Lang 36,7 cm. Breed 26,5 cm. Hoog 11,7 cm.
Geschenk van D. P. J. de Jonge, Leeuwarden.

93 Houten gebak-bezorgkistje, de buitenkant groen beschilderd. Op het deksel in wit: W. H. Taconis. HOFLEVERANCIER.
Lang 45,7 cm. Breed 44,8 cm. Hoog 14,6 cm.
Geschenk van A. Salverda, Leeuwarden.

94 Ronde ijzeren spijkerbak verdeeld in acht vakjes, op voetstuk. Afkomstig van een schoenmaker. Diam. 21,5 cm. Hoog 12 cm.
Geschenk van W. Walta, Blessum.

95 Arreslede. Buitenzijde in blauw en de binnenzijde rood beschilderd. Op de voorkant een paardje en de letters: F.T.L. (andmeter).
Hoog 118 cm. Lang 160 cm. Breed 110 cm.
Legaat F. van den Bosch, Oosterwolde.

96 Grafzerk van blauwe steen (fragment) met het opschrift: Rustplaats van / JELTE D. JAGER / Geb. den 23 Nov. 1797 / . . verl.: den 22 Juli 1873.
Gevonden op het kerkhof te Dronrijp. Hoog 40 cm. Breed 41,5 cm.
Geschenk van T. Rekker, Dronrijp.

97 Kachel (merk: Samson) met kit en kolenschop, afkomstig uit de kerk van Kortezwaag. Geschenk van de Stichting Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden.

Inv.nr.
P.K. 1981

1 1060 glasnegatieven, 1 camera, 1 ontspanner, 5 cassettes, 1 droogrek, 2 droogramen, 23 negatiefhouders, 12 dozen onbelichte glasplaten, 5 dozen met glasdia's en 14 cliché's.
Bruikleen Provinciale Bibliotheek, Leeuwarden.

2 Portret Gerrit Benner (1897-1981), tekening met pen door Siep van den Berg (geb. 1913), gesigneerd en gedateerd: S v d B 18 11 57. afm. 16 x 24 cm.

3 Portret Siep van den Berg, tekening in houtskool door Gerrit Benner, gesigneerd: Bnr. afm. 33,4 x 24 cm.

4 Gezicht in Vledder, tekening in oliekrijt door Johannes Mulders (geb. 1899), gesigneerd en gedateerd: J Mulder '78. afm. 17,7 x 28,5 cm.

5 Meisje onder een boom, tekening in oliekrijt door Johannes Mulders, gesigneerd en gedateerd: J M '70. afm. 22 x 26 cm.

6 Koehool, tekening in oliekrijt door Johannes Mulders, gesigneerd en gedateerd: J M '79. afm. 22,5 x 32 cm.
De nummers 2 t/m 6 zijn aangekocht.

7 Gezicht in het Friese merengebied, ets door Ids Wiersma, gesigneerd links onder en rechts onder: Ids Wiersma. afm. van de plaat 14,7 x 19,4 cm., in lijst.
Schenking mevrouw J. Hoogland-Bouwland, Velp.

8 4 albums met prentbriefkaarten van de reizen, die A. W. Tjaarda (1882-1981) in 1904 tot en met 1906 maakte naar o.a. Egypte, Griekenland en het Heilige Land.
Legaat A. W. Tjaarda, Heerenveen.

9 Knipsel met in het midden het wapen van Oostergo, omringd door de wapens van de grietenijen en in de hoeken het provinciewapen; het geheel opgevuld door ranken en dieren, gesigneerd midden onder Nauta, en gedateerd 1737. afm ± 31 x 40,5 cm., in lijst.
Aankoop.

10 2 bekendmakingen van de landdrost R. L. van Andringa de Kempenaer, gedrukt door D. v.d. Sluis, Leeuwarden en gedateerd 9 juli en 6 oktober 1808. afm. ± 37 x 30 cm., in lijst.
Schenking J. Westerhof, Sneek.

11 103 foto's met topografische gezichten, gebeurtenissen enz., vervaardigd 1980 door F. Andringa.
Aankoop.

12 19 prentbriefkaarten en 3 foto's, met gezichten in Friesland, alle rond 1930.
Schenking mevrouw C. W. Deardorff-Jelgerhuis, Darien, Connecticut, Ver. Staten.

13 4 foto's van groepen meisjes van de huishoudschool aan de Speelmansstraat te Leeuwarden, rond 1930.
Schenking mevrouw G. Bron, Leeuwarden

14 Een ex-libris collectie bestaande uit een album en 254 losse exemplaren. Schenking prof. dr. H. J. Prakke, Roden.
Bruikleen Fries Grafisch Museum.

15 Kaart van Friesland, uitgave Ten Brink, ± 1930. afm. 82,5 x 64 cm.
Schenking de heer Trijsburg, museumconsulent Gelderland.

16 2 albums met foto's betreffende koninklijk bezoek in 1950 en excursie provinciale staten in 1978.
Bruikleen afdeling archief en documentatie van de provinciale griffie, Leeuwarden.

17 Ex-libris van het gezin Vondeling-van 't Hof, houtsnede door Dick Osinga, 1946 /'47. afm. 7,8 x 5,8 cm.
Schenking mevrouw A. A. Vondeling-van 't Hof, Leeuwarden.
Bruikleen Fries Grafisch Museum.

Wumkes.nl

18 7 schoolfoto's, een paspoort van 1884 en diverse andere papieren, knipsels e.d.
Schenking mevrouw H. Jolmers-van der Sluis, Heerenveen.

19 13 foto's van heiwerkzaamheden m.b.v. een stoomblok, 1e kwart 20e eeuw.
Schenking F. Leemburg, Irnsum.

20 Friese kopperprent 1981, vervaardigd door drukkerij J. G. de Vries, Sneek. afm. 47 x 40 cm.
Schenking Friese drukkers.

21 Chromo-topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, bladwijzer en deelkaarten van Friesland.
Schenking A. Runia, Leeuwarden.

22 2 bijlagen Kwartaalschrift nr. 3 en 4 1981 door Matthijs Röling (geb. 1943) en Jan Stroosma (geb. 1928).

23 "De Konfeksje van de Kooning van Poolen", handschrift door Jurjen Abels Frankena, Molkwerum, 1798. afm. 15,7 x 20,4 cm.
Schenking J. Westerhof, Sneek.

24 De marteldood van Hendrik Pruyt van Workum in 1574, ets. afm. van de plaat 11,6 x 14 cm.
Aankoop.

25 14 prenten en foto's, o.a. herinneringsprenten aan de eerste wereldoorlog en kinderprenten.
Schenking M. Sytsma en mevrouw S. Sytsma, Hilversum.

26 11 boekwerken, 4 tekeningen, 16 foto's en 1 diploma o.a. verervingslijsten, modellenboeken, tekeningen en foto's van stieren en koeien.
Bruikleen Koninklijke Vereniging Het Friesch Rundvee Stamboek.

27 Album, foto's en tekeningen van stieren en koeien uit fokstal Knol te Hartwerd.
Schenking erven S.A., K.S. en D.S. Knol, Hartwerd.

28 "De kooplieden in hazevellen", litho door J (?) Billroth, Groningen. afm. 30 x 23 cm., in lijst.

29 "The memorable address of Lewis te Sixteenth at the bar of the National Convention", 1792, gravure door L. Schiavonetti naar W. Miller. afm. 49 x 61 cm., in lijst.

30 "The calm and collected behaviour of Lewis the Sixteenth on parting from his confessor Edgeworth", gravure door L. Schiavonetti naar C. Benazeck. afm. 50 x 61 cm., in lijst.

31 Enveloppe met huwelijksaankondigingen uit het derde kwart van de 19e eeuw.

32 Foto van de heer A. W. Tjaarda, 1959. afm. 28 x 19,5 cm., in lijst.

33 Trommel met de briefwisseling tussen A. W. Tjaarda en zijn vader gedurende de reizen van eerstgenoemde naar Egypte, Griekenland, het Heilige Land, Italië, enz.

34 2 foto's van A. W. Tjaarda zittende op een kameel voor de sfinx en de piramide van Cheops te Gizeh bij Caïro, Egypte, 1905. afm. 16,3 x 19,5 cm.

35 Paard met begeleider, gravure met in handschrift het onderschrift: "Malle Jan de snelste harddraver in Europa" enz. afm. 37,6 x 39,5 cm.
De nummers 28 t/m 35 legaat van A. W. Tjaarda, Heerenveen.

36 "De Koninklijke familie", rotogravure naar schilderij van Piet van der Hem, 1920. afm. 69 x 47 cm., in lijst.
Schenking J. Scheffer, Huins.

37 Militair zakboekje van Sytze Pieters Blom, 1878, en diverse andere familiepapieren uit de familie Blom.
Schenking wijlen P. S. Blom en mevrouw A. Blom-Winter, Bergum.

Wumkes.nl

Lijst van aanwinsten
Textielafdeling

Inv. nr.
T.K. 1981

1	Breed gouden oorijzer, 1877.
2-4	2 paar gouden en 1 paar zilveren mutsspelden.
5	1 paar gouden filigrain veren.
6-7	Floddermuts met ajour-breiwerk bol.
8	Doek van bedrukt katoen. 1 t/m 8 geschenk mevrouw Meilof, 's-Gravenhage.
9	Breed gouden oorijzer, gemaakt door Van Douwen Dokkum, 1878-1890 of 1890-1928.
10	Floddermuts, bol van filetknoopwerk, strook tule doorstopwerk.
11	Bol van floddermuts, filetknoopwerk.
12	1 paar mutsspelden van goud en zilver met diamanten hart. 9 t/m 12 bruikleen mevrouw L. S. Herstel-Mulder, Harderwijk.
13	Geblokte, wollen kinderkousen. Geschenk erven O. van Dijk, Lemmer.
14	Patronenboek. Legaat mevrouw Froonen-Ruyter te Amersfoort.
15	Papieren borduurpatroon.
16	4 zilveren knoopjes.
17	4 paar babypolsmouwtjes wit katoenen ajourbreiwerk.
18	3 babyhemdjes.
19	Onderbroek.
20	2 navelbandjes van gestreepte piqué katoen.
21	Wit ribskatoenen jurkje met broderie.
22	Poppejurkje.
23	Slaapmuts.
24	Sprei.
25	Naaimachine.
26	Patchwork sprei van bedrukt katoenen lapjes. 16 t/m 26 geschenk mevrouw B. Jolmers-van der Sluis, Wolvega.
27	Borduurstuk, voorstellende een skûtsje, gewerkt in kruissteken. Eerder binnengekomen, legaat P. Dijkstra, Wommels.
28	3 ivoren dobbelstenen. Geschenk J. Kuipers, Heerhugowaard.
29	Lettermerklap, geborduurd met wol op katoen. 189? gemerkt G T V.
30	Merkletterlap, zijde op linnen, 11 x alfabet en merken.
31	Letterlap, rood kruissteekborduursel op stramien.
32-33	2 schortjes.
34	Onderrok van katoenen batist. 28 t/m 34 geschenk mevrouw K. Huisman, Groningen.
35	Hoge hoed. Geschenk Jhr. R. C. van Camminga, Apeldoorn.
36	Kypske voor pop. Geschenk mevrouw L. Atsma, Drachten.
37	Kypske met etiket: Het Modehuis, Leeuwarden.
38	Floddermuts.
39	Rouwsjaaltje.
40	Dameshandschoen.

Wumkes.nl

41 Gebreide muts.
37 t/m 41 geschenk mevrouw T. Ykema-Wijnstra, Leeuwarden.

42 Sitsen rok, wit fond met paarse motieven.

43 Borstlap van europese sits.

44 Linnen hemd, gemerkt R.I. 1758 met-wit-werk boord.

45 Linnen hemd, gemerkt T A 1865.

46 Linnen hemd, gemerkt T A 1808.

47 Linnen hemd, gemerkt T A 1790.

48 Katoenen hemd, gemerkt D I.

49 Linnen sloop, gemerkt T A 1794.

50 Katoenen peluw-sloop.

51 Linnen sloop, gemerkt G W, met kloskant.

52 Linnen laken, gemerkt G W 1813.

53 Peluwlaken, linnen gemerkt S S 1819.

54 Doekje, gemerkt T S in zijden kruissteek op linnen.

55 Poppelaken, gemerkt T W 1848.

56 Poppesloopje, gemerkt T W 1848.

57 Sloop.

58 2 onderrokken met broderie.

59 Mannenvest van wit katoen.

60 Sloop, patchwork van bedrukt katoen.

61 Doekje van wit batist, gemerkt G P 1831.

62 Zwart taftzijden doekje.

63 Floddermuts, bol van getamboereerde tule, strook van kloskant.

64 5 mutsonderdelen.

65 Driehoekig kraagje van neteldoek.

66 Fichu van neteldoek met tamboereerwerk.

67 Polsmouwtjes.

68 Lap van wit katoenen damast.
42 t/m 68 geschenk mevrouw D. T. Sluiter-van den Burg, Zuidhorn.

69 Pop met porseleinen kop in Fries kostuum.
Legaat mevrouw F. A. M. Castelein, Arnhem.

70 Linnen babyjakje met stiksteekborduursel.

71 Linnen meisjesmutsje, onopgevuld zaans stikwerk.

72 Babyjakje van vrij grove sits.

73 Babyjakje, sits met rood fond.

74 Ecru zijden babyjakje.

75 Met kruissteek geborduurde babyschoentjes.
70 t/m 75 geschenk mevrouw F. Detmar-Zandstra, Bolsward.

76 Houten puzzelblokken, beplakt met papier, ± 1910.

77 Houten puzzelblokken, beplakt met papier met sprookjes-voorstellingen, ± 1930.

78 Pewestie bouwblokken systeem (2 dozen).

79 Lottospel.

80 Doos met 4 spellen: A. Je bent er nog niet (=mens erger je niet), B. Domino, C. Zwarte Piet, D. Dam/molenspel.

81 Ganzenspel.

82 Celluloid pop, ± 1930, made in Japan.

83 Mens en dierfiguurtjes van aluminium.
76 t/m 83 geschenk mevrouw G. W. Koster, Veenwouden.

84 Houten puzzel met opgeplakte ingekleurde litho.

85 Nieuw loterij gezelschapsspel van 5 klassen, in doos.

86 Boerenschroom-spel.

87 Klok en hamerspel.

88 Schimmenspel in houten doos met 6 decors en bijbehorende schimmen vervaardigd door Gerrit Bokma de Boer, 1801-1840 te Leeuwarden.

89 Tombola kaartspel.

90 Illuminatiekast met coulissen van hout met papier of karton, vervaardigd door Gerrit Bokma de Boer, 1801-1840 te Leeuwarden.

91 Diverse onderdelen van toverlantaarn.
85 t/m 91 geschenk W. J. Bokma de Boer, Utrecht.

92 Vrouwenjak van bedrukt katoen, ± 1885-1890.

93 Zwart katoenen schortje.
92 en 93 geschenk Sj. Meester, Grouw.

94 Nationale feestrok, lapjesrok met symbolische betekenis, 1948.

95 Zwarte leren dameshandschoenen.
94 en 95 geschenk mevrouw G. van Slooten-Kaan, Leeuwarden.

96 Distinctief met Fries Museum vignet.

97 Merklap, zijden kruissteek op linnen. T F anno 1813.
Geschenk mevrouw Heslinga-Middelveld.

98 Tipmuts.

99 Zilveren mutsspelden. Meesterteken: P. Adema, Leeuwarden (1833-1888).

100 Breed gouden oorijzer. Merken: jaarletter o = 1873; meesterteken: TZ3 = T. R. Zijlstra, Grijpskerk/Joure/Leeuwarden.

101-103 Floddermutsen, bol van genopte tule, strook van Rijssels kant.

104 Floddermuts onderdelen.
98 t/m 104 geschenk van de heer en mevrouw De Jong in Heerenveen ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het museum.

105 Tricot kinderjurkje.

106 Oranje sjerp.
105 en 106 geschenk mevrouw A. Engelsma-de Vries, Sneek.

107 Zwart wollen kaper.

108 Schort.

109 Onderrok van zwart katoenen satijn.

110 Rouwfloddermuts.
107 t/m 110 reeds eerder binnengekomen.

111 Wit linnen hemd 1724.

112 Kinderlaken 1768.

113 Linnen laken, gemerkt G.I. 1828.

114 Bijpassend sloop.

115 Kinderlaken, gemerkt M P 1858 ?

116 Linnen laken, gemerkt T I 1872.

117 Binnenlaken, gemerkt I T 1894.
111 t/m 117 geschenk W. J. Eizenga, Leeuwarden.

118 Bedrukt katoenen schort.

119 Tipdoek van bedrukt katoen.

Wumkes.nl

120	Pijpmateriaal om floddermuts op te maken. 118 t/m 120 geschenk mevrouw Y. Engelmoer, Leeuwarden.
121	Linnen sierzakdoek. Geschenk G. Tadema-Hoekstra, Oranjewoud.
122	Meisjesonderbroek met broderie. Geschenk G. Remery-Das, Leeuwarden.
123	Breed gouden oorijzer, jaarletter K = 1894.
124-125	2 paar mutsspelden. 123 t/m 125 geschenk zuster A. Kats, Kollum.
126	Kinderjakje van wit katoen.
127-128	Kinderjurkje met broderie.
129	2 kragen.
130	Kinderhemdje. 126 t/m 130 geschenk mevrouw S. Lolkema-Boersma, Heerenveen.
131	Vrouwenjak van europese sits, ± 1795-1820.
132	Wit katoenen borstlap.
133	Fichu van neteldoek met tamboereerwerk.
134	1 paar mitaines.
135	Handschoenen.
136	Schort van neteldoek. 131 t/m 136 geschenk mevrouw J. Zwart-Dijkstra, Andijk.
137-139	Fichu's van neteldoek met tamboereerwerk.
140	Fichu-kraag van zwarte kant.
141	Fichu van bedrukt katoen.
142	2 plastic kanten kleedjes.
143	Tafelkleed, richelieuwerk gecombineerd met filetdoorstopwerk.
144	Loper van naaldkant.
145	Stroken kant.
146	Kant van filetdoorstopwerk. 137 t/m 146 aangekocht.
147	Paarse wollen polsmouwen.
148	Wollen japonnetje voor baby.
149	Rode baaien luier.
150	Linnen sloop, 1818 ?
151	Linnen laken, gemerkt O A 1795.
152	Linnen hemd, gemerkt O A 1796. 147 t/m 152 geschenk mevrouw De Vries, Veenwouden.
153-156	Collectie ondergoed. Geschenk G. Bron, Leeuwarden.
157-158	Rouwarmbanden van eboniet.
159	2 mutsjes.
160	Floddermuts.
161	Floddermutsbol.
162	Rouwfloddermuts.
163	Fichu.
164-165	Vrouwenhemden.
166	2 hoedespelden met zeeuwse knop.
167	Zwarte wollen omslagdoek. 157 t/m 167 geschenk mevrouw M. Peters, Hengelo.

Wumkes.nl

168-176	Collectie hoeden in koffer, ± 1910 - 1940. Geschenk mevrouw A. G. van Beyma-Quarles van Ufford, Leeuwarden.
177	Wandelstok van rotan.
178	Houten wandelstok met besneden knop.
179	Dominospel in doos.
180	Kijkdoosje met 2 schildpadjes.
181	Horloge, merk Junghans.
182	Messing knopen.
183	3 horlogekettingen.
184	Zilveren tasbeugel, jaarletter G = 1916, met tas van kralen breiwerk in geometrisch dessin.
185-186	2 vingerhoeden.
187	Horloge in etui.
188	Dameshorloge.
189	1 paar zilveren mutsspelden.
190	1 paar zilveren oorbellen.
191-195	Smalle gouden ringen.
196	Gouden slot van een collier met haarwerk. 177 t/m 196 legaat A. W. Tjaarda, Heerenveen.

Wumkes.nl